

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

H.NAĞIYEV, H.VERDİYEVA

AZƏRBAYCAN TARİXİ

(e.ə. IX-e.XII əsrləri)

DƏRS VƏSAİTİ

I hissə

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi tövsiyə edilmişdir (23-10, 2007, 1081 sayılı əmr)

Bakı – 2007

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Elmi redaktor: Əkrəm Zeynalov
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: Süleyman Məmmədov
tarix elmləri doktoru, professor

Fəxrəddin Məmmədov
tarix elmləri doktoru, professor

Kərim Şükürov
tarix elmləri doktoru

Cavanşir Sadıqov
tarix elmləri namizədi, dosent

H.Nağıyev, H.Verdiyeva. Azərbaycan tarixi (e.ə. IX-e.XII əsrləri). Dərs vəsaiti. I hissə

Nəşr olunan bu dərs vəsaiti çağdaş tarixşünaslığımızın tələblərinə uyğun olaraq hazırlanmış və Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən ali məktəblərin bakalavr və magistr pillələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qarşıya qoyulan xronoloji çərçivə əsasında ayrı-ayrı mənbələr və Vətən tarixşünaslığının araşdırmalarına istinadən Azərbaycan tarixinin dövlətçilik ənənələri işıqlandırılmış və Vətənin ərazi bütövlüyü məsələsi tarixi həqiqətlər əsasında göstərilmişdir.

Basılan bu derslik çağdaş tarixçilərimizin isteklərinə uyğun olaraq hazırlanmış və Azərbaycan Cumhuriyyətində təhsil verən universitetlərin lisans və yüksək lisans tələbələri üçün təsəvvürlənmişdir. Qarşıya konulan xronoloji çərçivə içində dəyişik kaynaklar və Vətən tarixçiliğinin araşdırmalarına dayanaraq Azərbaycan tarixinin dövlətçilik gələnləri işıqlandırılmış və Vətənin toprak bütönlüğü konusu tarixsel gerçəkliklər açıdan göstərilmişdir.

The published handbook has been prepared in conformity with the requirements of the modern history-study and envisaged for the bachelor and master degree students of the universities operating in our Azerbaijan Republic the background of chronological schemes and numerous sources in the investigation of history-study, the state-building history of Azerbaijan history of Azerbaijani history has been thrown light and the territorial integrity of our State has been pointed out on the basis of historical realities.

ISBN

© H.Nağıyev, H.Verdiyeva
Bakı, "MBM"

MÜNDƏRİCAT

Annotasiya
Ön söz
Annotation
Azərbaycan – Odlar Yurdu
Azerbaijan – Odlar Yurdu
Azerbaijan - the Land of Flames

I FƏSİL.

AZƏRBAYCAN QƏDİM DÖVRDƏ (e.ə.IX əsr – e.III əsri)

- I.1. Manna dövləti
- I.2. Skiflər kimlər idi ?
- I.3. Skif padşahlığı
- I.4. Manna dövlətinin süqutundan sonrakı hadisələr
- I.5. Atropatena çarlığı
- I.6. Alban çarlığı

II FƏSİL.

AZƏRBAYCAN FEODALİZM DÖVRÜNDƏ

- II.1. Azərbaycan III-X əsrlərdə Azərbaycan tarixi III-VII əsrin ortalarında
  - II.1.1. Qafqaz Albaniyası Arşakilər dövründə və Sasani dövlətinin nüfuz dairəsində
  - II.1.2. Sasani zülmünə qarşı Qafqaz Albaniyasında xalq – azadlıq hərəkatı
  - II.1.3. Qafqaz Albaniyasında konfessiyalar və sosial hərəkatlar
  - II.1.4. Alban kilsəsi
  - II.1.5. Məzdəkilər hərəkatı
  - II.1.6. Azərbaycana türk soylarının yürüşləri
  - II.1.7. Sasanilərin köçürmə siyasəti
  - II.1.8. Qafqaz Albaniyası VI əsrin sonu - VII əsrin birinci otuzilliyində
- II.2. Azərbaycan ərəb yürüşləri dövründə
  - II.2.1. Ərəb xilafəti
  - II.2.2. Ərəb xilafəti və girdıman dövləti
  - II.2.3. Girdıman dövləti Cavanşirin ölümündən sonra
  - II.2.4. Ərəb xilafətinə qarşı xalq-azadlıq hərəkatı
    - II.2.4.1. Xürrəmilərin yayılma məkanı
    - II.2.4.2. Xürrəmilərin inamı
    - II.2.4.3. Xürrəmilər haqqında
    - II.2.4.4. Xürrəmi mübarizəsinin tarixi
    - II.2.4.5. Babək üsyanının rəhbəridir
    - II.2.4.6. Babəkin hökmranlıq etdiyi ərazi
    - II.2.4.7. Səhl ibn Smbat kim idi?
    - II.2.4.8. Afşin kim idi?
    - II.2.4.9. Afşinin sui-qəsdı
    - II.2.4.10. Babək üsyanının əhali probleminə təsiri
    - II.2.4.11. Babəkin rəhbərliyi ilə xalq-azadlıq hərəkatının tarixdə yeri

III FƏSİL.

AZƏRBAYCAN IX-XII ƏSRLƏRDƏ

- III.1.1. Azərbaycan feodal dövlətləri
- III.1.2. Şirvanşahlar dövləti
- III.1.3. Sacilər dövləti
- III.1.4. Salarilər dövləti. «Bərdə faciəsi»

III.1.5. Rəvvadilər dövləti
III.1.6. Şəddadilər dövləti
III.2.1. Səlcuqlar Azərbaycanda
III.2.2. Azərbaycan Eldənizlər dövləti
III.2.3. Şəmsəddin Eldəniz
III.3.1. Sosial-iqtisadi həyat
III.3.2. Mədəniyyət

Xronologiya

Bəşər cəmiyyətinin təkamülü dövründə meydana gələn xüsusi terminlər

Əlavələr

Ədəbiyyat

ANNOTASIYA

Hazırkı nəşr Vətən tarixinin qədim dövlətçilik ənənələrini izləyərək Azərbaycanın intibah dövrünə qədər olan tarixini özündə əks etdirir. Müasir dövrdə Azərbaycanın dünyaya inteqrasiyasının, qloballaşma prosesinə qoşulmasının yaşadığı bir tarixi mərhələdə bu dərs vəsaiti Vətənimizin qədim dövlətçilik ənənələrini bəşər tarixində yeri və adı məsələsini önə çəkmiş, dövlətçilik tariximizin ənənələrini işıqlandırmış və Azərbaycan tarixşünaslığının postsovet konsepsiyasını əsas götürmüşdür. Müəlliflər göstərilən xronoloji çərçivə əsasında Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı problemlərini tarixi obyektivlik prinsipi əsasında göstərmiş, bir sıra mənbələrə, işıq üzü görmüş ümumiləşdirilmiş əsərlərə, müəlliflərin tədqiqat işlərinə əsaslanmışlar.

Bu dərs vəsaitinin diqqətəlayiq tərəfi ondan ibarətdir ki, müəlliflər Vətən tarixini göstərilən xronoloji çərçivə əsasında işləyərkən Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində tutduğu yeri, ölkə ərazisində mövcud yerli dövlətlərdə konfessional münasibətləri, sosial hərəkətləri, xalq-azadlıq mübarizəsi problemlərini önə çəkmişlər. Hazırkı nəşr Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin ilkin dövründən intibah dövrünə qədər olan bir zaman ölçüsünü əhatə etmiş və bir etnosu digərindən fərqləndirən atributları – ərazi və dövlətçilik, maddilik və mənəviyyatlıq, konfessional təkamül və etnik özünüdərək kimi dəyərləri xalqın tarixi yaddaşından itməməsi prinsipinə əsaslanmışdır. Təqdim olunan dərs vəsaiti ali məktəblərin ixtisas və qeyri-ixtisas fakültələrinin bakalavr və ixtisas fakültələrinin magistr pillələrinin tələbələri və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu dərs vəsaitinin müəlliflərinin müəllif hüquqları qorunur.

ÖN SÖZ

Bu baskı Vatan tarihinin eski devletçilik geleneklerini izleyerek Azerbaycan'ın intibah dönemine kadar olan tarihini kendisinde yansıtıyor. Bu işin kendine özgünlüğü onda ki, çağdaş dönemde – Milli Bağımsızlığımızın ve özgürlüğümüzün kazanıldığı zamanda devletçilik tarihimizin geleneklerine dayanmıştır. Çağdaş dönemde Azerbaycan'ın entegrasyonunun, küreselleşme sürecine katılmasının hızlanmasının yaşandığı bir tarihsel aşamada Vatanımızın eski devletçilik geleneklerinin yaratılış tarihinde yeri ve adı konusu ileri çekilmiş ve Vatan tarihçiliğinin postret konsepsyonuna dayanmıştır. Yazarlar belirtilen kronoloji çerçeveye dayanarak Azerbaycan tarihinin çeşitli sorunlarına tarihsel objektiflik ilkesine dayanılarak ışık tutulmuş, bazı kaynaklara, her kes tarafından bilinen ortaklaşa eserlere, tertipçi yazarların araştırmalarına dayanmışlar.

Bu ders kitabının dikkat çeken özelliği o ki, yazarlar Vatan tarihini sergileyen kronoloji çerçeveye dayanarak çalışma yaparken Azerbaycan'ın uluslar arası ilişkiler düzeninde aldığı yeri, ülkede varolan yerel devletlerde konfesyonel ilişkileri, sosyal dalgalanmaları, halk özgürlük konuları dikkate alınmıştır. Bu baskı Azerbaycan'ın devletçilik tarihinin ilkin döneminden intibah dönemine kadar olan bir zaman kesiğini kapsamış ve bir etnosu diğerinden farklı yapan simgeleri – arazi ve devletçilik, somutluk ve maneviyatlık, konfesyonel gelişme ve etnik algılayış gibi değerleri halkın tarih hafızasından silinmemesi ilkesine dayanmıştır. Sunulan ders kitabı üniversitelerin tarih ve diğer bölümlerinin lisans ve tarih bölümünün yüksek lisans öğrencileri ve geniş okur kitlesi için düşünülmüştür. Bu ders kitabının yazarlarının hakları korunuyor.

ANNOTATION

This publication, keeping to the state-building traditions of ancient history of the Motherland, involves the whole history of Azerbaijan, including the period of renaissance. The specific feature of this work is that it is grounded on the traditions of state-building history in the period of present day when our national independence and sovereignty have just been gained. At present in the historical stage when Azerbaijan is speedily joining the world globalization, the issues of place and dignity of state-building traditions of our country have been especially stressed and backgrounded on the post-soviet conception of the history-study of our country. The authors have thrown light on this-or that problem of Azerbaijan on the basis of given chronological framework, grounded on the principles of historical objectivity, on a number of sources, published generalized works, research works of the compiling authors

The specific feature by which this text-book attracts the attention is that the authors while working as to the given historical chronological framework have given special attention to the place which Azerbaijan occupies in the system of international relations, the confessional attitudes in the existing local states in the territory of the country, social movements and the problems of national liberation movements. This publication has involved a time period of the history of Azerbaijan state-building beginning with the initial period of Azerbaijan state-building history up to the period of renaissance and has grounded on the principle of safekeeping the attributes differing one ethnos from the other, the territorial integrity and state-building, substantial and moral features, confessional and evaluational, ethnic and self-understanding values in the historical memory of the Azerbaijan people.

The introduced teaching means has been intended for the use of bachelors of the faculties of special and non-special higher schools and wide mass of learners. All rights of the authors of the book are preserved.

AZƏRBAYCAN – ODLAR YURDU

«Tarix hökmsüz və zülsüz elə bir hökmrandır ki, bütün Adəm övladı onun əmrlərinə boyun əyməkdədir. Tarix elə bir danışmayan natiqdır ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfsilat və təriflərilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır.»

A.A.Bakıxanov

Azərbaycan – bəşəriyyətin qədim beşiyidir. Burada dünyanın 4-cü tapıntısı – 350 min illik tarixə malik neandertal uyuyur. Azərbaycan özünün tarixi inkişafında bəşəriyyət üçün xarakterik olan bütün tarixi mərhələləri yaşamışdır.

Azərbaycanın tarixi ərazisi 300 min kv. km-dən artıq sahəni əhatə edir. XIX əsrin astanasına qədər azərbaycanlılar və onların Vətəni ümumi tarix və mədəniyyət, yerli dövlətlər çərçivəsində ümumi dil və dinə malik olaraq, vahid tam halında inkişaf etmişdilər. Lakin XIX əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycan Rusiya silahı gücünə bölüşdürüldükdən sonra, xalqın və onun torpağının Rusiya və İran dövlətləri tərəfindən parçalanması baş verdi. Beləliklə, iki Azərbaycan yarandı: Şimalı və Cənubi. Demək olar ki, 180 ildir ki, hər iki Azərbaycan dövlət sərhədi ilə ayrılaraq, müxtəlif sosial-iqtisadi və mədəni-ideoloji modellər əsasında inkişaf etmişdir. Şimali Azərbaycan – öncə Rusiya imperiyası çərçivəsində, sonra SSRİ-nin tərkibində olmuş, hal-hazırda müstəqil Azərbaycan Respublikası qurumunda mövcuddur. Cənubi Azərbaycan – öncə İran şahlığında mövcud olmuş, hal-hazırda isə İran İslam Respublikasına aiddir.

Bölüşdürülmə nəticəsində Şimali Azərbaycan ərazisi 125 min kv.km sahəni əhatə etsə də, hal-hazırda rəsmi olaraq, Azərbaycan Pesaublikasının ərazisi 86.600 kv.km-ə bərabərdir, torpaqların qalan hissəsi XIX-XX əsrlərdə baş verən hərbi-siyasi proseslər və inzibati dəyişikliklər nəticəsində hazırkı Rusiya Federasiyası, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının tərkibinə daxil edilmişdir.

Azərbaycan sözünün qaynaqları uzaq keçmişlə bağlıdır. Azərbaycan sözü ilk dəfə eramızın VI əsrində dolğun şəkildə qeyd edilib. Azərbaycan məfhumunun kökləri ulu tarixin ənginlikləri ilə bağlıdır. VI əsr Suriya mənbəyi olan Harki de bet Selohun salnaməsi göstərir ki, bu torpaq öz adını artıq e.ə. VIII əsrdə almışdı. Mənbə yazır: «O zaman ki, Assur çarlığının sonu çatdı və Allahın əmri ilə Assur hakimiyyəti zəiflədi, Arbak qala divarını tikdirdi» və Midiya çarlığında Adurbad adlanan, sonralar onun şərəfinə bu torpağa Adərbayqan adı verildi. Ölkənin dolğun adı «ADOR-BAD-AQAN» - «Od allahının hifz etdiyi torpaq» mənasını verir. İlk forması «Adurbad» şəklində olsa da, sonradan transformasiyaya məruz qalaraq, Azərbaycan kimi səslənmiş və bu toponim artıq 1000 ildən artıqdır ki, tarixə məlumdur.

Artıq erkən orta əsrlərdən məlumdur ki, Azərbaycan deyəndə onun bütün tarixi ərazisi nəzərdə tutulurdu və bu da Dərbənd divarlarında həkk edilmiş VI əsrə aid pəhləvi yazılarında və VIII-X əsrlərə aid ərəb mənbələrində təsdiqlənir. Bu mənbələrin məlumatında göstərilirdi ki, ölkənin ərazisi şimalda Dərbənddən cənubda Həmədana qədər, şərqdə Kaspi dənizindən qərbdə Kiçik Asiya və İraqa qədər olan torpaqları əhatə edirdi. Habelə Daş dövrünün növbəti mərhələsinə aid olan Qobustan və Gəmiqaya maddi-tarixi abidələrinin sakinlərinin tarixdə qoyduqları izlər də bir daha sübut edir ki, azərbaycanlıların əcdadı eyni ərazidə tarixən yaşamış və ölkənin müasir əhalisi, dəyişən nəsillərin ümumi antropoloji əlamətlərini özündə cəm etmişdir.

Azərbaycan tarixi çoxsaylı və müxtəlif arxeoloji abidələrdə, həmçinin yazılı mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Onlar avtohtonların siyasi və iqtisadi, hərbi və mədəni, etnik və dini tarixini hərtərəfli şəkildə işıqlandırmağa imkan yaratmış və azərbaycanlıların ətraf aləmlə, tayfa və xalqlarla, ölkə və dövlətlərlə müxtəlif əlaqələrini göstərmişdir.

Azərbaycanın dövlətçilik tarixi üç minlik bir dövrü əhatə edir. Onun ilkin mərhələsi ilk yerli dövlət – Manna çarlığı ilə bağlıdır. O zamandan başlayaraq Azərbaycanın dövlətçiliyi qırılmamış və bütün tarixi mərhələlərdə özünün yerli siyasi sisteminə malik olmuşdur. Bu həm qədim dövrdə, həm orta əsrlərdə, yeni və həm də ən yeni dövrlərdə belə, 1918-ci ildən başlayaraq Azərbaycan və onun əhalisi respublika quruluşunun üç mərhələsini yaşamışdır. Bunlar – Birinci respublika – müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublika (1918-1920), ikinci respublika – Azərbaycan SSR (1920-1991), ZSFSR, sonradan isə SSRİ-nin tərkibində), Üçüncü respublika – 1991-ci ildə elan edilmiş suveren Azərbaycan respublikası olmuşdur.

Azərbaycan tarixən azərbaycanlıların etnik ərazisi və tarixi Vətəni olmuşdur. Etnik özünüdərkini kristallaşmasının kökü və azərbaycanlıların formalaşması eramızın birinci minilliyinə gedib çıxır. Bu prosesdə xalqın təyinedici amili rolunu monoteist din – İslam və onunla bağlı müsəlman mədəniyyəti oynayır ki, bu mədəniyyətin də yaranmasında Azərbaycan xalqının xidməti olub. İslam dininin və müsəlman mədəniyyətinin qəbul edilməsi avtohtonların şüurundan partikulyar tayfa münasibətlərinin

qovulmasında güclü stimül oldu və VII-X əsrlərdə ümumazərbaycan miqyasında vahid din və mədəniyyətin formalaşmasında bir əsas oldu.

Azərbaycanlılar öz Vətəninə olduğu kimi Qafqazda da yaşayan ən çoxsaylı etnosdur. Azərbaycanlılar dünya üzrə say etibarilə ikinci türkdilli xalqdır. Dünyanın bir çox ölkələrində azərbaycanlı icmalar fəaliyyət göstərməkdədir.

AZERBAJCAN – ODLAR YURDU

‘Tarih hükümsüz ve zulümsüz öyle bir hükümdar ki, bütün Adem evlatları onun emirlerine uymaktadır. Tarih öyle bir konuşmayan konuşmacı ki, seleflerin vasiyetlerini bütün ayrıntı ve özellikleriyle haleflerine belirtiyor, ihtiyaç ve refah nedenlerini, kalkınma ve çöküş yollarını anlatıyor.’

A.A.Bakıhanov

Azerbaycan – beşerin eski beşiğidir. Burada dünyanın 4. bulgusu – 350 bin yıllık tarihe sahip Neandertal uyuyor. Azerbaycan kendi tarihsel gelişmesi boyunca insanlığın özelliği olan bütün tarih aşamalarını yaşamıştır.

Azerbaycan’ın tarihi toprakları 300 bin km. kareden fazla alanı kapsıyor. 19.yüzyılın kapısına kadar Azeriler ve onların Vatanı genel tarih ve kültür, yerel devletler çerçevesinde ortak dil ve dine sahip olarak, tek bir bütün halinde gelişmişler. Fakat 19.yüzyılın ilk otuz yılında Azerbaycan Rusya silah gücüyle paylaştırıldıktan sonra, halkın ve onun toprağının Rusya ve İran devletleri tarafından parçalandı. Böylece, iki Azerbaycan oldu: Kuzey ve Güney. Deyebiliriz ki, 180 yıldan beri her iki Azerbaycan devlet sınıрыyla ayrılarak, değişik sosyal ekonomik ve kültürel ideoloji modellere dayanarak gelişmiştir. Kuzey Azerbaycan – önce Rusya imparatorluğu çerçevesinde, sonra Sovyetler Birliği içerisinde olmuş, şimdi bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti konumundadır. Güney Azerbaycan – önce İran Şahlığında varolmuş, şimdiyse İran İslam Cumhuriyetine ait.

Paylaştırılma sonucunda Kuzey Azerbaycan yüzölçümü 125 bin km. kareyi kapsasa da, şimdi resmi olarak Azerbaycan Cumhuriyetinin yüzölçümü 86.600 km. kareye eşittir, topraklarının geriye kalan kısmı 19-20.yüzyıllarda yapılan askeri politik süreçler ve idari değişimler sonucunda şimdiki Rusya Federasyonu, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin içerisine alınmıştır.

Azerbaycan sözünün kaynakları uzak geçmişe bağlı. Azerbaycan sözü ilk defa çağımızın 6.yüzylında dolgun şekilde geçer. Azerbaycan anlayışının kökenleri tarihin eski derinlikleriyle bağlı. 6.yüzyıl Suriye kaynağı olan Harkî De Bet Seloh’un salnamesi belirtiyor ki, bu toprak kendi adını milattan önce 8.yüzyılda almış. Kaynak yazıyor: ‘O zaman ki, Aşur Çarlığının sonu geldi ve Allah’ın emriyle Asur yönetimi zayıfladı, Arbak kale duvarını yaptırdı» ve Midya Çarlığında Ardubad adlanan, sonralar onun şerefine bu toprağa Azerbaycan adı verildi. Ülkenin tam adı ‘ADOR – BAD- AGAN’ – ‘Od Allah’ının koruduğu toprak’ anlamına geliyor’. İlk şekli ‘Ardurbad’ şeklinde olsa da, sonralar değişime uğrayarak, Azerbaycan gibi seslenmiş ve bu yer adı artık 1000 yıldan fazladır ki, tarihte bellidir.

Daha erken orta çağlardan belli ki, Azerbaycan denildiğinde onun tüm tarihi toprakları düşünülüyordu ve bu da Derbent duvarlarına kazınmış 6.yüzyıla ait Pehlevi yazıtlarında ve 8-10.yüzyıla ait Arap kaynaklarında belirtiliyordu ki, ülkenin toprakları kuzeyde Derbent’ten güneyde Hemedan’a kadar, doğuda Kaspi Denizinden batıda Küçük Asya ve Irak’a kadar olan toprakları kapsıyordu. O sıradan da Taş Dönemi aşamasına ait olan Gobustan ve Gemi Kaya tarihsel anıtlarında oturan insanların tarihte bıraktıkları izler bir daha kanıtıyor ki, Azerbaycanlıların ataları aynı topraklarda, tarih boyunca yaşamış ve ülkenin çağdaş halkı değişen kuşakların genel antropoloji belirtilerini kendisinde toparlamıştır.

Azerbaycan tarihi çok sayıda ve çeşitli arkeoloji yapıtlara, o sıradan da yazılı kaynaklara yansımıştır. Onlar yerel halkın siyasal ve ekonomi, askeri ve kültürel, etnik ve din tarihini her taraflı şekilde ışıklandırmaya fırsat vermiş ve Azerbaycanlıların dış dünyayla, taife ve halklarla, ülke ve devletlerle çeşitli ilişkileri olduğunu belli ediyor.

Azerbaycan’ın devletçilik tarihi üç bin yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Onun ilk aşaması, ilk yerel devlet – Mana Çarlığı ile bağlı. O zamandan başlayarak Azerbaycan’ın devletçilik geleneği kırılmamış ve bütün tarih aşamalarında kendi yerel siyasal düzene sahip olmuştur. Bu hem eski dönemde, hem orta çağlarda, yeni ve en yeni dönemlerde bile 1918 yılından başlayarak, Azerbaycan ve onun halkı cumhuriyet kurmanın üç aşamasını yaşamış. Bunlar – birinci cumhuriyet – bağımsız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1920), ikinci cumhuriyet – Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti (1920-1991), üçüncü cumhuriyet – 1991 yılında ilan edilmiş özgür Azerbaycan Cumhuriyeti oldu.

Azerbaycan tarih boyunca azerbaycanlıların etnik toprakları ve Vatanı olmuştur. Etnik algılayışın kristalleşmesinin kökü ve Azerbaycanlıların formalaşması çağımızın ilk bin yıllığına kadar uzuyor. Bu süreçte halkın belirleyici etken monoteist din – İslam ve ona bağlı Müslüman kültürüdür ki, bu kültürün de oluşmasında Azerbaycan halkının hizmeti olmuş. İslam dinin ve Müslüman kültürünün alınması yerel halkın bilincinden partikulyar taife ilişkilerinin kurulmasında kuvvetli etken oldu ve 7-10.yüzyıllarda genel Azerbaycan alanında tek din ve kültürün formalaşmasında bir temel oldu.

Azerbaycanlılar kendi, öz Vatanlarında olduğu gibi Kafkasya’da da yaşayan en çok sayılı halktır. Dünyanın bir çok ülkelerinde Azerbaycanlı toplumlar çalışmalar yapmaktalar.

AZERBAIJAN - THE LAND OF FLAMES

"History is such a ruler without a sentence and yoke that all Man of Adam have been obeying its orders. History is such a non-speaking orator that it conveys with all the details of what said by the predecessors to the followers, teaches the causes of necessity and well-being, the ways of progress and regress. "

A.A.Bakikhanov

Azerbaijan is an ancient cradle of the mankind. Here lies neandertal having the history of 350 thousand years - the fourth discovery of the world. Azerbaijan has exercised in life all the historic stages which are characteristic for the world in the way of her historic development.

The historical territory of Azerbaijan consists of more than 300 sq. kilometres. Up to the threshold of the XIX century Azerbaijanians and their country having common history and culture within the frame of local states, having a common language and religion have developed as a single complete state. But at the beginning of early thirties of the XIX century after Azerbaijan has been separated into parts by the force of Russian weapon and the land of the people was distributed between Russia and Iran. So, two Azerbaijanians were established: Northern and Southern Azerbaijanians. We may say that it is about 180 years that both the countries separated by the borders have developed separately on the principle of different socio-economical and cultural-ideological models. Northern Azerbaijan was at first within the composition of Russia and then USSR, but at present it exists as an independent state structure of the Azerbaijan Republic. The Southern Azerbaijan was at first within the kingdom of Iran, but now it belongs to Islamic Republic of Iran.

As a result of distribution in spite of the fact that the Northern Azerbaijan lies in the territory consisting of 125 thousand sq. kilometres, at present,

Azerbaijan officially consists of 86.600 sq. kilometres, and as a result of military-political processes in the XIX-XX centuries and as a result of administrative changes the rest of the territories have been included into the territories of the Russian Federation, Georgia and Armenia.

The origin of the word Azerbaijan is linked with old ancient times. The word "Azerbaijan" for the first time has been fully noted in the VI century before Christ. The roots of the notion of the word "Azerbaijan" is associated with the depth of the ancient history. The chronicle written by Harky de bet Seloh based on the VI century Syrian source shows that this land received its name just in the VIII century BC. The source writes. «As soon as the Asur tsarism came to an end and by the order of God the Asur government weakened, Arbak had the castle walls built» and within the Media tsarism a territory called Ardubad which later was called Adarbaygan was established. The full name of the country was "ADOR-BAD-AQAN" - "The Land Protected by Flame God". The initial form had been "Adurbad" then it was subjected to transformation and it was sounded as Azerbaijan and more than a thousand years the name of this land is known to the world history.

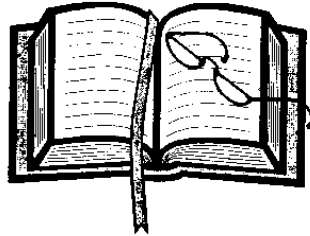
Already it has been known from the middle ages that when we say Azerbaijan we mean the whole historic territory which has been engraved on the Derband walls in the writings belonging to the VI century Pehlevi writings and which is affirmed in Arabic sources of the VIII-X centuries. As to the information of these sources it was pointed out that the territory of the country in the North lay from Darband to Hamadan in the South, from Caspian Sea in the East to the small Asia and Iraq in the West. Also the prints left in the history on the Gobustan scales belonging to the next stage of stone era and Gamigaya substantial-historic monuments prove that the ancestors of the Azerbaijanians lived in the same territory in the same historical period and the modern population of the country have accumulated and protected the general anthropological features up to the present time.

The history of Azerbaijan has found its reflection numerous, different archeological monuments, including the written monuments. They have created possibilities to have all-round study and fully inform on the religious, ethnic political, economical, military and cultural history of the Azerbaijanians and indicated on the different contacts of the Azerbaijanians with the environment, with tribes and peoples, with countries and states.

The history of Azerbaijan state-building involves a period consisting of 3 thousand years. Her initial stage, the first local state was associated with Manna tsarism. Beginning with that time Azerbaijan state has not been liquidated and during all these stages of the period she possessed her local social system. In Both ancient period and in middle ages, in new and the newest periods beginning with 1918 Azerbaijan and her population have exercised the three stages of the structure of a Republic. These are - The first Republic - Independent Democratic Azerbaijan Republic (1918-1920), the second Republic - Azerbaijan SSR (1920-1991), (at first in the constitution of TCSFSR and later on USSR); The third Republic - in 1991 declared as sovereign Azerbaijan Republic.

Azerbaijan has historically been the ethnic and historic territory and country of the Azerbaijanians. The root of chystalization of ethnic slef-understanding and formulation of Azerbaijanians goes back to the first thousand of our era. In this process the monotheist religion - Islam and the culture associated with it play the determining role in the life of the Azerbaijanians and the people of Azerbaijan have great services in the creation of this culture. Acception muslim religion and muslim culture created a favourable stimul in extracting the particular attitudes out of the conscious of the autoxtons and in VII-X centuries it became a background in the establishment of mono religion and culture in the whole Azerbaijan scale.

Azerbaijanians are not majoority in their homeland but also in the Caucasus as an ethnos. As to the number Azerbaijanians are the second Turkic-speaking country in the world. In many parts of the world Azerbaijani communities are carrying out their activities.

I FƏSİL

AZƏRBAYCAN QƏDİM DÖVRDƏ

(e.ə.IX əsr – e.III əsri)

Azərbaycan tarixinin e.ə. I minilliyinin mühüm siyasi hadisələri yerli və yadelli dövlətlərlə bağlı olmuşdur. Bu dövr Azərbaycanda sinifli cəmiyyətin, ilk dövlətlərin yaranması və inkişafı mərhələsi olmuşdur. Həmin dövrdə əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıq öz inkişafının təkamül prosesini yaşamış, təsərrüfat həyatında atçılıq daha mühüm rol oynamışdı. Özünəməxsus mədəniyyət formalaşmış, sənətkarlar müxtəlif keramik məmulatlar, silah, bəzək əşyaları, əmək alətləri və parçalar hazırlamaqla məşğul olmuş, dəmirin rolu cəmiyyətdə artmışdı.

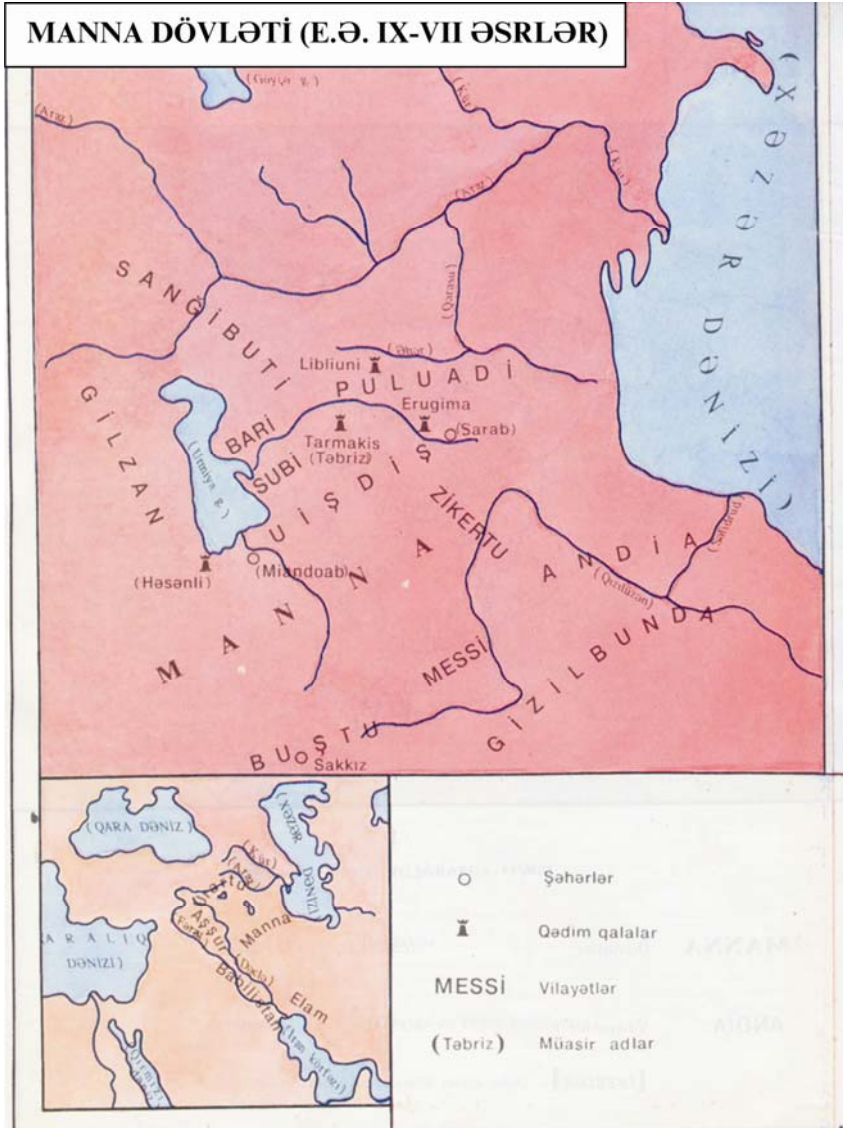
E.ə. I minilliyin əvvəlinə aid olan Assuriya və Urartu yazılı mənbələri Azərbaycanda mövcud olan şəhər və əhali məskənləri haqqında məlumat verir və göstərir ki, burada əhali buğda, çəltik, paxla yetişdirmiş, üzümçülük və şərabçılıqla məşğul olmuşlar. Həmin dövrdə əhali xırda və iribuynuzlu mal – qara, at və dəvə saxlamış, ticarət genişlənməmiş və daxili bazar çərçivəsini aşmışdı. E.ə. I minilliyin əvvəlinə aid olan Assuriya və Urartu yazılı abidələri xüsusilə qeyd edirdilər ki, bu ərazidə "güclü qala divarlarına və iqamətgahlara malik hökmdar şəhərləri" mövcud olmuşdur. Məhz bu dövrdə Urmiya ətrafı ərazidə ilk Azərbaycan dövləti meydana gəlmişdir.

I.1. Manna dövləti

Manna dövləti haqqında ilk məlumat e.ə. 843-cü ilə aid olub, Assuriya çarı III Salmanasarın salnaməsində əks olunub. Assur, Urartu mənbələrində və Bibliyada Munna, Manna, Mannas, Minni və s. kimi adlandırılan Manna dövləti Urmiya gölünün cənub – şərqində məskunlaşan yerli lullubi tayfa birliklərinin birləşdirilməsi əsasında təşəkkül tapmışdı. Manna dövlətinin sərhədləri cənubda Diyala və Zab çaylarına, şərqdə təqribən Kaspi dənizinə, şimalda Araz çayına, qərbdə Urmiya gölünə qədər uzanırdı. Manna ərazisi Mada Atropatenası- Aturpatakana, yəni Cənubi Azərbaycana təxminən uyğun gəlirdi. Manna dövləti bir sıra əyalətlərdən təşkil olunmuşdu ki, bunların sırasında Gizilbunda, Zamua, Allabria, Zikertu, Andia, Uışdiş, Subi, Buştunu göstərmək olar. Manna dövlətinin adı yerli lullubi tayfalarından olan ən çoxsaylı əhaliyə malik olan Manna tayfasının adı ilə bağlı olmuşdur. Dövlətin paytaxtı İzirtu şəhəri olmuşdur. Manna dövlətinin meydana gəlməsi ilk növbədə yerli tayfaların təsərrüfat, sosial-siyasi inkişafı ilə bağlı olmuşdur. O biri tərəfdən xarici müdaxilə, Assuriya və Urartu təhlükəsi, ayrı-ayrı şəhər dövlətlərin birləşməsinə zəruri etmişdi. Lakin təşəkkül tapmış Manna dövləti özünün yarandığı dövrdən etibarən bölgədə qüvvətli qonşu dövlətlərlə - Assuriya və Urartu ilə mübarizə aparmaq məcburiyyətində qalmışdı. Belə ki, IX əsrin sonlarından etibarən, Assuriya və Urartu arasında Manna uğrunda mübarizə hərblə nəticələnir və e.ə. 801-ci ildə bu mübarizədən Urartu qalib çıxır. Urartu hökmdarları I Menua (e.ə. 810-781) və I Argıştinin (e.ə. 778-750) hakimiyyəti dövründə – e.ə.784, 781,774,768-ci illərdə Manna üzərinə viranedicilər yürüşləri edilmiş, ölkənin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurulmuş, ölkə əhalisində demoqrafik dəyişikliklər baş vermişdi. Belə ki, yürüşlərin biri ilə bağlı olaraq, I Argışti əldə etdiyi qənimətlər haqqında belə məlumat verirdi: "Bir il ərzində mən 7.873 adamın bir qismini öldürdüm, bir qismini diri apardım, 290 atını, 19.550 dəvəni apardım".

I Argışti təhlükəsi Manna üçün nə qədər ağır olsa da, həmin dövrdə o da Urartu üzərinə yürüşlər edirdi (bax.: əlavə I).

MANNA DÖVLƏTİ (E.Ə. IX-VII ƏSRLƏR)

* Bu xəritə və dərs vəsaitində verilən sonrakı xəritələr «Azərbaycan tarixi xəritələri», «Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1994 toplusundan götürülmüşdür.

Urartu hökmdarı II Sarduri də öz hakimiyyəti dövründə Mannaya qarşı işğalçılıq siyasətini davam etdirmiş və e.ə. 750,747,745-ci illərdə Urmiya gölünün şimalından keçərək, ölkənin cənub torpaqlarını ələ keçirir.

Manna dövlətinin belə bir ağır durumunda hakimiyyətə İranzu gəlir (e.ə.740-719). Mannanın çiçəklənməsi və maksimal dərəcədə güclənməsi İranzunun hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. O, müdrik xarici siyasət yeridərək, Assuriya-Urartu ziddiyyətlərindən istifadə edərək, Assuriya hökmdarı III Tıqlatpalasarla (e.ə.744-727) hərbi – siyasi ittifaq bağlayır və Urartu amilini zəiflədə bilir. Məhz İranzunun hakimiyyəti dövründə Manna dövlətlərarası münasibətlər sistemində əhəmiyyətli qüvvəyə çevrilmiş, həmin dövrdə yarımmüstəqil ucqar hakimlərin torpaqları da – Uışdiş, Messi, Andia və s. vilayətlər Mannanın mərkəzi hakimiyyətinə tabe edilmişdi. E.ə. VIII əsrin II yarısında Mannanın dövlət sərhədləri Urmiya gölünün bütün cənub hövzələrini, Urmiya ilə Araz arasındakı su ayrıcınadək gölün şərq sahilini, habelə, Qızılızən çayı hövzəsinin xeyli hissəsini və ondan cənubda yerləşən əraziləri əhatə edərək, Manna ərazisi Araz çayından şimala tərəf uzanırdı. Beləliklə, İranzunun dövründə Manna bölgənin qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrilmişdi. Lakin İranzunun hakimiyyətinin son illərində vəziyyət dəyişir. E.ə. VIII əsrin son rübündə Urartu açıq şəkildə Mannaya qarşı çıxan hərbi müdaxilə edə bilməyə də mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən mərkəzdənqaçan qüvvələrə təsir edə bilməmiş və e.ə. 719-cu ildə İranzu hakimiyyətinə qarşı çıxan Şuandahul və Durdukka şəhərlərinin əhalisi Zikertu vilayətinin canişini Metattiyə arxalanıb, qiyam qaldırsalar da İranzu bu iğtişəşləri yatıra bilməmiş və onun köməyinə gələn II Sarqona arxalanaraq, Urartumeylli şəhər əhalisini Suriyaya köçürmüşdü.

İranzunun ölümündən sonra onun böyük oğlu Aza da Assuriya ilə müttəfiqlik edir, İranzunun siyasətini ardıcıl olaraq yeridirdi. Belə bir vəziyyətdə Urartumeylli vilayətlər – Zikertu hakimi Metatti, Uışdiş hakimi Baqdatti I Rusa ilə gizli əlaqəyə girir, sui qəsd nəticəsində Aza öldürülür və Uauş* dağına atılır. İranzunun kiçik oğlu – Ullusunu qardaşına qarşı çıxaraq, sui-qəsdçilərə qoşulur və hakimiyyəti ələ keçirməsi müqabilində I Rusaya (e.ə. 730-714) Mannanın 22 qalasını bəxşiş verir.

Yaranmış vəziyyət Assuriya dövlətini narahat etməyə bilməzdi. Qəzəblənmiş II Sarqon (e.ə. 722-705) e.ə. 616-cı ildə Mannaya yürüş edir, İzirtu, İzibia, Armed* şəhərlərini yandırır. Ullusunu meydanda tək qalaraq dağlara qaçır. II Sarqon həmçinin Azanın qətlində iştirak etmiş Baqdattini tutur və dərisini soydurur. Zikertu vilayətinin canişini Metatti döyüşə girməyə cürət etmir və meşədə gizlənir. Öz növbəsində Ullusunu saray əyanları ilə birgə II Sarqondan mərhəmət diləyir, II Sarqon onu bağışlayır və Ullusunu atası İranzunun siyasətini davam etdirməyə başlayır. Lakin I Rusa Mannaya qarşı təcavüzdən əl çəkmir və urartumeylli canişinlərlə sövdələşməyə girir. Belə olduqda II Sarqon öz müttəfiqlik öhdəliklərini əsas götürərək, e.ə. 715-ci ildə Manna üzərinə yürüş edir. I Rusa Andia və Zikertu canişinlərinin köməyinə gəlsə də Uauş dağının ətəklərində məğlubiyətə uğrayır, onun 250 saray əyanı əsir düşür. Lakin Mannada ictimai – siyasi durum yenə də qeyri- sabit idi. Bir tərəfdən mərkəzdənqaçma meyillər, o biri tərəfdən xarici təsir – Urartu təhlükəsi Manna üçün qalmaqda davam edirdi. Vəziyyəti nəzərə alaraq, e.ə. 714-cü ildə II Sarqon Mannaya yürüş edir, öz növbəsində Manna hökmdarı Ullusunu Assuriya siyasətini dəstəkləyir və Sarqonun şərafinə yazılı abidə qoydurur. II Sarqon lullubilərin Zamua vilayətindən keçərək, Gizilbunda vilayətini özünə tabe edir və Mannanın şərq vilayətlərinə yaxınlaşaraq Zikertu və Andia vilayətlərinin sərhəddinə çatır. Daha sonra Urmiya gölünün cənub istiqamətində hərəkət edərək, Urartu tərəfindən tutulmuş Uışdiş vilayətinə yaxınlaşır. Zikertu canişini Metatti və onun köməyinə gəlmiş

I Rusa Uauş dağı yanında II Sarqonla ağır döyüşə girir və məğlub olurlar. Bu qələbədən sonra II Sarqon Mannaya mənsub olan Subi vilayətini ələ keçirir və Urartu ərazisinə daxil olur. Ordusunu itirən və siyasi iflasa düşərək olan I Rusa intihar edir. Bu hərbi – siyasi hadisələr Urartunu xeyli zəiflədir və bu dövlət bir daha Mannaya təcavüz etmir.

E.ə. VII əsrin 80-70-ci illərinə qədər Manna Assuriya ilə ittifaqa sadıq qalır. Lakin skiflərin bölgədə məskunlaşması ilə bağlı olaraq, Manna özünün xarici siyasətində dəyişikliklər edir.

1.2. SKİFLƏR KİMLƏR İDİ ?

Antik mənbələrdə skiflərə skitlər deyilmiş, həm də onlar sak tayfaları kimi də qəbul olunmuşlar. Bunu Strabon öz tədqiqatlarında təsdiqləyərək yazırdı ki, skitlər sak adlanırdılar. İlk dəfə "sak" məfhumu e.ə. VII əsrin ortalarına aid Assur mixi yazılarında, sonra isə e.ə. VI əsrin sonunda Bisütun kitabəsində geyd edilmişdir. Skiflər həmçinin "aşquzlar (ışquz) kimi də Assur mixi yazılarında göstərilmişlər.

E.ə. I minilliyin əvvəlində Qara dənizin şimal sahillərində, Qərbi Türküstanda, Dunay – Dnestr – Don çayları hövzələrində yaşamış qədim tayfalar olmuşlar. E.ə. VIII əsrdə kimmerləri öz torpaqlarından qovan skiflər onları təqib edir, lakin Balkanlara keçən kimmerlərin izini itirən skiflər, təqribən e.ə. VIII əsrin

* *Uauş* – Urmiya gölünün cənubundakı Boz quş dağının adı olmuşdur. (bax. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994, s.97.)

* Yerləri dəqiq məlum deyil. (bax. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1994, s.97.)

sonlarında Dərbənd keçidi vasitəsilə Azərbaycana daxil olur, Kür və Araz ovalığında, Manna və Urartu dövlətləri arasında Skif padşahlığını yaradırlar.

Kimmerlərin skiflər tərəfindən təqibi məsələsinə ayrı-ayrı mənbələr toxunur. Belə ki, Herodotun məlumatına görə "skiflər Avropadan qovduqları kimmerlərin arxasınca Asiyaya, oradan da qaçan kimmerləri izləyərək, Midiyaya soxuldular". Assur mixi qaynaqları da göstərir ki, kimmerlər Mannanın sərhədlərində gəlmiş, və e.ə. VIII əsrin sonlarında onları təqib edən "skitlər Manna ölkəsinin hüdudlarına çatmış" və "kimmerlər Manna ölkəsindən çıxıb Urartuya gəlmişlər"

1.3. SKİF PADŞAHLIĞI

Tövrat göstərir ki, Skif padşahlığı e.ə. 693-cü ildə artıq mövcud olmuşdu. Bu dövlət Assuriya üçün çox böyük təhlükə idi və Assur hökmdarı Asarhaddan (e.ə.681-668-ci illər) çox böyük həyəcanla Skif padşahlığının fəaliyyətini izləyirdi. İlk əvvəl skiflər mannahılar və midiyahılarla* yaxınlaşır və assurlara qarşı mübarizədə onlara dəstək olurlar. Lakin skif hökmdarı Partatua Asarhaddonun qızı ilə nigah bağlayandan sonra vəziyyət dəyişmiş və skiflər Assuriyanın müttəfiqi olmuşdular. E.ə.VII əsrin 70-50-ci illərində Manna hökmdarı Aşşeri (e.ə.675-650) Skif padşahlığının yardımına ümid edərək, Assuriyaya qarşı mübarizəyə başlayır. Buna cavab olaraq, Assur hökmdarı Aşşurbanipal (e.ə.669-627) Manna ərazisinə yürüş edir, "çünki o, Aşşurbanipalın ata-babalarına tabe olmurdu" və e.ə. 650-ci Aşşerinin ordusu Aşşurbanipal tərəfindən darmadağın edilir, İzirtu yandırılır. (bax:əlavə 2). Mannadakı assurmeylli qüvvələr Aşşerinin bu hərəkətini ona bağışlamadılar və ona qarşı üsyan qaldıraraq, «Aşşerini öldürüb meyidini şəhər meydançasına atdılar». Yaranmış hərbi – siyasi vəziyyət Aşşerinin oğlu Uallini (e.ə. 650-630) məcbur etdi ki, Assuriya ilə ittifaqı bərpa etsin və öz sədaqətini nümayiş etdirərək oğlu Erisinini və qızını Assur sarayına girov göndərsin. Beləliklə, Manna Assuriyanın vassalına çevrilir. Bu durum Assuriyanın süqutuna qədər davam edir.

E.ə. VII əsrin sonlarında bölgədə dominantlıq Midiyanın əlinə keçir.

Herodota görə e.ə. VIII əsrin sonlarında Deyok (e.ə.712-675) maday tayfalarını birləşdirmiş və onun xələfi Fraorta (e.ə.675-653) (mixi yazılarda Kaştariti) assurlara qarşı mübarizə apararaq, skiflərin köməyi ilə e.ə.672-ci ildə Assuriyaya qalib gəlsə də, e.ə. 653-cü ildə Fraorta Assuriyaya yürüş təşkil edir və iki hərbi qüvvə ilə – skiflər və assurlarla toqquşmalı olur. Partatuanın oğlu Madi (skif çarı-red.) atasının siyasətini davam etdirir, Assuriyanın müttəfiqi kimi onun köməyinə gəlir və midiyahılar darmadağın edilirlər. Döyüşdə Fraorta öldürülür və Midiya ərazisi Skif çarlığına tabe edilir.

Bu vəziyyət e.ə. 625-ci ilə qədər davam etmişdi. E.ə. 626-cı ildə Babil torpaqları Assur istibdadından qurtulduqdan sonra «zəncirvari» reaksiya baş vermiş və midiyahılar e.ə. 625-ci ildə Kiaksarın başçılığı ilə Assuriyanın müttəfiqi Skif çarlığına qarşı üsyan qaldırmış və azadlıq əldə etmişdilər.

Beləliklə, e.ə. 625-ci ildə paytaxtı Ekbatan (Həmədan) olan Midiya dövləti meydana gəlir. E.ə. VII əsrin son otuzilliyində tarix səhnsinə çıxan iki qurum Yeni – Babil sarlığı və Midiya dövləti Assuriya və onun vassalı Manna üçün çox böyük təhlükə olur və e.ə. 616-cı ildə Yeni – Babil çarı Nabupalasar (e.ə.626-604) öz ordusunu Fərat çayının yuxarı boyunca göndərərək Assuriyaya hücum edir, Manna müttəfiq olaraq Assuriyaya öz ordusunu göndərir və hərbi əməliyyatlar zamanı müttəfiq qüvvələr darmadağın edilirlər. E.ə. 605-ci ildə Ninəviyə süqut edir və Assuriya bir dövlət kimi tarix səhənəsindən çıxır. Onun torpaqları Midiya və Yeni –Babil dövlətləri arasında bölüşdürülür.Öz növbəsində Manna Midiya dövlətinin ilk qurbanlarından birinə çevrilir. Midiya dövləti Skif çarlığına son qoyduqdan sonra Azərbaycanın cənub torpaqlarına- Urmiyagölü ətrafı ərazilərə də biganə qalmamış, elə bu illərdə Manna bir dövlət kimi öz fəaliyyətini dayandırmışdı. Mənbələrin verdiyi məlumata görə sonuncu dəfə Mannanın müstəqil dövlət kimi fəaliyyəti e.ə. 593-cü ilə təsadüf edir. Çox güman ki, e.ə. VI əsrin əvvəllərində Ön Asiyada qüdrətli bir quruma çevrilən Midiya dövləti, Mannanı özünə tabe etmişdi.

Beləliklə, Manna dövləti azərbaycanlıların əcdadları tərəfindən yaradılan ilk dövlət olmuş və Azərbaycanın dövlətçilik tarixi məhz bu dövlətin yaranmasından başlanmışdır.

1.4. MANNA DÖVLƏTİNİN SÜQUTUNDAN SONRAKI HADİSƏLƏR

Azərbaycanın cənub ərazisinin – Manna dövlətinin torpaqlarının işğal edilməsi Midiya üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş kənd təsərrüfatına və maldarlığa, şəhərlərə və sənətkarlığa malik torpaqları əldə etmək Midiya üçün önəmli idi

* e.ə. XI-IX əsrlərdə irandilli maday tayfaları (midiyahılar) qərbdən şərqə köçmüş, daha dəqiq olsaq Orta Asiyadan Ön Asiyaya gəlib, burada məskunlaşmışlar. (вах; А.С.Сумбат-заде Азербайджанцы-этногенез и формирование народа. Баку, 1990, с. 26)

E.ə. VI əsrin ortalarında Midiya dövləti süqut edir, bu hadisə Midiyanın sonuncu çarı Astiaqın (e.ə.584-550-ci illər) hakimiyyəti illərində baş verir. Hökmranlıq Əhəməni sülaləsinin* (e.ə. 550-330-cu illər) ədinə keçir, madaylar hakimiyyətdən devrilir və tarixdə ilk fars dövləti – Əhəməni imperiyası yaranır. Bu dövlətin paytaxtı Sus və Persopol səhərləri olmuşdu. Əhəməni hökmdarlarından ən qüdrətli II Kir Midiya dövlətinin paytaxtı Ekbatanı var yoxdan çıxarmış, midiyalıların isə bir hissəsini qul etmişdi. Midiyanın özü isə satraplığa, yəni Əhəməni imperiyasının əyalətlərinin birinə çevrilmişdi.

II Kir işğalçı müharibələr apararaq geniş əraziyə malik bir dövlət yarada bilmişdi*. Artıq e.ə. VI əsrin 40-cı illərində bu dövlətin ərazisi qərbdə Aralıq dənizindən Egey dənizinə qədər, şərqdə Orta Asiyaya qədər, şimalda Qafqazdan cənubda İran körfəzinə qədər geniş torpaqları əhatə edirdi**. Bu elə bir imperiya idi ki, e.ə. VI-IV əsrlərdə siyasi həyata və beynəlxalq münasibətlərə hissediləcək dərəcədə təsir göstərə bilmiş və ümumiyyətlə dünya tarixində özünəməxsus iz qoymuşdu.

Əhəməni dövlətinin tərkibinə bir çox ölkələr daxil olmuş və onların əhalisi işğalçılar tərəfindən ciddi istismara məruz qalmışdı. Farsların özləri isə vergi və mükəlləfiyyətlərdən (məcburi iş) azad edilmişdilər. Fars əyanları mülki və hərbi inzibati orqanlarda məsul vəzifələr tuturdular. Məhz bütün bunlar II Kambisin (e.ə.530-522) dövründə fars hegemonluğuna qarşı yönəlmiş e.ə. 523-cü il üsyanının əsas səbəbi olmuşdu. Üsyanın rəhbəri kahin-maq Qaumət idi. O, özünü şahənşah elan edərək, Əhəməni imperiyasında yaşayan bütün xalqları üç il müddətində vergi və mükəlləfiyyətlərdən, habelə ağır hərbi xidmətdən azad etmişdi. Herodat xəbər verirdi ki, Qaumət "bir çox xeyirli işlər görmüşdü". Lakin e.ə. 522-ci ilin sentyabrında o öldürülür. Bundan sonra şahənşah I Dara /e.ə.522-486/ amansızlıqla bu üsyanı yatıraraq, onun iştirakçılarını cəzalandırır.

I Dara öz hakimiyyətini möhkəmlətmək məqsədi ilə inzibati, vergi, maliyyə və hərbi islahatlarını həyata keçirmişdi. O, özünün böyük dövlətini 20 satraplığa (əyalət, vilayət) bölmüşdü. Satraplıqların ordusuna hökmdara tabe olan sərkərdələr başçılıq edirdi. Döyüşçülər əsasən tabe olmuş yerli xalqların nümayəndələrindən olsalar da, ordunun əsasını farslar təşkil edirdilər. Hər bir şəhərdə hərbi qarnizon saxlanılırdı. Hər bir satraplıqdan dəqiq vergi ödənişi müəyyən edilmişdi. Vergilər pulla və ya natural şəkildə : dənə və mal-qara ilə, atlar və ya qullarla, fil sümüyü ilə ödənilirdi. Dövlətdə qızıl pul vahidi, "darik" adlanan sikkə döyülürdü. Satraplıqlar isə gümüş pul sikkəsi döymək hüququna malik idilər. Satraplıqların müəyyən hissəsində mis pullar da kəsilirdi.

I Daranın varisləri dövründə imperiya tənəzzülə uğrayır. Artıq e.ə. IV əsrin 50-ci illərində Əhəməni imperiyasında hökm sürən ümumi böhran cəmiyyətin ictimai – iqtisadi – siyasi sahələrinə şamil edilmiş və dağılmaqda olan imperiyanı III Artakserks xilas etməyə cəhd etsə də və dövlətin ayrı – ayrı vilayətlərində – Suriya, Fələstin və Misirdə baş verən üsyanları yatırırsa da, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən kadusilərə qarşı yürüş etsə də, nəhayət mərkəzi hakimiyyəti qüvvələndirmək siyasətini əsas götürüb hökmranlığı dövründə cinsindən və yaşından fərqli olmayaraq ən yaxın qohumlarını məhv etsə də, son nəticədə sui – qəsd nəticəsində zəhərlənib öldürülür və hakimiyyətə gələn III Dara siyasi pərakəndəliyin qarşısını ala bilmir. (bax: əlavə III).

Belə bir şəraitdə e.ə. IV əsrin ortalarında Balkan yarımadasında Makedoniya dövləti sürətlə inkişaf edib yüksəlməyə başlayır. (bax: əlavə IV). E.ə. 338-ci ildə çar II Filipp (e.ə. 359-336) Heroneya döyüşündən sonra bütün Yunanıstanı zəbt edir. Ona qarşı təşkil edilən sui-qəsdədən sonra hakimiyyətə onun oğlu və varisi – İsgəndər gəlir. E.ə. 334-cü ilin yazında İsgəndər nəhəng bir orduya rəhbərlik edərək Mərmərə dənizindəki Hellespont boğazını (İndiki Dardaneli) keçir, Kiçik Asiyaya soxulur və Əhəmənilərə qarşı üç döyüş aparır. E.ə. 334-cü ildə Qranik çayı sahilində əhəməniləri məğlub edən Makedoniyalı İsgəndər, e.ə. 333-cü ildə İss şəhəri (Kilikiya ərazisi) yaxınlığında – indiki Suriyanın şimal sərhədlərində III Daranın qoşunlarını darmadağın edərək, Kiçik Asiyanı ələ keçirir və Misirə sahib olaraq, Aralıq dənizinin sağsahil limanlarında hökmranlıq etməyə başlayır.

* Əhəməni sülaləsinin banisi Əhəməni olmuşdur. Bu sülalə İranın cənub-şərqində hökmranlığa başlamışdır. Onların ilk vətəni Parsua əyaləti hesab edilir. Buradan parsular-farslar tədricən Elamin Anşan vilayətinə yiyələnmiş və I Kirdən başlayaraq Əhəməni hakimlərinin rütbələrinə hər iki ad Parsua və Anşan daxil edilirdi. E.ə. VI əsrin əvvəllərində Anşan və Parsua Midiyanın hakimiyyəti altına keçir. Əhəmənilərdən olan I Kambiz (e.ə.584 -558) Midiya hökmdarı Astiaqa tabe idi. I Kambizin oğlu II Kir (e.ə.558-530) fars tayfalarını birləşdirib Midiyaya qarşı üsyan qaldırır (e.ə.553-550) və Astiaqı devirir. Hakimiyyətdə sülalə dəyişikliyi baş verir – madayları Əhəmənilər əvəz edir.

* Belə ki, e.ə. 547-ci ildə II Kir Kiçik Asiyaya yürüş edir və Lidiya hökmdarı Krezi məğlubiyətə uğradaraq, yunan səhərlərini Lidiya canişinliyinə birləşdirir və şərq istiqamətində – Orta Asiyaya yürüş edir. Nəticədə II Kir Əhəməni imperiyasının sərhədlərini xeyli genişləndirir.

** Azərbaycanın cənub torpaqlarını – Kiçik Mada torpaqlarını özünə tabe edən Əhəməni imperiyası nəzər – diqqətini Arazdan şimalda yerləşən torpaqlara da yönəlmişdi. Bu məqsədlə e.ə. 530-cu ildə II Kir massaget tayfalarına qarşı hərbi yürüş təşkil edir. A.AK.Bakıxanov "Gülüstanı-İrəm" əsərində göstərir: "Herodotun yazdığına görə Kəyan padşahlarından... Kiruz Arazdan keçib, ona qovuşan Kür çayına maneəsiz olaraq gəlib çatdı. Oradan da cəsarətlə bir dar dərənin içərisinə soxuldu. Burada dağ əhalisi onu məğlub edib, bütün qoşunu ilə məhv etdilər». Beləliklə, Azərbaycanın şimal torpaqlarının Əhəməni imperiyasının dövlət ərazi sərhədləri çərçivəsinə qatmaq istəməsi planları puç oldu.

E.ə. 331-ci ildə Qavqamel kəndi yaxınlığında həlledici döyüş baş verdi və Makedoniyalı İsgəndər sonuncu Əhəməni hökmdarı III Daranın (e.ə.336-331) ordusunu darmadağın edir. Bu döyüşdən sonra Makedoniyalı İsgəndər Babil və Cuzu ələ keçirərək, Parsa vilayətinə hücum edərək, onun mərkəz şəhərləri – Pasarqad və Persopolu zəbt edir, orada olan zəngin kitabxanaları məhv edərək, Əhəməni mədəniyyətini şüurlardan silməyə çalışır və Avestanın qədim əlyazmalarını odlayır. Böyük yunan filosofu Ərəstunun şagirdi İsgəndərin bu vandal hərəkəti onunla izah olunur ki, yeni bir imperiya yaradan hökmdar və böyük sərkərdə təzə bir tarixi kateqoriya – ellin mədəniyyətini* yaratmaq arzusunda idi. Lakin o, bu zaman belə bir gerçəkliyi unudurdu ki, tarixi kateqoriya ayrı – ayrı fərdlər tərəfindən deyil, bəşər cəmiyyətinin inkişafı təkamülü nəticəsində yaranır.

Özünün real qüvvəsini – hərbi dayağını itirən III Dara Ekbatanda ordu yığa bilmədiyi üçün imperiyanın şərq torpaqlarında özünə sosial baza yaratmaq məqsədi ilə Orta Asiyaya qaçarkən e.ə. 330-cu ildə öldürülür. Beləliklə, Midiyanın və müəyyən mənada Urartu və Assuriyanın varisi olan Əhəməni imperiyası süqut edir və onun ərazisi Makedoniyalı İsgəndərin imperiyası tərkibinə qatılır, eyni zamanda baş verən hərbi-siyasi proseslər nəticəsində Azərbaycan torpaqları da bu imperiyanın coğrafi çərçivəsinə daxil edilir.

Qalib sərkərdə şərq yürüşünü davam etdirərək, Hindistan sərhədlərinə çatır. Makedoniyalı İsgəndər paytaxtı Babil olmaqla fəvqəldövlət yaradır və o, özünü "Asiyanın çarı" elan edir. Makedoniyalı İsgəndərin fəaliyyəti qədim dünyanın siyasi həyatına və beynəlxalq münasibətlərinin inkişafına, dünya tarixinin sonrakı tərəqqisinə, həmçinin, Avropa və Asiyanın konfessional durumuna, ədəbiyyatına, elminə və mədəniyyətinə güclü təsir göstərmişdi. Həmin dövrdə Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasına daxil olmuş xalqların və ölkələrin fəaliyyətində və həyatının bütün sahələrində ellinizm* (bax. əlavə V) mərhələsi başlanır. Ellinizm qərbdə Balkan yarımadasından Misirə qədər, şərqdə Şimali Hindistana qədər, şimalda Qafqazdan cənubda İran körfəzinə qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi.

Ellinizm dövründə Azərbaycanda iki yerli dövlət: Alban və Atropatena çarlığı yaranır. Bu dövlətləri öyrənərkən qarşıya qoyulan əsas məqsəd ellinizm dövründə mövcud olan Azərbaycan dövlətlərinin beynəlxalq münasibətlər sistemində rolu və yerini göstərmək olmuşdur. Bu baxımdan Selevki, Parfiya, Poma, Ərəməniyyə, Sasani dövlətləri ilə yerli dövlətlər arasında münasibətlər önə çəkilir.

1.5. ATROPATENA ÇARLIĞI

Bu dövlət Azərbaycanın cənub torpaqlarında meydana gəlmiş, Araz çayından cənubda olan torpaqlar onun coğrafi çərçivəsinə daxil olmuş və paytaxtı Qazaka şəhəri olmuşdur. Bu dövlət e.ə. 321-ci ildə yaranmış və ənənəyə görə Atropatenanın ilk çarı Atropat olmuşdu. Sonralar, bu dövlətdə eramızın I əsrin 20-ci illərinə qədər hakimiyyəti onun xələfləri idarə etmiş, e. III əsrinin birinci rübünə qədər isə hakimiyyətə Parfiya sülaləsinin yerli Arşakilər qolu sahib olmuşlar.

Atropatena dövlətində əkinçilik və maldarlıq, habelə sənətkarlıq inkişaf etmiş, bu dövlətin şəhərlərində yerli və xarici ticarət inkişaf etmişdi.

Atropatenanın dini həyatında zərdüşt dini** əsas rol oynayırdı.

Yarandığı vaxtdan etibarən Atropatena beynəlxalq münasibətlər sistemində qoşulmuş və Selevkilər, daha sonra Parfiya dövlətləri ilə mübarizə aparmışdır. E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndər öldükdən sonra onun nəhəng imperiyası Makedoniyalı İsgəndərin diadoxları (sərkərdələri-red.) tərəfindən idarə olunan ayrı – ayrı dövlətlərə parçalandı. Bu dövlətlərin sırasında ən əhəmiyyətli Selevkilər dövləti idi (e.ə.312-64-cü illər) *. Bu dövlətin adı da onun yaradıcısı və ilk çarı I Selevk Nikatorla (e.ə. 311-281) bağlı olmuşdu. Dövlətin paytaxtı Oront üzərində olan Antioxiya idi (hazırkı adı Antalya olub, müasir Türkiyə ərazisindədir-red.). Bu dövlətin ərazi sərhədlərinin özəyi Dəclə ətrafında, Babil torpaqları yaxınlığında yerləşmiş torpaqlar idi. Belə ki, e.ə. III əsrin əvvəllərindən etibarən İran və ondan şərqdə yerləşən əyalətlər – Baktriya, Soqdiya və Parfiya Selevkilərin siyasi hakimiyyətindən qurtulur. III Antiox

* Ellin mədəniyyəti – yunan və yerli - şərq mədəniyyətlərini özündə sintez etmişdi.

* Ellinizm – Şərqi Aralıq dənizində, Ön Asiyada və Qara dəniz sahilləri ərazisində Makedoniyalı İsgəndərin dövründən eramızın 30-cu illərinə qədər bir dövrü əhatə edən tarixi mərhələdir.

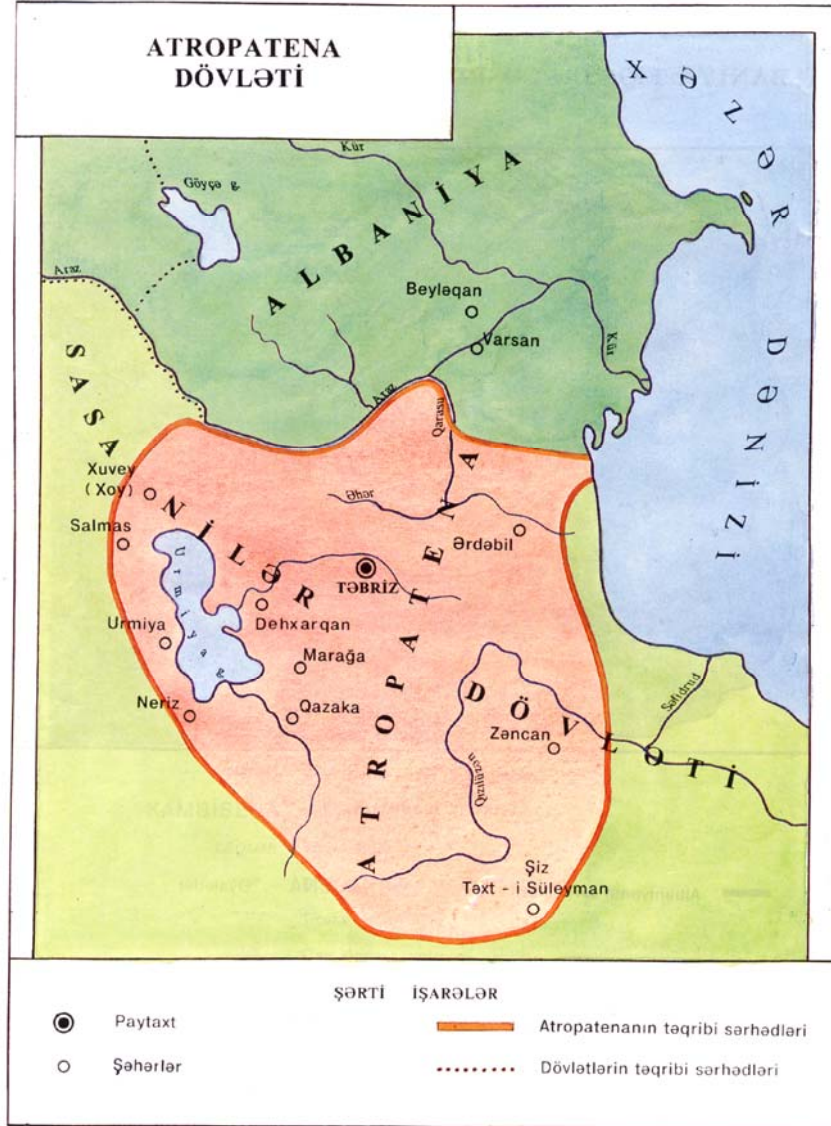
** Zərdüştlik - bu dinin əsasını Zərdüşt qoymuşdu. Onun nəzəriyyəsinə görə dünya Xeyir və Şər, Işıq və Zülmət, Həyat və Ölüm arasında gedən mübarizədən ibarətdir. İnsan öz fəaliyyəti ilə bu mübarizənin gedişinə təsir göstərə bilər, sülhün və ədalətin bərqərar olmasına kömək edir. Zərdüşt dini Kainatın əsasını dörd elementdə görür: suda, odda, torpaqda, havada. Zərdüşt məbədlərində - atəşgahlarda əbədi od yanır ki, ona da atəşpərəstlər səcdə edirlər.

* Yaxın və Orta Şərqdə ellinist dövlət (e.ə.312-64).Əsasını Selevk I Nikator qoymuşdur. Paytaxtı e.ə. 300 ilə qədər Selevkiya, sonra isə Antioxiya şəhəri olmuşdur. Bu dövlətin tarixi – coğrafi məkanının özəli Suriya ərazisi olduğu üçün mənbələrdə Suriya padşahlığı da adlanır. Suriya ərazisindən başqa bu dövlətə Mesopotamiya, Kiçik Asiya və Orta Asiyanın bir hissəsi, İran yaylası da daxil idi. Lakin Selevk I Nikatorun ilk sələfləri dövründə Perqam padşahlığı (283), Kappadokiya (260), Vifiniya, Pont, habelə Parfiya və Yunan - Bəlx padşahlıqlarının yaranması ilə əlaqədar olaraq, ayrı-ayrı vilayətlərdə mərkəzdənqaçma meyli güclənir və Selevkilərdən ayrılmağa başlayırlar.

bu prosesin qarşısını almaq məqsədi ilə e.ə 222-220-ci illərdə üsyan edən Midiya satrapı Molonu məğlub edib, bu üsyana könüllü yardım edən Atropatenanı cəzalandırmaq qərarına gəlir. Atropatena hökmdarı Atrabazan Selevkilərə müqavimət göstərə bilmir və e.ə. 220-ci ildə III Antioxla sülh müqaviləsi imzalayaraq ondan asılı vəziyyətə düşür və yalnız e.ə. 190-cı ildə III Antiox Romaya Maqneziya döyüşündə məğlub olduqda sonra Atropatena müstəqillik əldə edir. Öz dövlətinin ərazi bütövlüyünü qorumaq və mərkəzdənqaçma meyllərin qarşısını almaq məqsədi ilə III Antiox Maqneziya döyüşündən xeyli əvvəl Şərqi hərbi yürüş təşkil edir (e.ə. 209-205-ci illər) və Partiyanı yenidən özünə tabe edir. Lakin Maqneziya döyüşündən sonra Selevki dövləti parçalanmağa başlayır e.ə. 189-cü ildə III Antioxun diodoxlarından olan Artaksi (I Artəş-red.) və Zariadr Kiçik Asiyada Ərməniyyə** dövlətini yaradırlar. Strabonun məlumatına

---

** antik müəlliflər Armeniya, ərəb qaynaqları Ərməniyyə adlandırmışlar.

görə öz dövlətini yaradarkən I Atrəşəş atropatenalılarından "Kaspiana, Favnitida və Basoropedanı, iberlərdən Pariadr dağ ətəyini, Xorzəna və Qoqarenanı" ələ keçirmiş və "əvvəllər xırda ölkə olan Armeniyanı (Ərməniyyə – red.) genişləndirmişdi".

Daha sonra Babilistan, Parfiya və Midiya Selevkilərdən ayrılmışdı. E.ə. 64-cü ildə Selevkilərin sonuncu ərazisi Suriya Romaya birləşdirilmişdi. Atropatenalılar I Selevkin xələflərinin işğalçılıq təşəbbüslərinə ciddi müqavimət göstərmiş və Atropatena dövlətinin müstəqilliyini qoruya bilmişdilər. Həmçinin Atropatena çarı Artabazan e.ə. III əsrin 20-ci illərində öz torpaqlarını genişləndirə bilmişdi. Onun hakimiyyəti illərində Atropatena dövlətinin ərazisi Kaspi dənizindən Kiçik Asiyaya qədər uzanırdı.

Selevkilər, Parfiya* padşahlığının (e.ə.248 e-224-ci illəri) simasında ciddi bir rəqiblə üzləşməli oldular. Parfiyanın paytaxtı Nis şəhəri olmuşdu. Bu İran dövlətçilik tarixində ikinci bir dövlət idi və burada yerli Arşakilər sülaləsi hökmranlıq edirdi. E.ə. II əsrin ortalarında Parfiya hökmdarı I Mitridat (e.ə.171-139) Midiyanı ələ keçirərək, Orta Asiya, Mərkəzi Qafqaz, İran, Mesopotamiya ərazilərini özündə cəmləşdirmiş və Partiya- Selevki mübarizəsi birincilərin xeyrinə həll edilmişdi.

Parfiya dövləti öz dövrünün siyasi həyatına və beynəlxalq münasibətlər sisteminə hissəiləcək dərəcədə təsir göstərə bilmişdi. Selevkilər tarix səhnəsindən çıxdıqdan sonra Parfiyanın əsas rəqibi qüdrətli Roma imperiyası olmuşdu (e.ə.VI-e. V əsrləri). E.ə. 131-ci ildə Pont** çarı VII Antiox parfiyalılarla mübarizədə həlak olduqdan sonra, Parfiya bölgədə öz siyasi təsir dairəsini genişləndirmək uğrunda Roma imperiyası ilə mübarizəyə başlayır. E.ə. 40-cı ilə kimi Parfiya padşahlığı Kiçik Asiya, Suriya və Fələstini də ələ keçirir, lakin Roma tezliklə bu ərazilərdə öz hakimiyyətini bərpa edir. Parfiya dövləti e. I əsrinin III rübündən başlayaraq zəifləməyə başlayır. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Roma Parfiyanın qərb vilayətlərinə hücumunu genişləndirir və Şərqi Mesopotamiyanı tutur və bölgədə hegemonluğu ələ keçirir.

Bu dövrdə Romanın apardığı hərbi – siyasi mübarizə Qafqaz, xüsusən, Azərbaycan uğrunda daha inadlı idi. Həmin dövrdə Atropatena çarlığı Parfiya imperiyasının təsir dairəsində olaraq qalırdı. E.ə. 69-67-ci illərdə Roma sərkərdəsi Lukull Mərkəzi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə təşəbbüs göstərir. Lakin, romalıların bu şərq yürüşü uğurla nəticələnmiş və e.ə.66-cı ildə Senat Lukullu başqa bir sərkərdə – Qney Pompey ilə əvəz edir və o, Ərməniyyə hökmdarı II Tıqranı özünə tabe edir. E.ə. 44-cü ildə Yuli Sezar sui-qəsdçilər tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra onun sərkərdələri Mark Antoni Romada hakimiyyəti Avqust Oktavianla (e.ə.27-e.14-cü illəri) bölür və işğalçılıq müharibələrini davam etdirir.

E.ə. 36-cı ildə Mark Antoni Misir hökmdarı VII Kleopatra ilə ittifaq bağlayaraq, nəzər – diqqətini Şərqi yönəldir. Müttəfiqlər Atropatena şəhəri Fraaspanı* ələ keçirmək məqsədi ilə yürüşə başlamışdılar. Şəhər mühasirəyə alınsa da düşmənin inadlı müqavimət göstərə bilər. Tezliklə fraaspanlıların köməyinə Parfiya çarı IV Fraat (e.ə.40-30-cü illər) gəlir. Atropatenalılar və parfiyalılar romalıların bir hissəsini əzərək, qiymətli hərbi qənimətlər və əsirlər ələ keçirə bilirlər. Buna baxmayaraq, Mark Antoni Fraaspanın mühasirəsini davam etdirir. Lakin başlanan aclıq və yeni hərbi məğlubiyyətlər onu geri çəkilməyə məcbur edir. Atropatena çarı, I Artabazd bir qalib tərəf kimi xeyli hərbi qənimət və əsirlər ələ keçirir. Əsirlər içərisində Mark Antoninin müttəfiqi, Pont çarı Polemon da var idi.

Roma təhlükəsi sovuşduqdan sonra müttəfiqlər – parfiyalılar və atropatenalılar arasında çəkişmələr başlanır. Həmin dövrdə I Artabazd daha çox Romaya meyl edir və ümid edirdi ki, məhz onların köməyi ilə bütün Mərkəzi Qafqazı ələ keçirə bilər və bu torpaqları Atropatena çarlığının tərkibinə daxil edə bilər.

E.ə. 20-ci illərdə Atropatenanın yeni çarı I Artavazdın oğlu II Ariobarzan oldu. O, Romada uşaq yaşlarından yaşadığı üçün, Roma mühiti onun formalaşmasına ciddi təsir etmiş və o, Romanın qızgın tərəfdarı olmuşdu. Məhz buna görə, Roma sərkərdəsi Qay Yuli Sezar e.ə. I əsrdə Parfiyanın keçmiş müttəfiqi Ərməniyyəni zəbt etdikdə, II Ariobarzanın hakimiyyətini bu əraziyə şamil etmişdi. Beləliklə, Atropatena çarlarının onilliklərlə Ərməniyyəni özlərinə tabe etmək səyləri müvəffəqiyyətlə başa çatmışdı. Lakin Ərməniyyənin zəbti və Roma ilə ittifaq, Parfiya dövlətini Atropatena üçün düşmən etdi. Parfiya dəfələrlə erməniləri itaətsizliyə çağırmış və Ərməniyyədə üsyanlar baş vermişdi. Yaranmış ictimai siyasi şəraitlə bağlı olaraq, e. 2-ci ildə Qay Yuli Sezar özünün müttəfiqi – Atropatena çarını müdafiə etmək məqsədi ilə Ərməniyyəyə yürüş edir. Araz çayı vadisində döyüş baş verir və üsyançılar, həmçinin onların köməyinə gələn parfiyalılar darmadağın olurlar. Ərməniyyə Atropatena çarlığının tərkibində qalır.

II Ariobarzanın ölümündən sonra, romalıların Atropatena çarlığında hakimiyyəti onun oğlu Artabazda /e.2-14-cü illəri/ verir. O, Roma imperatoru Oktavian Avqustun ölümünə qədər hökmranlıq edir.

* Parfiya padşahlığı – e.ə. təqribən 248-e -224 ilinə qədər mövcud olmuş qədim dövlət. Ərazisi Kaspi dənizindən cənub və cənub - şərqiyə başlamış və sonralar Mesopotamiyadan Hindistanadək böyük ərazini özündə cəmləmişdi. L. Qumilyovun fikrincə e.ə. III əsrdə skif Arşak öz həmvətənləri ilə birgə makedoniyalıları İrandan qovub öz Parfiya çarlığını yaratmışdı.

** Pont – Qara dənizin cənubunda və şimalında dövlət

* Fraaspa – Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri olub, Atropatena hökmdarlarının qışlaq yeri olmuş və indiki Marağa şəhərinin yaxınlığında, Araz çayından 443 km. aralıda yerləşmişdi (bax: ACE, ж. IX).

Atropatilər sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi e.14-cü ilində II Ariobarzanın oğlu Ariovist olmuşdu. Onun dövründə Roma təsiri və köməyi ciddi şəkildə azalmışdı. Məhz bu səbəbdən e.20-ci ilində Parfiya Atropatena çarlığını öz nüfuz dairəsinə daxil etmiş və burada Parfiya Arşaki sülaləsinin nümayəndələri hökmranlıq etməyə başlamışdılar.

Beləliklə, Atropatena dövlətində 350 il yerli sülalə hökmranlıq etmiş, daha sonra, Sasanilərin Atropatena zəbtinə qədərki bir dövrdə isə Partiya Avşaki sülaləsinin nümayəndələri Azərbaycanın cənub torpaqlarını idarə etmişdilər. E. III əsrinin əvvəllərində Partiya dövlətindən asılı olan Parsa vilayətinin hakim sülaləsi olan Sasanilər konfessional-ideoloji mübarizədə Parfiyalılara qalib gəlirlər (Sasanilər haqda geniş məlumat II fəsilə veriləndə). Belə ki, Parsa hakimi I Ərdəşir 224-cü ildə Partiya hökmdarı Artavanı məğlub edərək, Sasanilər dövlətinin əsasını qoyur. 227-ci ildə I Ərdəşir Atropatena dövlətinə son qoyur.

1.6. ALBAN ÇARLIĞI

Bu dövlət – Atropatena dövləti ilə eyni bir zaman axarında mövcud olmuş yerli dövlətdir. Moisey Kalankatuklu özünün "Albaniya tarixi"* əsərində göstərir: "Uca Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının qoynunda yerləşən Alban ölkəsi öz saysız – hesabsız təbii sərvətləriylə həddindən artıq gözəl və heyranedicə bir məmləkətdir".

Qafqaz Albaniyasının ərazisi əsasən Böyük Qafqaz sıra dağlarının şimali – şərq ətəklərindən Kiçik Qafqaz dağları və Araz çayına, Qabırlı çayından Kaspi** dənizinə qədər olan sahələri, Mil və Muğan düzlərini əhatə edirdi. Onun şimal sərhədləri Böyük Qafqaza, Samur sıra dağlarının şimal ətəklərinə, şimali-qərbdə İori və Qanıx çaylarının yuxarı axarına, şimali – şərqdə isə müasir Dərbəndin şimalına qədər gedib çatırdı.

Qafqaz Albaniyasının ərazisi inzibati baxımdan əyalətlərə (nahanqlara) və vilayətlərə (havarlara) bölünmüşdü. Albaniyanın ərazisində əsas 12 əyalət mövcud olmuşdur: Kabalaka, Şəki, Kambisena, Əcəri (Heceri), Çola, Lpina, Kaspiana, Uti, Paytakaran, Girdıman, Arsax və Sünik. Həmin əyalətlər şərti olaraq 2 hissəyə bölünür: onlardan birinci 6 əyalət Kürün sol sahili, digər 6 əyalət isə (o cümlədən, 2 vilayət) Kürün sağ sahili əyalətləri hesab edilir.

Alban çarlığının yaranması tarixi e.ə. IV əsrə aiddir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Qafqaz Albaniyasında 26 yerli soy, o cümlədən – qarqarlar, utilər, kaspilər, savdeylər, qardmanlar, leqlər, didurlar, gellər, çilbdər, İpinlər yaşamışlar. Bu soyların bəzilərinin xələfləri hazırkı dövrümüzdə qədər gəlib çıxmış və öz əcdadlarının ana dilini, maddi və mədəni varisliyini qoruyub saxlaya bilmişlər. Bu soylar – udilər, buduqlar, xınalıqlar, qırızlar, ingiloylar olmuşlar. Bu soylardan biri, udilər haqqında xüsusi məlumat vermək istərdik. Müasir udilərin birbaşa əcdadları sayılan utilər barədə e.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan müəllifi Herodot özünün "Tarix" əsərində məlumat verir. Həmçinin Strabonun (e.ə. I əsr) "Coğrafiya" əsərində Kaspi dənizi və Qafqaz Albaniyasının təsviri verildikən utilərin adı çəkilir. Udi etnoniminə ilk dəfə e. I əsrdə yaşamış Roma müəllifi Böyük Plininin "Təbiət tarixi" əsərində rast gəlinir. Qədim yunan yazıçısı Ptolemey də (e. II əsr) "Coğrafiya" əsərində bu məsələyə toxunaraq yazır ki: "Kaspi dənizi sahilində udilər yaşayırlar. Udilər barədə daha ətraflı erkən məlumat mənşəcə udi olub, VII əsrdə yaşamış, Moisey Kalankatuklunun "Albaniya tarixi" əsərində verilir. O, Yafəs nəslindən və Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran barədə xəbər verir və göstərir ki, Aranın oğlundan Uti, Savdi, Qarqar knyazlıqları törəmişdir. Qeyd edək ki, Kürlə Araz çayları arasında alban tayfalarının məskunlaşdığı torpaqların adı da Aranın adındandır. Ərazi adı kimi o, eramızın III əsrdə Sasani şahənşahı I Sapurun

* "Albaniya tarixi"nin müəllifi Qafqaz Albaniyasının Uti vilayətindən olan Moiseydir ki, o, qədim dövlətlərimizdən biri olan Albaniya çarlığının həm siyasi, həm sosial iqtisadi, həm də ictimai quruluşu tarixinin məsələlərini öyrənmiş və qiymətli bir mənbə yaratmışdır. Müəllif V-VIII əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında baş verən prosesləri izləmiş və tarixi realığı zamanımıza çatdırmış, erməni-qriqoryan kilsəsinin məkrli siyasətini göstərmişdir. Belə ki, VII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan torpaqları Ərəb xilafətinin yürüşlərinə məruz qalmış, Qafqaz Albaniyasının avtohton əhalisi – xristian albanların çoxu islamı qəbul etmiş, Arsaxda yaşayan albanlar isə xristianlıqdan imtina etməmiş, 704-cü il hadisəsindən sonra qriqorianlaşmışlar. Öz növbəsində erməni-qriqoryan kilsəsi Ərəb xilafətinin dəstəyi ilə Alban kilsəsini özünə tabe edə bilməmiş, albanlara məxsus olan abidələri erməni abidəsi elan etmiş, yazılı abidələrini isə qədim erməni dilinə – qrabara tərcümə etməklə əslini məhr etmiş və erməni abidəsi kimi qələmə verməyə çalışmışlar. "Albaniya tarixi"də bir mənbə olaraq belə bir faciə ilə üzləşmiş və sələflərimizin bu abidəsi zamanımıza erməni dilində gəlib çatmışdır. Lakin bir – sıra qrabar dilindəki mətnlərdə olduğu kimi utili Moiseyin "Alban tarixində" də alban sözləri saxlanmışdır. Bu mənbə dəfələrlə xarici dillərdə nəşr olunsada, Azərbaycan dilində mərhum akademik Z. Bünyadovun tərcüməsi ilə XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində nəşr olunmuşdur.

** Kaspi toponimi ilə bağlı A.A. Bakıxanov özünün "Gülüstani-İrəm" əsərində belə yazır: "Qədim dövrlərdə Qaspi adlı tayfa dəniz kənarında və Kürün sağ sahilində sakin idi. Rumular arasında bu dəniz həmin tayfanın adı ilə adlanmışdır. Sahilində olan vilayətlərə nisbətən, bu dəniz müsəlmanlar arasında da Bəhri – Xəzər, Bəhri-Cürcan, Bəhri-Gilan və Bəhri – Şirvan adı ilə şöhrət tapmışdır".

(240-272-ci illər) yazısında qeyd olunmuşdur. Tarixin sonrakı mərhələsində Aran torpağı Qarabağ adlanmağa başlayır ki, bu da ilk dəfə XIII-XIV əsrlərin müəllifi Rəşid-əd-Dinin əsərində göstərilir. Bu türk mənşəli toponim olub: "qara" sözü – qitə,ölkə, böyük vilayət mənasını verir, "bağ" da məlumdur. Belə halda Qarabağ – böyük, geniş və abad əyalət deməkdir.

Qafqaz Albaniyasını öyrənərkən Qarabağ torpaqlarına aid olan vilayətlərdən biri Arsax haqqında məlumat vermək lazımdır. Bu ilk növbədə ona görə zəruridir ki, Qarabağ torpaqlarına təcavüz edən və tarixi reallığı unudan erməni millətçiləri "Arsax" məfhumunu özəlləşdirmək istəyərək, onun erməni leksikonuna aid olduğunu iddia etsələr də, leksik təhlilini verməkdə acizdirlər. Çünki Arsax – erməni sözü olmayıb, udi – alban sözüdür. Udi dilində Arsax – "yaylaq", "yay düşərgəsi", "əyləşən yer, məskən" mənalarını bildirir. "Ars" – sözü "əyləş" anlayışından törəmədir – "arsesun"- "əyləş"felinin əmr formasıdır, buradan da "oturaq", "oturaq həyat tərzini keçirən adamlar" ifadəsi yaranır: "ax" isə udi toponimiyası üçün xarakterik olan Muxax, Ardax, Xartak, Cincimax toponimlərində təsbit edilmiş cəm halını bildirən şəkilçidir. Beləliklə, deyilənlər bizə əsas verir, bildirək ki, Qarabağ Azərbaycanın tarixi torpağıdır.

Alban dövlətində üç sülalə hökm sürmüşdür: Aranilər, Arşakilər və Mehranilər. Bu fəsildə biz yerli sülalə – Aranilərlə bağlı dövrü izləyəcəyik. Artıq e.ə. III əsrdə dövlətdə yerli gümüş pul vahidi – dragma dövriyyəyə buraxılmışdı. Qafqaz Albaniyasında əkinçilik və maldarlıq, sənətkarlıq inkişaf tapmışdı. Hələ Strabon bu haqda yazırdı ki, Albaniya torpaqları "təkcə müxtəlif tərəvəz məhsulları deyil, həmçinin həmişəyaşıl bitkilər də yetişdirir. Bu torpaq Babil və Misir ərazilərindən fərqli olaraq, çaylarla və digər sularla daha yaxşı suvarılır. Buna görə də burada ot örtüyü – gözəl otlaqlar" var. Əkinçilik suvarma sisteminə əsaslanırdı. Çöllərə və bağlara, bostanlara və üzümlüklərə xüsusi qazılmış kanallarla su Kür və Araz çaylarından, onların çoxsaylı mənbələrindən və mənsəblərindən gəlirdi.

Qafqaz Albaniyasında metallurgiya və dağ – mədən işi geniş inkişaf tapmış, sənətkarlığın bir çox sahələri - o cümlədən metal emalı, dulusçuluq və rəngsazlıq işi, toxuculuq və xalçaçılıq yüksək dərəcədə inkişaf etmiş və onların içində zərgərlər yüksək məharətləri ilə seçilirdilər. Onlar müxtəlif bəzək əşyaları: diademalar (qadın baş bəzəyi) və üzüklər, boyunbağı və qolbaqlar, sırgalar hazırlayırdılar. Qafqaz Albaniyasında təsərrüfatın inkişafı və təbii sərvətləri haqqında Moisey Kalankatuklu "Albaniya tarixi" əsərində belə yazırdı: "Böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin düz ortasından axır, iri və xırda balıq gətirib, sularını Xəzər dənizinə tökür. Çayın sahilləri boyu münbit çöllərində külli miqdarda taxıl və üzüm, neft və duz, ipək və pambıq, çoxlu zeytun ağacları var. Onun dağlarında qızıl və gümüş, mis və oxra çıxarılır. Vəhşi heyvanlara isə gəldikdə burada şir, bəbir, çöl eşşəyi, çoxlu – çoxlu quşlardan isə qartallar, qırğılar və bunlara bənzərləri var".

Təsərrüfatın yüksək dərəcədə inkişafı, zəngin təbii sərvətlərin bolluğu albanlara imkan vermişdi ki, Ön Asiya və Aralıq dənizi, Kiçik Asiya və Suriya, Misir və Egey dünyası, həmçinin Şimali Qafqaz və Qara dəniz sahillərinin əhalisi və ölkələri ilə ticarət və digər əlaqələr yaratsınlar. Bu həmçinin ona görə mümkün idi ki, ticarət yolları Qafqaz Albaniyasının əyalət və şəhərlərini bir – biri ilə bağlayırdı.

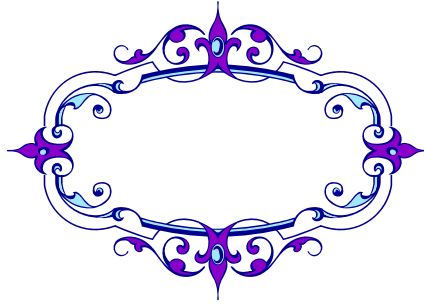
Zəngin və çiçəklənən Qafqaz Albaniyası qədim dünyanın iri dövlətlərindən olan Roma imperiyasının nəzər – diqqətini cəlb etmiş və e.ə. I əsrin II rübündən etibarən Roma imperiyası Qafqaz Albaniyasına yürüşlər etmişdi.

E.ə. 66-cı ildə Pont hökmdarı Roma konsulu Qney Pompey tərəfindən məğlubiyyətə uğramış, onun müttəfiqi II Tiqran işğal etdiyi Kappadokiya vilayətindən, Suriya, Şərqi Kilikiya, Finikiya, Atropatenanın qərb torpaqlarından imtina etmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu tarixi hadisələr haqqında Tit Livi belə yazır: "Mitrdatı izləyən Qney Pompey ən ucqar və naməlum xalqlara- iberlərə və albanlara rast gəldi". Bu zaman alban hökmdarı Oroys idi. Romalıların müdaxiləsinin qarşısını almaq məqsədi və Qafqaz xalqları ilə həmrəylik naminə çar Oroys Roma ordusuna qarşı hücum keçir E.ə. 66-cı ilin dekabrında baş verən döyüşdə məğlub olan albanlar Pompeylə müqavilə imzalamağa məcbur olsalar da, tezliklə romalıların qarşı üsyan qaldırırlar. Plutarx bu barədə belə yazır: "Pompey hirs və qəzəb içində geriə, onlara (albanlar –red.) qarşı döndü. O, yenə Kür çayını çətinliklə keçdi və onları Abanta (tarixi Qanıx – red.) çayı yaxınlığında, artıq döyüş qaydasında düzölmüş gördü". Bu vaxt albanların ordusu 60 min piyada və 12 min süvaridən ibarət idi. Alban ordusunun başında Qroysun qardaşı Kosis durmuşdu. Qanlı döyüş zamanı albanları tələyə salan Pompeyə Kosis nizə atır, lakin nizə Pompeyin zirehli geyimini dəlib deşmir və öz növbəsində Pompey atdığı nizə ilə Kosisi ölümcül yaralayır. E.ə. 65-ci ildə baş verən bu döyüş albanların məğlubiyyəti ilə nəticələnir və Kosisin ordusunun qalan hissəsi meşədə gizlənməyə çalışsa da Pompeyin əmrilə meşə yandırılır və alban döyüşçüləri məhv olurlar. Arrian yazır ki, alban ordusu içərisində xeyli qadın – döyüşçülər vardı. Antik müəlliflər onları amazonka adlandırırdılar. Yaranmış vəziyyəti nəzərə alan Oroys yeni döyüş girməyib dağlara çəkildi və Pompeyə barışıq təklif etdi və Pompey albanlarla sülh sazişi bağladı. Pompeyin bu yuruluşundan sonra albanlar öz xarici siyasətlərini Roma imperiyasına uyğunlaşdırmağa çalışsalar da Albaniyanın müstəqilliyi Romanı və Parfiya kimi dövlətləri narahat edirdi.

Bütün bu deyilənləri əsas götürərək, göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanda mövcud olan qədim dövlətlər yerləşdiyi strateji – coğrafi mövqeyinə görə beynəlxalq münasibətlər sistemində özünəməxsus iz

qoymuş və Qədim dünyanın bir sıra dövlətlərinin – Assuriya və Urartu, Midiya və Selevki, Parfiya və Romanın xarici siyaəstində xüsusi nəzər – nöqtə obyektı olmuşdur.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN FEODALİZM DÖVRÜNDƏ

III-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda feodal cəmiyyəti mövcud olmuşdur. Bu tarixi mərhələ üç dövrə bölünmüşdü: ilkin feodal və ya ilkin orta əsrlər tarixi – III-X əsrlər; inkişaf etmiş feodalizm və ya klassik orta əsrlər dövrü XI-XV əsrlər; son feodalizm və ya son orta əsrlər dövrü: - XVI-XVIII əsr.

Azərbaycanda feodalizmin təşəkkülü prosesi III-Y əsrləri əhatə etmiş və Vətən tarixində feodalizm ictimai – iqtisadi formasıyının müəyyən dövrü – III-VII əsrlər – Azərbaycanı Sasani imperiyası ilə (224-651) bağlamışdı. Geniş əraziyə malik bu İran dövlətinin paytaxtı Ktesifon şəhəri olmuşdur. III əsrin birinci yarısında Azərbaycanın cənub hissəsi – Atropatena Sasani imperiyasının tərkibinə qatılmış, Azərbaycanın şimal torpaqlarında fəaliyyət göstərən Alban çarlığı öz mövcudluğunu saxlaya bilmişdi. Feodalizm dövrünün ilkin mərhələsində Azərbaycanın hər iki hissəsində sosial – iqtisadi şərait eyni idi. Torpaqlar əsasən iki kateqoriyaya bölünürdü: hakim sülalənin və ya dövlətin sahib olduğu dövlət torpaqları, feodallara və ruhanilərə mənsub olan xüsusi torpaq sahibliyi. Bu dövrdə torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin iki forması olub: dastgird və ya dastakert – nəslə və ya qeyri – şərti torpaq sahibliyi və başqa forma – xvostak və ya xostak – şərti torpaq sahibliyi bu da, hakim sülaləyə və ya dövlətə xidmət müqabilində ayrı – ayrı hərbiçilərə və ya məmurlara verilən torpaq sahibliyi idi. Bunlardan başqa yerli kənd icmasının və varlı kəndlilərin də torpaq mülkiyyəti var idi.

Bu dövrdə Azərbaycan əhalisi bir neçə silkə bölünmüşdü: hakim sülalə, feodallar, sənətkarların və tacirlərin, məmurların və ruhanilərin, şəhərlilərin və köçəri maldarların yuxarı təbəqəsi ali hökumət silki təmsil edirdilər. Və onlara azatlar və ya feodallar, o cümlədən – naxararlar, naxapedlər və azapedlər aid idi. Kəndlilər, şəhərlilər və sənətkarların, maldarlar və tacirlərin, dini işçilər və xırda məmurların sırası kütəsi və şəhər yoxsulları aşağı təbəqə silkini təmsil edirdilər. Onlar "ramik" adlanırdılar, dövlət və hakim sülalə, feodal və feodal cəmiyyətinin digər ali zümrələrindən asılı idilər. Ramiklər vergi verir və bir sıra mükəlləfiyyətlər icra edirdilər. Əsas mükəlləfiyyətlər aşağıdakılar idi: xərac – torpaq vergisi, gezit – can vergisi, onda bir – dini məbədlərin xeyrinə verilən vergi.

Feodalizm ictimai – iqtisadi formasıyının ilkin dövründə Azərbaycanda feodal şəhərləri salınmağa başlamışdı. Bu şəhərlər, mütləq müdafiə divarları ilə dairələnmiş yaşayış məntəqələri idi. Eyni zamanda feodal şəhəri məfhumuna kənd təsərrüfatı ilə ixtisaslaşan dairələr də aid idi.

O dövrdə Azərbaycanın ən məşhur şəhərləri Ərdəbil və Bərdə, Urmiya və Dərbənd, Təbriz və Naxçıvan, Marağa və Beyləqan, Şabran və Xunan, Xalxal və Şəki idi. Bu şəhərlərdə sənətkarlar öz sənətlərinə uyğun xüsusi məhəllələrdə yaşayırdılar. Sənətkarlar əsasən öz sənətlərinin məhsulundan əldə edilən gəlirlə yaşayışlarını təmin edirdilər. Hər bir sənət növü sexlərdə birləşirdi.

Azərbaycanın feodal şəhərlərində çoxsaylı bazarlar və karvansaraylar var idi ki, burada da yerli və xarici məmulatlar satılırdı. Ölkənin içərisindən keçən beynəlxalq karvan yolları Azərbaycanda bir tərəfdən ticarətin inkişafına xüsusi təkan verir, o biri tərəfdən Azərbaycanı Qərbi və Şərqi dünyası ilə – Çin və Hindistanla, Misir və Suriya ilə, Şərqi Avropa və Kiçik Asiya ilə, Şimali Qafqaz və İran körfəzi ilə əlaqələndirirdi.

II.1. AZƏRBAYCAN III-X ƏSRLƏRDƏ

Azərbaycan tarixi III-VII əsrin ortalarında

Bu fəsil özündə iki problemi cəmləşdirmişdir: Birinci problem «Azərbaycan tarixi III-VII əsrin ortalarında» adlanır və Vətən tarixinin bir sıra önəmli məsələlərini Qafqaz Albanıyası Arsakilər dövründə, Azərbaycan tarixində Sasani amili və Azərbaycan əhalisinin sasani zülmünə qarşı apardığı xalq-azadlıq hərəkatı, habelə ölkədə baş verən sosial hərəkatlar və Azərbaycanda konfessional durum və Azərbaycan torpaqlarına müdaxilə edən köçəri tayfaların yürüşləri nəzər-diqqətə çatdırılır. İkinci problem isə «Azərbaycan ərəb yürüşləri dövründə» adlanır ki, bu tarixi mərhələ Azərbaycanın islam dünyasına qovuşması, Xilafətin Azərbaycanda apardığı köçürmə siyasəti, Azərbaycan əhalisinin Ərəb xilafətinə qarşı apardığı xalq-azadlıq mübarizəsi, Alban kilsəsi məsələsi və digər ictimai-siyasi proseslərin Vətən tarixində yeri və rolu məsələləri izlənilir və ayrı-ayrı mənbələrə əsaslanaraq obyektiv tarixilik mövqeyindən açıqlanır.

II.1.1. Qafqaz Albaniyası Arşakilər dövründə və Sasani dövlətinin nüfuz dairəsində

Parfiya dövlətindən asılı olan Atropatena 227-ci ildə I Ərdəşir* (224-241) tərəfindən ələ keçiricilərək Sasani dövlətinin tərkibinə daxil olur, öz müstəqilliyini itirir. Mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Atropatena sasanilər xüsusi diqqət yetirir və gələcəkdə Roma imperiyası ilə toqquşacağı təqdirdə bu ərazini döyüş əməliyyatları üçün əlverişli bir meydan kimi götürürdülər. Sasani imperiyasının Şimal mərzbanlığını təşkil edən Atropatena ilk zamanlar Muğan və Gilan torpaqlarını özündə birləşdirirdi. VI əsrdə isə sasanilərin Şimal mərzbanlığına Albaniya, İberiya, Deyləm və s. ərazilər də daxil olmuşdu. Bu mərzbanlığın mərkəz şəhəri Təbriz idi. İran canişinin iqamətgahı bu şəhərdə yerləşirdi. Sasanilər Atropatena dövlətində yayılmış olan Zərdüştlüyü (sonrakı fəncikdə bu din haqqında geniş məlumat veriləcək-red.) özlərinin dövlət dini elan etdilər. I Şapur (241-272) zərdüştlüyü dövlətin bütün əyalətlərində yaymaq üçün fərman verdi.

İlkin feodalizm dövründə Sasani imperiyasının tərkibinə qatılmış Atropatenedən fərqli olaraq, Qafqaz Albaniyası özünün müstəqilliyini feodalizmin ilkin dövrünün ayrı – ayrı mərhələlərində qoruyub saxlaya bilmişdi. E. I əsrinin 30-cu illərindən VI əsrin əvvəllərinə qədər fasilələrlə Qafqaz Albaniyasının müstəqilliyini Arşakilər sülaləsinin nümayəndələri qoruyub saxlaya bilmişdilər. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Qəbələ (Kabalaka) sonra isə Bərdə (Partav) olmuşdu. Alban çarlığı özünün çiçəkləndiyi dövrdə cənubda Araz çayından və Talış dağlarından şimalda Böyük Qafqaz sıra dağlarına qədər, şərqdə Kəsp dənizindən, qərbdə İberiyaya qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi. Musa Kalankatuklu "Albaniya tarixi" əsərində Parfiya sülaləsinin Arşakilər qolundan olan Alban çarlarının adlarını tarixi yaddaşlarda saxlamış və onlardan on hökmdarın adı bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır: Cəsur I Vaçaqan, I Vaçe, Urnayr, II Vaçaqan, Mirhavan, Satoy, Asay, Asvaqen, II Vaçe, III Mömin Vaçaqan.

E-n I əsrdə Alban dövlətinin Arşaki hökmdarı I Cəsur Vaçaqan Qafqaz Albaniyasının bütün vilayətlərini birləşdirib vahid dövlət yarada bildi. Onun xələfi I Vaçe (255-262) müstəqil siyasət yeridərək Sasani hökmdarı I Şapurun xarici siyasətini dəstəkləmir və 260-cı ildə Roma imperatoru Valerian I Şapura əsir düşdükdən sonra sasanilərin qələbəsini qəbul etmir. Lakin I Vaçenin ölümündən sonra Qafqaz Albaniyası qısa bir müddət ərzində sasanilərə tabe olmuş və I Şapur 262-ci ildə Nəqşi-Rüstəmdəki məbədin divarında həkk etdiriyi yazıda Albaniyanı da Sasani dövlətinə tabe olan ölkələr sırasına daxil etmişdi. Bununla belə I Şapurun ölümündən sonra Qafqaz Albaniyası yenidən öz müstəqilliyini əldə edə bilmişdi.

Çar Urnayr* Qafqaz Albaniyasının ağır, mürəkkəb bir tarixi dövründə hökmlərlik etmiş, Amid (359) və Dzirav (371) döyüşlərində İran şahı II Şapurun tərəfində Roma və erməni qoşunlarına qarşı döyüşmüşdü. Urnayrın hakimiyyəti dövründə Albaniyanın Paytakaran vilayətinin hakimi Sanatruk (290-338) olmuş və Xorenlinin yazdığına görə o, "öz başına tac qoyub, Paytakaran şəhərini ələ keçirmişdi." Maskut çarı olan Sanatruk Sasani dövlətinin xarici və daxili siyasətini dəstəkləyirdi. Belə ki, həmin dövrdə sasanilər Romanın vassalı olan Ərməniyyəni zəiflətməyi qarşıya məqsəd qoymuş və onun bu siyasətini Maskut çarı Sanatruk qəbul etmişdi. Həmin dövrdə Qafqaz uğrunda mübarizə iri dövlətlərin xarici siyasətinin əsas istiqamətini təşkil edir, həm Sasani dövləti, həm də Roma imperiyası Qafqaz Albaniyası, İberiya və Ərməniyyə məkanında öz nüfuz dairəsini genişləndirmək üçün feodalizm cəmiyyətinin ayrılmaz atributu və ideologiyası olan konfessiya məsələsini önə çəkirdilər. Belə ki, Milan fərmanına qədər (311) Roma imperiyası xristianları təqib etdiyi üçün Sasani hökmdarları xristianları müdafiə edir və Romaya qarşı onları sosial bir qüvvə kimi qəbul edirdilər. Lakin xristianlığın qələbəsi, bununla bağlı olaraq Roma, Albaniya, İberiya və Ərməniyyədə xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi, bu məsələdə Sasani hökmdarlarının mövqeyinin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdı. Çünki Roma imperiyası ilə bir konfessiyaya etiqad edən ölkələr Sasani dövləti üçün böyük bir təhlükə idi və həmin dövrdə Sanatrukun xristianlığa qarşı qəti mövqeyi İran tərəfinin daxili və xarici siyasəti ilə üst – üstə düşürdü.

Həmin dövrdə maarifçi Qriqorinin nəvəsi Qriqoris maskutlar ölkəsində xristianlığın təbliği ilə bağlı moizələr oxumuş, lakin M.Kalankatuklunun yazdığına əsaslanaraq, tarixin axarı Qriqorisə qarşı olmuş və

* Ərdəşir I – Artaşir Papakan (təq.180-241) Sasani dövlətinin banisi və ilk şahənşahı (224-241). I Ərdəşirin babası Sasan Pars (Fars) vilayətinin paytaxtı Staxrda (İstəxr) baş məbədin kahini idi. Atası Papak İstəxrə ilahə Anaxida məbədinin kahini olmuşdu. 208-ci ildə Papak İstəxr yaxınlığında yerləşən kiçik inzibati qurumun hakimi olmuş, Ərdəşir isə Darəbğird qalasında təlim almış və bu qala rəisinin ölümündən sonra qalaya sahib olmuşdur. Qısa bir zamanda I Ərdəşir kahinlərin və sülalə əyanlarının dəstəyi ilə 212-ci ildə Pars hakimi Qoçixra Bazrangidi devirmiş və Parsda möhkəmlənmiş I Ərdəşir Xırman, İsfahan və Xuzistiani ələ keçirəcək, şimal istiqamətdə hərəkət edərək, Parfiya dövləti üçün böyük bir təhlükə yaratmışdı. 224-cü il aprelin 28-də Kürmüzdəğan düzündə (indiki Xuzistan) V Artabanı qəti məğlub etmiş, Parfiya padşahlığına son qoymuşdu. Ktesifonu ələ keçirən I Ərdəşir "Şahənşah" titulu qəbul etmişdi.

* I Vaçaqan sonra Qafqaz Albaniyası hökmdarlarından tarixə məlum olanı çar Urnayrdır. O, Sasani hökmdarı II Şapurun (309-379) yeznəsi və Bizans imperatoru Böyük Konstantinin (337-361) müasiri olmuşdur. 313-cü ildə Qafqaz Albaniyasında xristianlığın dövlət dini elan etmişdir.

maskutlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, Qriqorisin təbliğatı "erməni çarlarının fitnəsidir" və "onlar (maskutlar* – red.) Qriqorisin vəhşi atın quyruğuna bağlayıb Vartnyan düzündə qətlə yetirirlər. Bölgədə Roma imperiyasının nüfuz dairəsini zəiflətmək məqsədi ilə Sanatruk M.Kalankatuklunun yazdığı kimi "Hökmdar Şapurun əmri ilə 30 minlik alban ordusunu toplayıb Ərməniyyənin mərkəzinə hücum etdi" və 336-cı ildə bu ölkəni ələ keçirdi. Lakin bir il sonra Maminkonyanlar nəslindən olan Vaçe Oşakan yaxınlığında olan döyüşdə Sanatruku məğlub etdi. F.Buzandın verdiyi məlumatlara görə," Sanatrukun qoşunlarının qalıqları Paytakarana qədər təqib olundu və Sanatrukun başı erməni çarına gətirildi".

Bu hadisələrdən sonra alban hökmdarı Urnayr sasanilərin yaxın müttəfiqi olmuş və II Şapurla birgə 359-cu ildə baş vermiş Amid döyüşündə romalılara qarşı döyüşmüş və II Şapurun qələbəsi ilə başa çatmış bu döyüşdən sonra Qafqaz Albaniyası Arsax, Kaspiana və Vaspurakan əyalətlərini geri qaytara bilmişdi. Amid döyüşünün məğlubiyəti ilə razılaşmayan Roma imperatoru Valent (364-378), bölgədə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək məqsədi ilə 371-ci ildə baş vermiş Dzirav döyüşündə sasanilərlə qarşılaşaraq onları məğlubiyətə uğratmış və nəticədə Qafqaz Albaniyası Uti əyalətinin Girdıman və Sakasen vilayətlərini itirmişdi. Lakin 387-ci ildə Ərməniyyə dövlətinin tarix səhnəsindən çıxması nəticəsində Drizav döyüşündən sonra Qafqaz Albaniyasının itirilmiş torpaqları özünə qaytarıldı. Ərməniyyə Roma və Sasani dövlətləri arasında parçalandı. Beləliklə, IV əsrin sonlarında bölgədə dominantlıq sasanilərin əlinə keçdi. Həmin dövrdə Qafqaz Albaniyası öz müstəqilliyini saxlasa da, sasanilərin vassal ölkəsinə çevrilmişdi. Bununla belə müstəqil daxili və müəyyən dərəcədə xarici siyasət yeridən Qafqaz Albaniyası özünün alban Arşakiləri simasında dövlət quruluşunu saxlamışdı. Bu vəziyyət əlbəttə Sasani hökmdarlarını narahat etməyə bilməzdi.

V əsrin ortalarında Atillanın Roma sərhədlərinə müdaxilə etməsi, kilsə çəkişmələri, yadelli soyların yürüşləri sasanilərin bölgədə hakim qüvvəyə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Hunlara qarşı bölgə əhalisinin qüvvələrini səfərbərliyə alan sasanilər bir tərəfdən bu ölkələrin müqavimətini zəiflətdilər, o biri tərəfdən isə konfessional amili əsas götürərək, zərdüşt dinini zorla bölgədə, həmçinin Qafqaz Albaniyasında yaymağa başladılar. Siyasi – ideoloji baza yaratmaq məqsədi ilə II Yezdəgird (438-457) Mərkəzi Qafqazda xristianlığı məhv etmək və bununla da Bizansın bölgədə mövqeyini zəiflətmək üçün bir tərəfdən buraya İrandan 700 maq göndərmiş və onlardan təkcə 300-ü Qafqaz Albaniyasında yerləşdirilmişdi. O biri tərəfdən xristianlıqda bidət olan nestorianlığın* yayılması üçün münbit şərait yaratmışdı. F.Məmmədova və S.Qasımovanın fikrincə V-VI əsrlərdə nestorianlıq Sasani dövlətində, həmçinin Atropatena torpaqlarında və Qafqaz Albaniyasında yayılmış, bu bidətin yayılmasında Bizansın təqiblərindən yaxa qurtarıb, İrana pənah gətirmiş suriyalı nestorianlar xüsusi rol oynamış və Sasani dövlətində dini məktəblər açaraq, xristianlığı təbliğ etmişlər. Azərbaycan tarixşünaslığının görkəmli nümayəndəsi R.Hüseynov öz tədqiqatlarında göstərir ki, nestorianlığın əks – sədası Azərbaycanda əsrlərlə davam etmiş və mənbələrin verdiyi məlumatlara görə XIX əsrin əvvəllərinə qədər Urmiya gölü ətrafı ərazidə nestorianlar qalmışdılar (bax: Əlavə VI).

Yuxarıda göstərilənlər əyani şəkildə sübut edir ki, sasanilər və xüsusən II Yezdəgird Qafqaz Albaniyasına xüsusi diqqət yetirir və onu öz dövlətinin tərkibinə qatmaq üçün çıxış yolunu zərdüştliyin yayılmasında görürdü. Çünki feodalizm cəmiyyətinin özünəməxsus cəhəti ondan ibarət idi ki, işğalçı dövlətlər ətraf ölkələri o vaxt asanlıqla ələ keçirirdilər ki, həmin ölkələr konfessional assimilyasiyaya məruz qalsınlar. Öz dövlətinin daxili və xarici siyasətində göstərilən amili əsas tutan II Yezdəgird Qafqaz Albaniyasının əhalisinin müqavimətini qırmaq üçün hətta II Vaçeni şah sarayına çağırmış və onu zərdüştliyi qəbul etməyə məcbur etmiş və girov kimi şah sarayında saxlamışdı. O biri tərəfdən Qafqaz Albaniyasının əhalisini iqtisadi cəhətdən sıxmaq xəttini götürən II Yezdəgird ağır vergi siyasəti yeridərək, alban əhalisinin ümumi siyahıyaalmasını keçirmiş və nəticədə təkcə kəndlilərdən deyil, həmçinin şəhər əhalisindən və əvvəllər ancaq torpaq vergisi verən xristian ruhanilərin üzərinə də ağır vergi qoymuşdu. O biri tərəfdən sasanilərə tabe olmaq istəməyən parfiyalıların etno – konfessional bazasını təşkil edən Orta Asiya əhalisi sasanilərə boyun əymir və daim qiyam qaldırırdılar. Orta Asiyada sasanilərin siyasi hakimiyyətini bərqərar etmək üçün II Yezdəgird Qafqaz Albaniyası əhalisindən hər il süvari dəstələr yığır və bu səfərbərlik xalq matəminə çevrilirdi, çünki səfərbərliyə alınanların çox böyük əksəriyyəti Vətənə qayıtmırdılar. Beləliklə, Y əsrin ortaları üçün Sasani dövlətinin Qafqaz Albaniyası ilə bağlı apardığı siyasət ölkədə sasanilərə qarşı xalq azadlıq – mübarizəsinin başlanmasına gətirib çıxarırdı.

* Maskutlar – e.ə. Qafqaz Albaniyasının şimal-şərqində yaşamış tayfa. Herodotun məlumatına görə köçəri həyat tərzini keçirmişlər. Qədim yunan mənbələrində massagetlər, V əsr erməni mənbələrində (Aqafangel) «masaxa-hun», VI əsr Suriya mənbələrində basqın (və ya «mazqun») kimi göstərilmişlər. Çolada yerləşən Maskut hökmdarlığını Parfiya Arşakilərinə mənsub yerli hakimlər idarə edirdi. V əsrdə Maskutlar xristianlığı qəbul etmişdilər. (bax: ACE, ж. VI)

* 428-ci ildə imperator II Feodosiy ruhani Nestoru Konstantinopol patriarxı vəzifəsinə seçir. Nestor israr edirdi ki, Məryəmi "Allah anası" adlandırmaq düz deyil, çünki o, Allahı yox, sadəcə insanı doğmuşdur. İsa – insandır və o, yalnız insan tayfasının xalis vasitəsidir. 431-ci ildə Efesdə (müasir Türkiyənin cənubunda şəhər) iki yüz yepiskop toplaşmış Nestoru küfrdə təqsirləndirirlər, Çünki Nestorun fikri xristian ideologiyasının əsas ehkamlarını – Allah-ata, Allah-oğul, Müqəddəs ruh – xristian üçlüyünü sual altına alır və Müqəddəs Məryəmi adıləşdirir. Buna görə 431-ci ildə Efesdə keçirilən III Ümumdünya kilsə qurultayında nestorianlıq pislənilir, Nestor patriarx kürsüsündən devrilir və bidətçi kimi Misirə surgün edilir və orada da ölür.

II.1.2. Sasani zülmünə qarşı Qafqaz Albaniyasında xalq – azadlıq hərəkatı

Tarix göstərir ki, hər bir üsyan, hər bir inqilab və hər bir müharibə obyektiv və subyektiv şərtlərə əsaslanarsa da, bu radikal tarixi hadisələrin başlanması üçün bəhanələr də olmalıdır. V əsrin ortalarında sasani zülmünə qarşı yönəlmiş xalq üsyanı üçün bəhanə Qafqaz Albaniyasında yığılan süvari dəstələr idi. Belə ki, Turan dünyasının bir hissəsi olan Orta Asiya məkanı parfiyalıların konfessiyasına məxsus qədim allahlara – devlərə sadıq qalmış və zərdüştlüyü qəbul etmək istəmədikləri üçün Sasani hakimiyyətinə qarşı müqaviməti də dayandırmamışdılar. Orta Asiyada davam edən bu müqaviməti yatırmaq üçün göndərilən hərbi qüvvələr sırasında Albaniyadan yığılan süvari dəstələrin döyüşçüləri də var idi ki, onların da əksəriyyəti Vətənə qayıtmırdılar. Qafqaz Albaniyasının dövlətçilik maraqlarından uzaq siyasət yeridən sasani İranının mövqeyi xalqın səbr kasasını daşdırır və 450-451-ci illərdə Xalxal və Avarayr döyüşləri ilə məşhur olan xalq üsyanı baş verir. Üsyanı qalibiyyətli sonluğa çatdırmaq yolunda alban əhalisi bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır. Belə ki, bölgədə xalq – azadlıq hərəkatını sarsıtmaq üçün Qafqaz Albaniyası vilayətlərində – Paytakaran və Çolada sasanilərin böyük hərbi qüvvəsi yerləşdirilmişdi. Həmçinin II Vaçə bu üsyan zamanı II Yezdəgirdin sarayında girov saxlanılırdı və albanların üsyanına kömək edə bilmirdi. Məhz bu səbəbdən alban üsyanına ölkənin katolikosu başçılıq edirdi. Bu üsyan sasani zülmünə qarşı Qafqazda alovlanan xalq azadlıq hərəkatının tərkib hissəsi olub, heç də hal-hazırda orta məktəb dərslərində göstərildiyi kimi erməni knyazı Vardan Mamikonyanın sasanilərə qarşı apardığı mübarizənin qəlpəyi olmayıb və M. Kalankatuklunun yazdığı kimi bu üsyan bölgədə dalğalanan üsyanlarla vəhdət təşkil etmişdi.

450-ci ildə Xalxal üsyanı iranlıların məğlubiyyəti ilə nəticələnsə də evtalitlərlə* müharibəni uzadan II Yezdəgird Ktesifona qayıtdıqdan və Bizansın üsyançılara dəstək olmayacağını bildikdən sonra, onoqurlarla danışığa girir, (alban üsyanına tarixdə adı məlum olmayan *ibinlər* yox, onoqurlar kömək etmişlər-red.) və üsyana qoşulmuş, yerli nahararlara vəd və hədiyyələr verməklə onları üsyandan uzaqlaşdırır, beləliklə, üsyanın sosial bazasını zəiflədə bilir. Və nəhayət 451-ci il iyunun 2-də Artaz vilayətindəki Avarayr düzündə (indiki Maku və Xoy şəhərləri arasında) sasanilər üsyanı məğlubiyyətə uğradırlar.

II Yezdəgirdin ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Reroz (459-484) M.Kalankatuklunun yazdığına görə Perozabat – Partav (Bərdə) şəhərini saldırır və sonrakı illərdə Partav Qafqaz Albaniyasının paytaxtına çevrilir. Paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə köçməsi ilk növbədə köçəri soyların fasiləsiz yürüşləri ilə bağlı olmuş və ölkənin mədəni – siyasi mərkəzi Kür çayının sol sahilindən sağ sahilinə köçmüşdü.

Perozun hakimiyyətə gəlməsi Sasani dövlətində daxili çəkişmələrlə müşayiət olunurdu. Özünün hakimiyyəti dövründə Peroz II Yezdəgirdin ehtalilərlə apardığı müharibəni davam etdirir və bu da İran dövlətinin və ondan asılı və yarıməsli vəziyyətdə olan xalqların o cümlədən albanların durumunu xeyli ağırlaşdırırdı. Yaranmış vəziyyət II Vaçeyə imkan verir ki, albanların öndəri olub, xalq üsyanına başçılıq etsin. İlk növbədə o, qəbul etdiyi zərdüştlükdən imtina edib, xristianlığa qayıdır və sasanilərə vergi verməkdən imtina edir. Bundan sonra alban üsyançıları Çola keçidini tutub, maskutları köməyə çağıraraq, iki il müddətində sasanilərə qarşı uğurlu hərbi əməliyyatlar aparırlar. Lakin onoqurları şirnikləndirmə yolu ilə ələ alan Peroz, onları köməyə çağırır və onoqurlar Alan keçidini (Dəryal) adlayaraq Qafqaz Albaniyasına müdaxilə edib, 462-ci ildə albanlara qarşı müharibəyə başlayırlar.

Onoqurların sasanilərlə bağladığı hərbi ittifaq II Vaçenin 459-cu ildən etibarən rəhbərlik etdiyi üsyanın yatırılmasına ciddi təsir etdi və M.Kalankatuklunun yazdığına görə “Vaçenin ordusu azalıb, dağıldı”. 463-cü ildə üsyan yatırıldıqdan sonra sasanilər ölkədə itirdikləri mövqeyi bərpa edə bildilər və Qafqaz Albaniyasında ictimai – siyasi durum o qədər ağırlaşdı ki, II Vaçə hakimiyyətdən əl çəkdi və Perozdan xahiş etdi ki, atası Asuagəndən qalma mülkə toxunmasın. Doğrudur, M.Kalankatuklu yazır ki, "ölkənin məzhəbi olduğu kimi qalmış, kilsələrə toxunulmamış, ibadətəhəlar sakitlik içində, keşişlər kilsələrdə, qurbanlar da qurbangahlarda" qalmış, lakin bu nikbin notlar reallığı pərdələyə bilmir. Belə ki, 459-463-cü illərdə davam edən alban üsyanının məğlubiyyətindən sonra ölkədə dövlət quruluşu ləğv olundu və Qafqaz Albaniyası sasanilərin mərzbanlığına çevrildi. Bu durum 30 il davam etdi.

Sasanilər qısa bir müddət ərzində Qafqaz Albaniyasını canişinliyə çevirdilər. M. Kalankatuklu yazır ki, "Otiz il ərzində çar Vaçədən Mömin Vaçəqanadək Albanlar ölkəsi çarsız qaldı. Bunun səbəbi onda idi ki, İranda pozğun və rəhmsiz şah Firuz it kimi qəzəblənib özündən çıxaraq yer üzündə bütün başqa

* Eftalilər (heftal, heptal, abdel, eftalit, idal, tetal, haytal, xion, ağhunlar) – V-VI əsrlərdə Orta Asiya, Əfqanıstan, Şimal – Qərbi Hindistan və Şərqi Türkiyənin bir hissəsində barbar dövləti yaratmış tayfa birliyi. Eftalilərin etnik mənsubiyyətləri haqqında çoxlu nəzəriyyə mövcuddur. Onların yueçyelərin və ya hunların nəsilinə aid edən tədqiqatçılarla bərabər, eftalilərin İran mənşəli olmalarını iddia edənlər də var. Y əsrdən etibarən eftalilər Sasanilərlə mübarizə aparmış və onlardan bac almışlar. Eftalilər od allahına (güman ki, Günəşə) sitayiş edirdilər. Sonralar eftalilər arasında buddizm, həmçinin xristianlıq da yayılmış və eftalilərin tayfa birliyi VI əsrin 60-cı illərində tamamilə parçalanmışdı (Bax: ACE, ж.IV).

məmləkətləri özünə tabe etmək, kilsələri dağıtmaq, xristian dinini ləğv etmək və bütün ondan asılı olan torpaqlarda ağılsız büdpərəstliyi bərqərar etmək istəyirdi". VII əsrin abidəsinin müəllifi M.Kalankatuklu sasanilərin Qafqaz Albaniyasına qarşı yeritdiyi siyasəti tam açıqladığı üçün şərhə ehtiyac duymuruq.

Beləliklə, V əsrin ortalarında baş verən iki alban üsyanı sasanı qəsbkarlığına qarşı yönəlmiş xalq – azadlıq mübarizə dalğasının şanlı səhifələrindən olub, Vətən tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Hər iki üsyanın məğlubiyyətinin özünəməxsus cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, xarici amil – Bizansın biganəliyi və onoqurların sasanilərlə müttəfiqliyi bu üsyanın taleyinə ciddi təsir göstərmiş və üsyanın taleyi həll edilmişdir.

Lakin 484-cü ildə eftalitlərlə müharibədə məğlub olan və öldürülən Peroz (bax: əlavə VII) İran dövlətini çıxılmaz vəziyyətə saldı. Sasani taxt – tacında əyləşən Valarş (484-488) Mərkəzi Qafqazda, o cümlədən Qafqaz Albaniyasında dini təqiblərə son qoymağa və sülh bağlamağa məcbur oldu. Nvarsak (485) kəndində bağlanılan sülh müqaviləsinin şərtinə görə ölkədə Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti bərpa olunur və Qafqaz Albaniyası daxili məsələlərin həllində müstəqillik əldə edir. Ölkənin baş hakimi və nahararların süzereni yalnız alban hökmdarı ola bilərdi. Ölkə əhalisinə vicdan azadlığı verilmiş, sasanilər zorla ölkədə zərdüştlüyü yaymaqdan imtina etmiş, öz növbəsində xristianlar da ölkə daxilində zərdüştləri təqib etməmək şərtini qəbul etmiş və müasir dildə desək konfessional toleyrantlığın mövcudluğuna təminat verilmiş, Albaniyanın Sasani İnanına verəcəyi xəracın miqdarı azalmışdı. Və ən əsası isə 450-451-ci illər alban üsyanının başlanma bəhanəsi – albanların sasanilərə süvari dəstələr göndərilməsi mükəlləfiyyəti gündəmdən götürülmüşdü.

Nvarsak müqaviləsi bağlandıqdan sonra, 487-ci ildə II Vaçenin əmisi oğlu Alban Arşakilərin sonuncu nümayəndəsi III Mömin Vaçaqan (487-510) hakimiyyətə gəlir. Onun hökmranlığı zamanı ölkə təsərrüfat, siyasi və mədəni həyatda yüksəliş dövrünü yaşayır. Məktəblər açılır, köhnə xristian məbədləri bərpa edilir, yeni monastırlar tikilirdi. 488-ci ildə III Vaçaqan Aquen məclisini çağırır və bu məclisdə yeni qanunlar qəbul edilir. Bu qanunlar tarixə Aquen qanunları kimi daxil olmuş, Alban çarlığında çar hakimiyyətinin, feodal münasibətlərinin və xristianlığın mövqelərini möhkəmlətməyə yönəlmişdi. III Vaçaqan Aquen kanonlarının köməyi ilə mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətməyə çalışır, ölkədə mövcud olan sosial kateqoriyaların konfessional birliyinə nail olmaq istəyirdi ki, bu da ölkənin siyasi müstəqilliyinin saxlanması və yadellilərlə mübarizə apara bilməsi üçün zəruri idi. Ümumiyyətlə isə Aquen qanunları Azərbaycanda feodalizmin və feodal münasibətlərinin bərqərar olmasının təzahürü idi.

II. 1.3. Qafqaz Albaniyasında konfessiyalar və sosial hərəkətlər.

IV əsrin əvvəllərində çar Urnayr (313-371) xristianlığı öz dövlətinin rəsmi dini elan etdi. Bu müəyyən məqsədli siyasət nəminə edilmişdi. Belə ki, qonşu Sasani imperiyasının rəsmi dini zərdüştlük idi. Haqqında bəhs edilən məsələyə aydınlıq gətirmək üçün Zərdüşt dini haqda məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Zərdüştlik – dinin adı Zərdüştün* adından götürülmüşdür. Zərdüştlüyə sitayiş edənlər zaratuştra və ya zərdüştü adlandırılmış, yunanlar onları kahinlik funksiyalarını əllərində cəmləşdirmiş Midiya tayfalarının birinin adı ilə maqlar, müsəlmanlar isə zərdüştlərin ayin və etiqadlarında odun böyük rol oynadığına görə atəspərəst, yaxud göbrlər adlandırmışlar. Hal – hazırda zərdüştlik İranda qəbrlər, Hindistanda isə parslar arasında qalmaqdadır. Onların sayı yüz minlərlədir.

Zərdüştlik köhnə icma allahlarının kultunu – politeizmi rədd edir, bu təlim üçün öz ifadəsini ali allah Ahura Mazdaya inamda tapmış monoteist ideya səciyyəvidir. Lakin Zərdüştün təlimindəki monoteizm Qatalardakı* ardıcıl və şəksiz dualizm ilə uzlaşır. İki əzəli başlanğıcın – Xeyir və Şərin, Həqiqət və Yalanın bir-birinə qarşı qoyulması bütün dünya prosesinin məzmununu təşkil edir. Həmin mübarizədə insanın

* Zərdüşt – Avestanın qədim hissələrində Zərdüşt real şəxsiyyət, cəmiyyətin ictimai-iqtisadi formasiyasının dəyişdirilməsi uğrunda mübariz kimi çıxış edir. İlk əvvəllər insan və müəllim kimi çıxış edən Zərdüşt xeyli sonra Avestada müqəddəsləşdirilmiş fəvqəltəbii cəhətlərə malik möcüzə yaradan əfsanəvi qəhrəmana və yarımallahə çevrilmişdir. O, müəllifi olduğu on yeddi himn – qatla şöhrət tapmış və peyğəmbər kimi tanınmışdır. Zərdüşt həqiqət axtarırları zamanı o qədər bilik qazanmışdı ki, o, vaedamna - Tanrının ilhamlandığı müdrik insan adlandırılmışdır. Əfsanəyə görə Zərdüşt təqribən otuz yaşında olarkən, işıqsaçan Vahu – Mana -Xoşniyyət, onu Ahura Mazdanın - Hörmüzdün yanına gətirmişdi. Hörmüzdün yanında daha beş işıqsaçan tanrı vardı. Bu görüşdə Zərdüşt onlardan vəhy aldı və onu təbliğ etməyə başladı. Deyilənə görə, Zərdüşt öz təlimini ömrünün sonuna qədər – əlli il - təbliğ etmiş, yetmiş yeddi yaşında od məbəbində öldürülmüşdür. Zərdüştün vətəni, yaşadığı vaxt və fəaliyyət göstərdiyi məkan haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Zərdüştü maq, sehrbaz, dahi, müdrik şəxsiyyət hesab edən antik müəlliflər, onun yaşadığı dövr haqqında fantastik məlumatlar verirlər. Ayrı - ayrı tədqiqatçılar Zərdüştün ənənəvi həyat tarixini – Makedoniyalı İlgəndərdən " 258 il əvvəl" tarixini, yəni e.ə. VII əsrin sonu – VI əsrin əvvəllərini qəbul etmişlər. Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti belə fikirdədir ki, Zərdüşt e.ə. 1500-1000 illərdə yaşamış və öz təlimini Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Əfqanıstan və Ön Asiyanın bir-sıra vilayətlərində təbliğ etmişdir. Onun vətəni əgər Avesta Xarəzmi götürürdüsə də, bir çox orta əsr müəllifləri qəti olaraq bildirirlər ki, Zərdüştün vətəni Azərbaycandır. Bu onunla izah olunurdu ki, məhz Azərbaycanda Baş zərdüşt ziyarətgahı yerləşdirilmiş, Avesta kanonunun tam formalaşması bu məkanda baş vermişdi.

* Qatalar – Zərdüştün bizə gəlib çatan himnləridir.

rolu fəaldır. Xeyir qüvvələrin başında Ahura Mazda, Şər qüvvələrin başında Anhra Manyu durur. Zərdüştilikdə Şər qüvvələr sırasına daxil olunmuş qədim allahlara – dayvalara (dev,div) qarşı ali hakimiyyətə malik olan allahlar – ahuralar durur. Zərdüştin təlimində dünya iki hissəyə bölünmüşdü: real və xəyali. Bu təlimdə əsas diqqət real aləmə verilir. Real həyat haqqında təsəvvürlər bütün Kainata şamil edilir. Göylərdəki dualizm, əslində, yerdəki dualizmin və antaqonizmin inikasıdır. Xeyirlə Şər arasında gedən mübarizə nəticəsində Xeyir qalib gəlir. Bu mübarizədə mühüm yer tutan insan Xeyirin Şər üzərində qələbə çalması üçün fəal səy göstərməlidir. Bu qarşıdurmada insanın başlıca mübarizəsi

Kişdə alban kilsəsi

"xeyirxah söz", "xeyirxah əməldir". İnsan Şər üzərində qələbəsinə ayin və dualarla deyil, daha çox özünün həyat tərzi ilə nail olmalıdır. Bu təlimin ritualında oda sitayiş əsas yer tuturdu. Oda (Atar) ilahi ədalətin (Artanın) rəmzi kimi baxılırdı. Lakin Zərdüştin ölümündən sonra qədim allahlara həsr edilmiş və yeni şəraitə uyğun redaktə edilmiş müxtəlif qədim himnlər qəbul edilmiş, köhnə qurban mərasimləri yenidən canlanmağa başlamışdır. Beləliklə, Zərdüştin ölümündən sonra bir-neçə əsr ərzində bu təlim müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, yeni din təşəkkül tapmağa başlamış və bu formada əvvəllər ona bənzər etiqadların, dualizmin, oda sitayişin mövcud olduğu Qərbi İranda və Cənubi Azərbaycanda yayılmağa başlamışdı.

Avesta – Zərdüştin kitabıdır. Zərdüştlüyün müqəddəs kanonu* Avestadır. Avesta – Qatalardan təşkil olunmuşdur və Avestanın əsasını təşkil edib, Zərdüştin həyatı və təlimi haqqında başlıca mənbədir. Bunlar Zərdüştin Tanrıya – Hörmüzdə müraciətlə dediyi kəlamlardır. Qatalardan sonra tərtib edilən bütün mətnlər birlikdə Kiçik Avesta kimi müəyyən edilir. Ayrı-ayrı tanrılara həsr edilmiş himnlər – yastılar, vəcd halında söylənilən kəlamlar – mantralar Kiçik Avestada mühüm yer tutur.

Müasir dövrümüzdə ayrı-ayrı dinlərin tarixini öyrənən tədqiqatçı R.Əliyev yazır ki, dövrümüzdə gəlib çatan şəkildə Avesta beş kitabdan ibarətdir. Dördü qədim fars dilində, biri isə Sasanilərin dili olan pəhləvi dilində yazılmışdır. Avesta Midiya, sonralar isə Əhəməni kahinlərinin müqəddəs kitabı olmuşdu. Sasanilər dövründə Avesta mətnlərinin yeni kodifikasiyasından sonra Zərdüştlük dövlətin ideoloji konfessiyasına çevrilmiş və İranın ərəblər tərəfindən işğalından sonra da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Lakin müsəlman dünyasında "əhli-kitab" təlimi olaraq qəbul edilməmiş və xilafət tərəfindən təqiblərə məruz qalmışdı.

Zərdüştlüyün ayrı-ayrı komponentləri məzdəki və xürrəmi təliminə xeyli təsir göstərmişdir. Eramızın IV əsrə qədər Qafqaz Albaniyasında da zərdüştlük dini rəsmi din olaraq qalırdı. Ümumi din sasanilərin Alban Arşakilər və onların dövləti üzərində təsirini saxlamaq üçün münbit zəmin yaradırdı. Urnayr xristianlığı dövlət dini elan etdikdən sonra sasanı təsiri sosial –ideoloji sahədə zəifləməyə başladı və Alban çarlığı konfessional baxımdan müstəqil oldu. Doğrudur, burada zərdüştlüyün, bütperəstliyin**, maniliyin*** tərəfdarları qalmaqda davam edirdi.

Atropatena isə Sasani imperiyasının tərkibində olduğu üçün burada rəsmi din zərdüştlük idi. Lakin burada da Sasani imperiyasının digər ərazilərində olduğu kimi, xristianlıq və digər dini etiqadlar qalmaqda davam edirdi.

II.1.4. Alban kilsəsi

Qafqazda, eləcə də bütün xristian dünyasında ən qədim kilsələrdəndir. Alban çarlığında xristianlığı Suriya missionerləri e.I-II əsrlərdə yaymağa başlamışlar. Albaniyada xristianlığın yayılması prosesi bir-birini ardıcıl əvəz edən iki əsas dövrə bölünür. Birinci dövrə apostol dövrü adlanır və apostollar Faddey, Varfolomey, eləcə də Faddeyin şagirdi Yeliseyin adları ilə bağlıdır. IV əsrə qədər davam edən bu dövrə şərti olaraq Surofil dövrü adlanır.

İkinci dövrə – Yunanfil dövrü Maarifçi Qriqorinin və alban çarı Urnayrın adı ilə bağlıdır. Alban kilsəsi öz mənşəyinə görə Yerusəlim kilsəsi ilə, sonralar isə Yerusəlim patriarxlığı ilə əlaqədar olmuşdur.

* kanon - qanun

** Bütperəstlik – uzaq keçmişdə yaranmış və müxtəlif cisimlər, bitkilər və heyvanların ilahiləşdirilməsi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir.

*** Manilik - bu təlim haqqında "Məzdəki hərəkəti" bölməsində məlumat verəcəyik. Eramızın III əsrində Sasani imperiyasında yaranan dindir. Bu dinin əsasını Mani /216-277/ qoymuşdu. O, öyrədirdi ki, dünya iki əsas üzərində mövcuddur: Xeyir və Şər və ya İşıq və Qaranlıq. Bu təlim Yer üzərində hökmranlıq etmək üçün mübarizə aparırdı. Mani zərdüştlüyə qarşı çıxaraq, xalq şahənşahlarla, feodallarla, məmurlarla mübarizəyə çağırırdı. Maniçilik müxtəlif forma və adlarla Çindən İspaniyaya qədər geniş ərazidə yayılmışdı.

Şərqi Roma imperiyasının şərqi hüdudlarında, İran sərhədlərinin bilavasitə yaxınlığında və sərhədin o tayında şəhər və kəndlərdə (Suriyada, Osroneyada, Mesopotamiyada) arami dilinin ləhcələrinin birində danışan Suriya əhalisi məskən salmışdı. Bu ölkələrdə aramilər arasında xristianlığın belə tez və sürətlə yayılması yəhudi diasporası, yəni öz yurdlarından didərgin salınıb bu yerlərdə məskən salmış yəhudilərlə xeyli dərəcədə bağlı idi. Beləliklə, xristianlığı Şərqdə yayan aramilər (suriyalılar) olmuşlar. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar İncilin Şərqi ölkələrində suriyalılar tərəfindən yayılmasını onların həmin ölkələrin ticarətində oynadığı rolla əlaqələndirirlər. Ticarət yolları suriyalıları Mesopotamiyadan uzaqlara, İrana, Mərkəzi Qafqaza aparıb çıxarırdı. Xristianlığın Qafqaz Albaniyasında yayılması apostol Faddey və Varfdomeyin adı ilə bağlı idi. Mousey Kalankatuklu yazır ki, «Faddey şagirdlərini moizələr oxumaq üçün dünyanın hər tərəfinə göndərdi. Bizim tərəflərin Şərqi camaatının qismətinə müqəddəs apostol Faddey düşdü. O, Sanatruk tərəfindən işgəncə ilə öldürüldü». XIII əsrdə yaşamış Stepannos Orbelian yazır: "Süniklilər allahı Ermənistan əhalisindən əvvəl tanımışlar və müqəddəs apostol Varfolomey vasitəsilə müqəddəs incilin təlimlərinə itaət etmişlər". Qafqaz Albaniyasında sonradan xristianlığı Faddeyin şagirdi Yelisey yaymışdır. Bu haqda M.Kalankatuklu yazır: "Yelisey Yerusəlimdən İrana gəldi. Ermənistandan ötüb maskutlara baş çəkdi və Çolada öz moizələrinə başladı. Buradan da Uti vilayətinə keçdi. Yelisey Gisə gəldi, burada kilsənin əsasını qoydu və təmiz, qansız qurbanlar verdi. Bu fikri başqa bir mənbə də təsdiq edir, erməni katolikosu Avraam albanlara məktubunda yazırdı: "Müqəddəs Yelisey Albaniyada xristianlığı Ermənistandan qabaq təbliğ etmiş və Albaniyada, daha dəqiq Gisə kəndində Ermənistandan qabaq kilsə tikdirmişdir".

Alban kilsəsinin vəziyyəti özünəməxsus bir hal daşıyırdı. 340-cı ildə alban kilsəsi avtokefal olmuşdu və faktiki olaraq Alban kilsəsinin hüquqi vəziyyəti 451-ci ildə Xalkidonda çağırılmış IV Ümumdünya kilsə qurultayında qanuniləşdirilmişdi. Bu vaxt xristian dünyasında monofizit* və dofizitlər** arasında ideya mübarizəsi başlanmışdı. Xalkidon mübahisələrində digər Qafqaz kilsələri kimi, alban kilsəsi də öz sözünü deyə bilmədi, çünki bu vaxt sasanı hökmdarı II Yezdəgirdin (438-457) Qafqaz Albaniyasında apardığı konfessional siyasəti - yəni Zərdüştlüyün, həmçinin 431-ci ildə Efesdə keçirilən III Ümumdünya kilsə qurultayında pislənilən nestorianlıq təriqətinin yayılması xristian dünyası üçün böyük təhlükə idi və bunun qarşısını almaq üçün alban kilsəsi böyük səy göstərsə də, ciddi nəticələr əldə edə bilmirdi. Belə ki, Roma imperiyasının zəifləməsi və parçalanması ilə bağlı olaraq Sasanilər Mərkəzi Qafqaz ölkələrini habelə Qafqaz Albaniyasını öz nüfuz dairəsinə sala bilməmiş və alban kilsəsinə təzyiq edərək, rəsmi kilsə ilə mübarizə apararaq bidət təriqətlərin və habelə Bizans kilsəsi ilə qarşıdurmada olan nestorianlığın yayılmasına şərait yaratmışdılar. Çox maraqlı faktıdır ki, II Xosrov Pərviz (591-628), 614-cü ildə monofizitliyi İranda, Qafqazda və işğal etdiyi Bizansın şərqi əyalətlərində yaşayan xristianların vahid dini elan etmişdi. Həmin ildən alban kilsəsi Bizans kilsəsi ilə əlaqələrini kəsərək, hüquqi cəhətdən avtokefal kilsə oldu. Beləliklə, konfessional assimilyasiya siyasətinə qarşı durmaq baxımından mühüm meyar olan avtokefallyq dini ayinlərin möhkəmlənməsində, bütövrəst və ümumilikdə politeist inancların qalıqlarının məhv edilməsində, ruhanilər üçün maddi bazanın yaradılmasında, onların hüquqi və iqtisadi imtiyazlarının möhkəmlənməsi sahəsində müsbət addım idi. Bununla belə alban kilsəsinin avtokefallyğı və onun Bizans kilsəsindən ayrılması, bütövlükdə Qafqaz Albaniyasının siyasi həyatına Sasani hökmdarlarının nəzarəti ilə bağlı olaraq, İran dövlətinin daxili və xarici siyasətinin tələblərinə cavab verirdi. 607-ci il Dvin kilsə məclisindən sonra alban kilsəsinin bir – sıra icmalar və yepiskopluqları diofizitliyə qayıtsalar da ərəb işğalından sonra ərəblərin təzyiqi və erməni kilsəsinin təsiri ilə alban kilsəsi diofizitlərlə əlaqəni kəsir və bu da Vətən tarixinin sonrakı tarixi mərhələsinin gələcək faciələrinin əsas səbəblərindən biri olur.

II.1.5. Məzdəkilər hərəkatı

V əsrdə Sasani imperiyasını, sonralar Azərbaycanı və bir sıra qonşu ölkələri məzdəki hərəkatı bürümüşdü. Bu hərəkatın başçısı Məzdək, ideologiyası isə məzdəkilik idi. Məzdəkin fikrincə bütün insanlar bərabər olub və eyni hüquqa malikdirlər. Bu təlimə görə mülki məhdudiyyətlər pislənilir, zəhmətkeş kütlələr öz istismarçılarına – şahənşah və çarlara, əyan və feodallara, zərdüşt kahinliyinə qarşı mübarizəyə çağırılırdı. Məzdək özü də zərdüştliyə xidmət göstərən kahin idi və öz təlimini Maninin*

* Monofizitlik – V əsrdə yaranmışdır. İsa Peyğəmbərin tək "təbiətini" – /mahiiyyət/ - ilahiliyini, qəbul edir və bununla da diofizitlərdən fərqlənir. Buna görə də onlar monofizitlər adlanırlar, yəni yunanca mono- "bir", fizio- "təbiət" deməkdir.

** Diofizitlik – və ya provaslavlıq, xristianlığın istiqamətlərindən biri olub, IV əsrdə meydana gəlmişdir. Allahın üçlük əsasını qəbul edir: Allah-ata, Allah-oğul (İsa Peyğəmbər) və Allah – müqəddəs ruh. Diofizitlərə görə, İsa Peyğəmbər ikili "təbiətə" – mülki-ilahiyə və insani. Buna görə də onlar diofizitlər adlanırlar, yəni yunanca dio-"iki", və fizio – "təbiət" (mahiiyyət həqiqət) deməkdir.

* Manilik – bu təlimi mənşəcə iranlı, əsilzadə ailəsinin oğlu rəssam Mani III əsrin 40-cü illərində Ktesifonda (Mesopotamiya) təbliğ etməyə başlamışdır. Nəqqəş Mani (214 (Babil şəhəri yaxınlığında) – 277 (İran)) haqqında məlumatlar müxtəlif və ziddiyyətlidir. Onun əsl adı Surayk ibn Fətəkə idi, amma Mani (ruh, əql) adı ilə tanınmışdır Atasının adının Pətik olması, onun

təliminə əsaslanaraq öz ideologiyasını yaratmışdı. O, manilikdə radikal və demokratik istiqamətin tərəfdarı olmuşdur. Məzdəki manilikdə mövcud olan dualizm – İşıq və Qaranlığın mübarizəsini qəbul edirdi. Manilik nəzəriyyəindən fərqli olaraq, məzdəki təlimi hesab edirdi ki, İşıq (Xeyir) səltənətinin fəaliyyəti ədalətli, ağıllı və məqsəduyğundur. Qaranlıq (Şər) səltənətinin hərəkəti isə təsadüfi, ağıldan kənar və xaotikdir. Məzdəkiliyə görə Xeyrin Şər üzərində qələbəsi "hazırkı həyatda" baş verməlidir. Bu təlim xüsusi mülkiyyəti, cəmiyyətin differensiasiyasını qəbul etmir, sosial qeyri – bərabərliyi məhv etmək, ilkin olaraq mövcud olmuş ("allahdan əta edilmiş") ümumi bərabərliyi zorla həyata keçirmək üçün fəal mübarizəyə çağırırdı. Bu təlimin rafizilər və batinilər*, pavlikianlar**, xürrəmilər hərəkətinə ciddi təsiri olmuşdu.

Məzdəki hərəkəti 481-ci ildə başlanmış, bu hərəkətin baş verməsinin əsas səbəbi İranda iqtisadi və siyasi böhranın kəskinləşməsi şəraitində şah hakimiyyətinin zəifləməsi, əyanların və zərdüşti kahinlərinin qüdrətinin artması, əhalinin istismarının güclənməsi, ictimai və mülki bərabərsizliyin dərinləşməsi, xalq kütlələrinin var-yoxdan çıxması və müflisləşməsi, xarici siyasətdə müvəffəqiyyətsizliklər idi. V əsrin sonlarında Sasani imperiyasını bürüyən aclıq üsyanı o dərəcədə qorxulu və dəhşətli etmişdi ki, hətta şahənşah Kavad da (488-531) bu hərəkətə qoşulmuşdu. O, Məzdəki vəzir təyin etmişdi. Əslində isə onun məqsədi məzdəkilərin qüvvəsindən istifadə edərək, mərkəzdənqaçma meyilli əyanları və atəşpərəst kahinləri zəiflətmək idi. Belə bir şəraitdə 496-cı ildə əyanlar və kahinlər I Qubadı devirirlər. 499-cu ildə I Qubad evtalitlərin köməyi ilə İranda hakimiyyəti yenidən ələ keçirdikdən sonra Məzdəki hərəkəti xüsusilə genişləndirdi. Məzdəkilər ictimai və əmlak bərabərliyi haqqında məzdəkilik təliminə əsaslanaraq, əyanların əmlakını ələ keçirib yoxsullara paylayır, sadə adamları yüksək dövlət vəzifələrinə təyin edir, hərəmxanaları ləğv edirdilər. Sasani sülalə hakimiyyətini qoruyub saxlamağı əsas götürən Xosrov Ənuşirəvan 529-cu Məzdəkin peyğəmbər olmadığını sübut edərək, onu edam etdirir. Daha sonra atası I Qubadı hakimiyyətdən devirir, Məzdəkin edamından sonra onun ardıcıllarının bir hissəsi əsasən Orta Asiyaya qaçaraq yeni təriqətlər-batiniliyi və rafiziliyi yaradırlar (bax: əlavə VIII).

Məzdəkin ideyaları sonralar Azərbaycanda yayılmış xürrəmilər hərəkətinə də öz təsirini göstərmişdi. Məzdəki hərəkətinin əks – sədası VI əsrdə Qafqaz Albaniyasında mövcud olan bidətçi hərəkətlərdə xüsusilə səslənmişdi. Bu bidətçi hərəkətlər bilavasitə IV-V əsrlərdə fəaliyyət göstərən Nestorun (suriyalı İbas) və suriyalı manixeyçi Bundosun (V əsr) ardıcılları ilə bağlı olmuşlar. Məzdək hərəkəti ilə Qafqaz Albaniyasında baş verən sosial hərəkətlər – nestorianlıq və manixeyçilik sinxron hərəkətlər idi. Alban müəllifi Musa Kalankatuklının yazdığına görə baş verən bu proseslər VI-VII əsrlərdə ölkədə geniş xalq kütlələrinin hələ də etiqad etdikləri büt-pərəst dinlər və xristianlıq arasında toqquşmalar və sosial

---

Babilə Həmədandan (Ekbatan) köçüb gəlməsi ehtimal edilir. Uşaqlıqdan fitri qabiliyyətə malik olan Mani rəssamlıqdan başqa dini – fəlsəfi görüşləri, həkimliyi, mühəndisliyi ilə də şöhrət qazanmış, hətta xüsusi əlifba yaratmışdır. Rəvayətə görə III əsrin 30-cu illərinin sonunda Mani Hindistanda, Orta Asiyada, İranda olmuşdur. Şərq səfəri zamanı Mani buddizm, brahmanizm və digər yerli kultlarla tanış olmuşdur. 243-cü ildə İran şahənşahi I Şapur tacqoyma mərasimi zamanı öz sarayında Manini yeni dinin peyğəmbər kimi qəbul etmişdir. Mani özünü "həqiqət allahının elçisi" sayırdı. Maniçiliyin əsasında dualizm prinsipi – Nur və Zülmət başlanğıclarının mübarizəsi durur. Nur və Zülmət ünsürləri bir-birinə qarışmışdır. Maniyə görə, Allah dünyada şəri yaratmamışdır, deməli dünyanı da o da yaratmamışdır, çünki dünya (materiya) şərdir. Beləliklə, materiya Allahdan asılı olmayaraq mövcuddur, insan isə "materiya ilə yüksəkdə duran nurun qarışığıdır". Manilik bir müddət qnostik məktəblər, zərdüştlük və digər dinlərlə müvəffəqiyyətlə rəqabət aparmışdır. Maninin dövlətə və zülmətə qarşı çevrilən təliminə III əsrin son rübündə Sasani hakim dairələrinin münasibəti dəyişmişdi. Əgər əvvəllər, maniçiliyin təhlükəsini başa düşməyən və öz qüdrətinin dayağı olan konfessiyaya – zərdüştlük dininin ehkamlarına qarşı yə. nəldiyini görməyən sasanilər maniçiliyin yayılmasına mane olmamışdılar. Lakin maniçiliyin feodalizm cəmiyyətinin iqtisadi - siyasi əsaslarına qarşı yönəldiyi aydın olduqdan sonra, Mani ardıcılları amansızcasına təqib olunmağa başlamış və zərdüştlüyün qatı tərəfdarı olan Sasani hökmdarı I Bəhram Manini həbs etdirmiş, ona işgəncələr verdirib, edam etdirmişdir. Onun təlimi isə "ən zərərli bidət" elan edilmişdi. Sonralar xristianlığın və islamın təqibinə məruz qalan bu təlim Şərq dünyasının bir – sıra bölgələrində – Mesopatamiyada, İranda, Orta Asiyada və Çində yayılmış və yalnız XIII əsrdə dar təriqətçiliyə çevrilmişdi. Manilik həmçinin orta əsrlərdə müxtəlif dini – siyasi hərəkətlərə – pavlikiançılığa, məzdəkiliyə, boqomilçiliyə və s.. təriqətlərə güclü təsir göstərmişdi (bax: ACE, ж. VI).

* rafizilər və batinilər - İran və Orta Asiyada VIII əsrin ikinci yarısında yayılmış, məzdəkiliyin ayrı-ayrı cəhətlərini götürüb, Mehdi –əz-zamanın zühuruna inanaraq təriqətlər olmuşlar. Batinilər siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizədən imtina etmir, Xilafəti devirmək istəyirdilər. (bax:Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk, Siyasətnamə, 2-ci nəşr, Bakı 1989, səh.168-171)

** Pavlikianlıq – bu hərəkət orta əsrlərdə Şərqdə ən uzun sürən, geniş yayılmış bidətçi hərəkət olmuş, iki yüz ilə qədər davam etmişdi. Bu hərəkət Girdıman*** və Paytakaran**** əyalətini əhatə etmişdi. Onlar dünyanın əsasını iki mənbədə – xeyir və şərdə görür və belə hesab edirdilər ki, xeyir, xoşbəxtlik göylərdə yox, əl yerdədir. Onların fikrincə, hamı həm əmlakca, həm də hüquqca bərabər olmalıdır. Pavlikilər müstəqil icmalar təşkil edir, dini və dünyəvi hakimlərə tabe olmaq istəmirdilər. Onların hərəkəti anti-feodal xarakter daşıyırdı.

*** Uti əyalətinin tərkib hissəsi olan vilayət. Tarixi – coğrafi arealı ilkin olaraq Kürün sağ sahilini – Qazax və Şəmkiçay hövzələrini əhatə edirdisə, sonralar Mehranilər öz torpaqlarının hüdudlarını genişləndirmiş, Kürün sol sahilinə doğru – müasir İsmayıl-lı rayonu ərazisini və Göyçay çayı hövzəsini əhatə etmişdi. Musa Kalankatukluya görə Girdıman əhalisinin əsasını əfsanəvi Aranilər nəslinin nümayəndələri təşkil edirdi.

**** Müasir Şimali Azərbaycanın cənubi – şərq hissəsində yerləşmiş və şərqdə Kaspi dənizinin sahillərinə kimi uzanan əyalət olmuşdur. Ehtimal olunur ki, Şirvanın Xəzər dənizinə qədər olan cənubi – şərq hissəsi Abşeron yarımadası ilə birlikdə Paytakaranın tərkibində olmuşdur. Mərkəzi eyni adlı şəhər – Paytakaran (Beyləqan) idi

ziddiyyətlərin mövcud olması ilə bağlı idi. Belə ki, M.Kalankatlu yazır ki, Cavanşirin ölümündən sonra "ölkəmizdə neçə-neçə iğtişaş olur, silahlanmış qara camaat yığın-yığın toplanırdı".

Məzdəki hərəkatının əks-sədası Qafqaz Albaniyası tarixinin sonrakı mərhələsində pavlikianlıqda özünü göstərmişdi. Pavlikilər haqqında ilkin məlumat 706-707-ci illərə aiddir. Həmin vaxt Partavda çağrılmış Albaniya kilsə yığıncaqlarının qərarı pavlikiləri bidətçi kimi pisləmişdir. Lakin bu təriqət ərəb işğalı dövründə Azərbaycanda xalq-azadlıq hərəkatının ideoloji göstəricilərindən biri olmuşdur. Belə ki, VII-IX əsrlərdə Beyləqan əyaləti əhalisinin ərəblərə boyun əyməməsi pavlikilərin hərəkatı ilə bağlı olmuş və IX əsrin ortalarına qədər onlar elə böyük qüvvə sayılırdılar ki, Babəkin müttəfiqi olan yerli knyazlar kimi Xilafət onlarla da hesablaşmaq məcburiyyətində qalmışdı. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, belə nəticə hasil olunur ki, məzdəki hərəkatı təkcə İran və Azərbaycanda deyil, ümumilikdə Mərkəzi Qafqazda erkən orta əsrlərdə baş verən xalq-azadlıq hərəkatının ilhamverici qüvvəsi olmuşdur.

II.1.6. Azərbaycana türk soylarının yürüşləri

III əsrdən başlayaraq, daimi olaraq Azərbaycana türk soyları yürüşlər etmişlər. Onlar Şimali Qafqazdan gəlir, Dəryal* dağ keçidlərindən ölkəyə daxil olurdular. Əgər III əsrdə bunlar hunlar idisə, daha sonra isə onoqurlar, sabirlər, xəzərlər və başqaları onları əvəz etmişdilər. Türk soyları öz yürüşlərini Mərkəzi Qafqazdan cənuba – İrana və Qərbə doğru – Bizans imperiyası istiqamətində də davam etdirirdilər. Sabirlərin yürüşlərinin qarşısını almaq üçün I Qubad Dərbənd səddinin tikintisinə başlamış və I Xosrov 563-564-cü illərdə bu səddin tikintisini başa çatdırmışdı.

Dərbənd qalası

Türk soylarından olan, sabirlər Qafqaz Albaniyası tarixində özünəməxsus yer tutmuşdular. Belə ki, 503-cü ildə, Mömin III Bararanın dövründə sabirlər Dərbənd keçidi vasitəsi ilə Mərkəzi Qafqaza keçmiş, Albaniya və İberiyayı (Gürcüstan) zəbt edərək, beş il müddətində bu əraziləri nəzarətdə saxlamışdılar. Yalnız 508-ci ildə şahənşah I Qubad sabirləri Mərkəzi Qafqazdan qovmuş və Dərbənd, habelə Dəryal keçidlərində öz nəzarətini bərpa edə bilmiş və Sasani dövlətində siyasi sabitlik bərqərar olduğu üçün Qafqaz Albaniyasının müstəqilliyinə son qoymuşdu. Belə ki, 510-cu ildə, sonuncu Arşaki Mömin III Vaçaqan öldükdən sonra, Alban çarlığı yenidən mərzbanlığa-sasanilərin canişinliyinə çevrildi. I Xosrov Ənuşirəvanın dövründə sasanilərin Mərkəzi Qafqazda əsas məqsədi özünə etno-konfessional sosial baza yaratmaq və Dərbənd, Dəryal keçidlərində öz mövqelərini möhkəmləndirməkdən ibarət idi. Bu yerli dövlətləri itaət altına almaq üçün zəruri idi. Qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün I Xosrov Ənuşirəvan Qafqaz Albaniyasında köçürmə siyasəti aparmağa başlayır.

* Dəryal-Şimali Qafqazda Terek çayı axarındadır.

II.1.7. Sasanilərin k  c  rm   siyasəti

Sasani hökmdarları Qafqaz Albaniyasını   zl  rin   tabe etmək prosesini sürətləndirmək məqsədi ilə siyasi-ideoloji-iqtisadi təzyiqlərlə yanaşı, həm də   zl  rin   etno-sosial baza yaratmaq məqsədi ilə k  c  rm   siyasəti aparırdılar.

A.A.Bakıxanov   z  n  n "Gülüstani – İrəm"   s  rində yazırdı: "İr  n qədim padşahları, xüsusilə Yəzdigərd B  hrami – Gur ođlu v   Nuşirəvan Qubad ođlu başqa vilayətlərdən buraya bir çox qəbilə k  c  r  r  k, bu yerlərdə şəhərlər v   kəndlər bina etdirmişlər."

Sasani şahları   zl  rin   etno-sosial dayaq yaratmaq   c  n ölkənin strateji əhəmiyyəti olan yerlərində irandilli tayfaları yerl  şdirirdil  r. Başlıca olaraq bu tayfalar İr  n şimal bölgələrində k  c  r  l  b gətirilirdi. Onlar Abşeron yarımadasından Dərbəndə kimi uzanan dəniz sahili boyunca yerl  şdirilmişdil  r. Bu tayfalar tatlar adı ilə tarixə məlum olub, Sasani hökmdarları   c  n sosial baza rolunu oynamışlar. Ayrı-ayrı t  dqiqat  ların fikrincə, tatlar Sasani şahları tərəfindən Albaniyanın şimal-şərqində müdafiə s  dl  rinin əkilməsi ilə əlaqədar olaraq İr  nd  n k  c  r  lm  şl  r.

Rus qafqazş  nasları İ.Berezinin və P.Zeydlisin fikrincə tatlar Qafqaz Albaniyası   razisin   IV  srd   k  c  r  lm  şl  r. Belə ki, Sasani şahənşahı II Şapurun (309-379) dövründə Kaspinin qərb sahillərində yaşıyan tat tayfaları Qafqaz Albaniyasına k  c  r  lm  şl  r.

  z tədqiqatlarımızda irandilli tayfaların–tatların Bakı, Quba, Cavad ərazilərində yaşıyış məskənlərinin qeydə alındıđını göstərmiş və onların məskunlaşmasını I Xosrov   nuşir  vanın k  c  rm   siyasəti ilə bađlı olduđunu göstərmişik.

Tatların məskənləri ilə bađlı XX əsrin əvvəllərinə aid olan mənbələr belə bir maraqlı məlumat verirlər ki, inqilaba qədərki Bakının 37 kəndindən 34-   tat kəndləri olmuşlar. Belə ki, akad. A.A.Sumbatzad     z tədqiqatlarında yazır ki, Abşeron yarımadasında bir sıra toponimlər irandilli onomastika ilə bađlıdır. Bunlara misal olaraq Mərdəkan, Ş  v  lan, G  rg  n, Balaxanı, Suraxanı, Novxanı, K  rd  xanı kəndlərini göstərir və bildirir ki, kəndlərin adlarının yaranmasında iştirak edən İr  n formantları-"an"-**"  ox"**, **"van"**, **"xan" isə - "ev"**, **"məskən"**, **"yer"** mənasını daşıyır. A.A.Sumbatzad   bu problem   toxunaraq həm də bildirir ki, sasani hökmdarları Qubad və onun ođlu Xosrov   nuşir  vanın dövründə irandilli əhali Qafqaz Albaniyasına k  c  r  lm  ş v   əsasən Abşeron yarımadasında, Quba   razisində, Şirvanda məskunlaşmışlar. Erkən feodalizm dövründə baş verən bu demoqrafik dəyişikliklərlə bađlı A.A.Bakıxanov göstərmişdir ki, bütün Bakı qəzasının əhalisi altı tərəkəmə kəndlərini   ixmaq şərti ilə tat dilində danışırlar və «hal-hazırda da Abşeron kəndlərində bu hal davam edir».

II.1.8. Qafqaz Albaniyası VI əsrin sonu - VII əsrin birinci otuzilliyində

B   dövrədə Sasani şah  nşahları Azərbaycana böyük diqqətlə yanaşırdılar. Zəngin və sıx əhaliyə malik bir ölkə olan Azərbaycanda əhali çoxsahəli   kin  lilikl  , maldarlıqla m  şđil olurdur. Sənətkarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, qaynar ticarətə malik zəngin şəhərlər y  ks  lmışdi. Sasanilər bu ölkədən   z orduları   c  n d  y  şc  l  r, süvari dəstələri   c  n isə atlar yıgırdılar. Bununla bərabər Azərbaycan şah  nşahın torpaqlarını t  rk soylarının hücumundan qoruyur v   müdafiə edirdi.

VI əsrin ortalarından etibarən Göytürk xaqanlığının* (552-745) tərkibinə daxil olan tayfalar – sabirlər v   xəzərlər Azərbaycana yürüşlər etmiş və I Xosrov   nuşir  van tərəfindən basılaraq, Ađstafa v   Şəmkir ərazisi arasında məskunlaşmışdılar.

Qafqaz Albaniyasının müvəqqəti olaraq müstəqilliyinin itirilməsi v   İr  n dövlətinin mərzbanlığına   vrilm  si Bizans imperiyasını narahat etməyə bilməzdi. Mərkəzi Qafqaz və ilk növbədə bütövlükdə Azərbaycan hər iki dövlətin nəzər diqqətində idi və bölgədə dominantlıq uđrunda mübarizədən   l əkmək istəmirdilər. Azərbaycan uđrunda mübarizə Sasani v   Bizans dövlətlərini VI əsrdə də hərb meydanında toqquşdurmuş, 571-591-ci illər sasani-bizans müharibəsi nəticəsinə görə Qafqaz Albaniyasının ərazi b  t  vl  y  n   xələl g  tirm  s   də 603-628-ci illərdə ölkə Bizans v   Sasani ordularının hərbi əməliyyat meydanına   vrilmişdi.

  z növbəsində zülm v   m  ş  qq  tl  r  , soyg  n  c  luđa v   hərbi əməliyyatların dađıntılarına d  z   bilməyən yerli əhali 603-c   ildə üsyana edir.   syana Alban katalikosu Viro başlılıq edirdi. Şahənşah II Xosrov Pərviz (590-628) qəddarlıqla bu üsyanı yatırırdı. Viro tutularaq sürgünə göndərilirdi. Monsey Kalankatuklu Azərbaycan tarixinin

* Göytürk xaqanlığının ərazisi şərqdə Monqolustandan başlayaraq qərbdə Qara dəniz sahillərinə qədər olan torpaqları əhatə edirdi.

ALBANIYA
V-VIII ƏSRİN ƏVVƏLİNDƏ

ŞÖRTİ İŞARƏLƏR

● Paytaxt

UTİ Əyalətlər

○ Şəhərlər

LPINA Vilayətlər

— Albaniyanın sərhədləri

bu səhifəsinə toxunarkən yazır ki, Şahbanu Şirin "böyük səylərdən sonra onun (Vironun) həyatını şahdan bəxşiş aldı."

Sasanilər Alban katalikosu Virodan ehtiyat edirdilər, çünki o. faktiki olaraq Qafqaz Albaniyasının başçısı idi. Belə ki, Sasani imperiyasının təzyiqi ilə çar hakimiyyəti müvəqqəti olaraq ləğv edildiyi üçün, Viro albanların iradəsini təmsil edirdi. Vironun nüfuzu həmçinin ona görə yüksək idi ki, Alban çarlığı ləğv olunduğu dövrdə albanlar xristian dini ətrafında daha sıx birləşmişdilər. Bununla yanaşı, həmin dövrdə Qafqaz Albaniyası Bizansdan yardım alırdı, çünki albanlar Bizansın rəqibi – Sasani imperiyasına qarşı mübarizə aparırdı.

Bütün bunları nəzərə alan II Xosrov şərt qoymuşdu ki, katalikos Viro ömrünün sonunadək "öz ölkəsinə qayıtmayacaq, sarayda nəzarət altında yaşayacaq." Bununla belə Sasani hökmdarı M. Kalankatuklunun yazdığına görə "Vironun patriarx gəliirlərinə toxunmadı və onun rütbəsini almadı." II Xosrovun Viroya dözümlü münasibəti ilk növbədə onun ailədə xristianlarla əhatə olunması ilə izah edilə bilər. Belə ki, onun **zövcələrindən** biri Bizans hökmdarının qızı Mariya, digəri isə xuzistanlı xristian Şirin idi. Lakin bununla belə II Xosrov bir hökmdar kimi Sasani dövlətinin maraqlarını əsas götürərək albanları Bizansdan uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə, 612-614-cü illərdə İran kilsə məclisini çağırır. Burada qərara alınır ki, diofizitliyi qəbul edən Bizansdan və Albaniyanın bir sıra yepiskoplarından fərqli olaraq, Sasani imperiyasının, o cümlədən Azərbaycanın (ölkənin cənub torpaqları – red.) xristianları monofizit olacaqlar.

Sonuncu Sasani-Bizans müharibəsi 628-ci ildə başa çatdıqdan sonra Bizansın müttəfiqi xəzərlər şimaldan ölkəyə yürüş edirlər. Onlar Dərbəndi ələ keçirərək, onun müdafiə divarlarını dağıdır və Azərbaycanın digər şəhər və kəndlərinə basqın edirlər. Xəzərlər ölkə üçün əhəmiyyətli olan və yüksəliş dövrünü keçirən Partavi da ələ keçirirlər.

Sasani taxt-tacına yeni şahənşah II Kavad (629-630) sahib olduqdan sonra, Viro, 25 illik sürgündən sonra öz vətəninə qayıda bilir (bax: əlavə IX). Alban katalikosu öz ölkəsinə dağıntıdan qurtarmaq üçün 629-cu ildə Xəzər xaqanlığının* hökmdarının oğlu–Şatın yanına gəlir. Lakin Vironun bütün cidd-cəhdləri ölkənin vəziyyətini yüngülləşdirə bilmir. Alban katalikosu bir neçə dəfə Şatın yanına gəlsə də, heç bir nəticə hasil olmur. Kürün sağ sahilinə keçən və ölkənin Arsax vilayətini özünə tabe edən xəzərlər əhaliyə divan tutur. Bu dövrdə ölkədə aclıq və epidemiyalar tüğyan edirdi, əhali talanıb-soyulmuş, bir hissəsi isə əsir götürülüb aparılmışdı.

Yaranmış vəziyyət Vironu məcbur edir ki, xəzərlərin hakimiyyətini qəbul etsin. Şatın düşərgəsinə gələn Viro şahzadəyə bildirir ki, "Biz sənin atanın və sənin bəndlərinin və həmçinin bu ölkənin bütün sakinləri "

Beləliklə, Xəzərlər Qafqaz Albaniyasını 629-630-cu illərdə zəbt edirlər. Lakin 630-cu ildə Xəzər xaqanlığında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlanır. Cebu xaqan öldürülür. Bu səbəbdən xəzərlər Azərbaycanı tələsik tərk edirlər. Bizans və Sasani imperiyaları da öz aralarında apardıqları müharibələr nəticəsində zəiflədikləri üçün, Qafqaz Albaniyasına hücum edə bilmirlər. Beləliklə, ölkə yadelli təcavüzdən qurtulur və yenidən müstəqillik əldə edir. Lakin Xəzər istibdadından qurtulan ölkəni başqa bir faciə gözləyirdi–Aclıq, Taun və Ölüm. Belə ki, 630-cu ildə ölkədə baş verən aclıq və yoluxucu xəstəliklər baş alıb gedir və bu fəlakət dalğası katalikos Vironu öz ağışına alıb aparır.

Belə bir ictimai-siyasi durum şəraitində, 630-cu ildə Mehranilər sülaləsi Böyük Alban knyazlığının yarandığını elan edirlər. Bu dövlətin hökmdarları rəsmi olaraq, özlərini Girdıman hakimləri və Alban ölkəsinin knyazları adlandırırlar (bax: əlavə X).

Mehranilər sülaləsi alban çarlığında üçüncü hakim sülalə idi ki, bu sülalənin banisi Mehr, VI əsrin sonunda İranda saray çevrilişində iştirak etdiyindən, sasani hökmdarı II Xosrov Pərvizin (591-628) təqiblərindən yaxa qurtarmaq üçün 30 min ailə ilə birlikdə II Xosrovun düşmənləri-xəzərlərə qoşulmaq məqsədi ilə İrandan qaçır. Lakin yaranmış təhlükəni sovuşdurmaq üçün II Xosrov Mehrə yazdığı məktubda məkan seçməsində azad olduğunu bildirir və Mehr Uti vilayətinin Girdıman havarını seçir və bu seçim də o dövrdə Sasani dövlətinin bölgədə yeritdiyi siyasət ilə üst-üstə düşürdü. Belə ki, Sasani-Bizans(571-591) müharibəsi nəticəsində bağlanmış 591-ci il müqaviləsinə görə Bizansın tərkibinə keçmiş İber və Göyçə gölü ətrafı ərazilərlə həmsərhəd olan Girdımanda fars mənşəli Mehranilərin möhkəmlənməsi Sasanilərin dövlətçilik maraqlarına uyğun gəlirdi. Çünki sasanilər ölkənin qərb sərhədlərinin qorunmasında yerli knyazlara ümidli ola bilməzdilər və ona görə də etno-konfessional baxımdan doğma olan Mehranilərə etibar edə bilirdilər. Lakin Mehranilər sasanilərin ümidlərini doğrultmadılar və tezliklə xristianlığı qəbul edib, alban mədəniyyətinə və alban dilinə məhrəm olub, albanlaşdılar.

---

* Xəzər xaqanlığı VII-X əsrlərdə böyük türk dövləti. Ərazisi Qafqazın və Qara dənizin şimalını, Volqadan Dneprə və şimalda Kiyevə qədər olan torpağı əhatə edirdi. Paytaxtı əvvəlcə Səməndər, sonra isə İdil şəhərləri olmuşdur. X əsrin sonlarında dövlətdə baş verən daxili çəkişmələr, Kiyev knyazı Svyatoslava imkan verdi ki, 965-ci ildə Xəzər xaqanlığına dağıdıcı yürüş etsin. Nəticədə xəzərlərin bir hissəsi Krım yarımadasına, o biri hissəsi Qafqaza çəkildi.

VII-VIII əsrin ayrıcında hökmranlıq etmiş Mehrani sülaləsinin böyük alban knyazları: Mehr (sülalənin banisi), Armael, I Vard, Cəsur Vardan, Vard, I Varazman, Varaz Qriqor, Varaz Peroz, Cavanşir, Varaz Trdat, Şəruyə olmuş və onların adlarını tarix qoruyub saxlaya bilmişdir.

Böyük Alban knyazlığı Azərbaycan tarixinin ağır bir dövründə mövcud olmuşdu. Bu dövlətin yaranmasından az sonra, Ön Asiyaya ərəblərin yürüşləri başlandı ki, bu da öz növbəsində Mərkəzi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan üçün bir təhlükə idi. Məhz buna görə Böyük Alban knyazlarının fəaliyyəti həm Sasani və Bizans imperiyalarının, həm də ərəblərin tarixi ilə bağlı olmuşdu.

Beləliklə, VII əsrin 30-cu illərində Qafqaz Albaniyası xarici müdaxilə təhlükəsindən müvəqqəti olaraq qurtulsa da tezliklə ölkənin başı üzərini yeni bir təhlükə alır. Bu ərəb xilafətinin yürüşləri idi.

II.2. AZƏRBAYCAN ƏRƏB YÜRÜŞLƏRİ DÖVRÜNDƏ

II.2.1. Ərəb xilafəti

630-cu ildə yaranmış ərəblərin ilk dövləti – Ərəb xilafəti qısa bir müddət ərzində Yaxın və Orta Şərqi, Şimali Afrika, Mərkəzi Qafqaz, Cənub-Qərbi Avropa ərazilərini özündə cəmləşdirmiş və VII- VIII əsrin birinci yarısında apardığı qalibyyətli müharibələr nəticəsində dövlətin sərhədləri Atlantik okeanı sahillərindən Çin və Hindistana qədər uzanmışdı.

Ərəb xilafətinin işğalçı yürüşləri iki mərhələdə aparılmış və birinci mərhələ VII əsrin 30-50-ci illərini əhatə etmişdi. 633-cü ildə ərəb sərkərdəsi Xalid ibn-Validin başçılığı ilə xəlifə qoşunları Mesopotamiyanın cənubunu ələ keçirir. 634-cü ilin fevralında Bizans qoşunları Dasində darmadağın edirlər. 634-640-cı illərdə Suriya və Fələstin ərəblərin əlinə keçir və 642-ci ildə Nəhavənd yaxınlığında döyüşdən sonra sasanilər məğlub olur və bu dövlətin bütün ərazisi, ta ki, Amudərya çaynadək Ərəb xilafətinin dövlət sərhədləri çərçivəsinə daxil olur. Öz növbəsində Xilafət Bizans imperiyasının torpaqlarının bir hissəsini də ələ keçirir. Belə ki, 647-ci ildə ərəblər Məğrib ölkələrini-Tunis, Mərakeş və Əlcəzairi işğal edir və VII əsrin ortaları üçün onlar Hindistana yaxınlaşır və beləliklə, Bizansın Asiya və Afrikadakı torpaqlarının 2/3-i ərəblərin əlinə keçir.

Dövrümüzdə qədər gəlib çatan məlumatlara görə 610-cu ildə ərəblərin arasında yeni din – İslam dini yayılmağa başlandı. Bu dinin əsasını Məhəmməd Peyğəmbər (570-632) – Allahın rəsulu (elçisi) qoymuş və bu din insanlar arasında müsəlmanların müqəddəs kitabı – Quran vasitəsi ilə yayılmışdı.

Məhəmmədin ölümündən sonra onun varisləri xəlifələr olmuşdular ki, onların da hökmranlığı dövründə ərəblərin qonşu və uzaq ölkələrə işğalçı yürüşləri başlanmışdı. Onların hakimiyyəti əvvəlcə Ərəbistan yarımadasında-ərəblərin vətəninə, daha sonra Suriya, Fələstin və Misirdə bərqərar oldu. Sonra növbə ilə digər ölkələr, o cümlədən İraq, İran, Azərbaycan və sair ərazilər Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil oldu. Bu dövlətin çiçəklənməsi dövründə onun sərhədləri Çindən Pireney yarımadasına və Qafqazdan Şimali Afrikaya qədər uzanırdı. İlk dövrdə xilafəti peyğəmbərin yaxın silahdaşları – rəşidi xəlifələr (632-661), Əməvilər (661-750) idarə etmiş, Əməvilərin dövründə dövlətin paytaxtı Dəməşq (Şam) şəhəri olmuşdur. Sonra isə Abbasilər (749-1258) xəlifəlik etmiş və Bağdad şəhəri dövlətin paytaxtı olmuşdu. Bu dövlət dünya tarixinə ciddi təsir göstərə bilmişdi. Dövlətin mövcudluğu dövründə yeni müsəlman mədəniyyəti formalaşmışdı ki, o da özündə digər mədəniyyətlərin, o cümlədən yunan və misir, bizans və çin, hind və iran mədəniyyətlərinin ən yüksək nailiyyətlərini cəmləşdirmişdi. Eyni zamanda ərəblərin dini-islam dini bu ərazilərdə yayılmaqda idi.

II.2.2. ƏRƏB XİLAFƏTİ VƏ GİRDİMAN DÖVLƏTİ

Cavanşir

Belə bir şəraitdə Girdıman dövlətinin knyazları aktiv və çevik xarici siyasət yeridirdilər. Bölgəyə ərəb yürüşləri Varaz Qriqorun hakimiyyəti (630-637) dövründə baş vermişdi. O zaman Sasani imperiyasının sonuncu şahənşahı III Yəzdigərd hakimiyyətdə idi. O, qərara alır ki, ərəb ordusunun hücumlarını dayandırсын. Bu məqsədlə o, öz ordusuna döyüşçülər yığmaqla bərabər, hərbi kömək üçün Varaz Qriqora da müraciət edir. III Yəzdigərdin harayına səs verən Varaz Qriqor öz oğlu Cavanşiri hərbi qüvvə ilə İrana yollayır. 636-642-ci illərdə ərəblərlə gedən döyüşlərdə Cavanşir fəal iştirak edirdi. 637-ci ildə Kadusi yaxınlığında baş verən döyüşdə, göstərdiyi şücaətə görə Cavanşir III Yəzdigərd tərəfindən ənamlar və bəxşişlər almışdı. Bu barədə Musa Kalankatunlu yazırdı: "Ona bayraq və gursəli tütək, iki qızıl mizraq və iki qızıl qalxan verdilər. Yəzdigərd onun belinə mirvari ilə bəzənmiş, qızıl dəstəkli qılinc sancılmış qızıl kəmər bağladı, əllərinə qolbaq keçirdi və başına gözəl tac qoydu ."

Sonra Cavanşir sasanilərin paytaxtı Ktesifonun müdafiəsində iştirak etmişdi. 642-ci ildə Nəhavənd yaxınlığında həlledici döyüşdə Cavanşir sasanilərlə birgə ərəb işğalçıları ilə mübarizə aparır. Lakin Sasani ordusu yenə də məğlubiyyətə uğrayır. Şahənşah III Yəzdigərd qaçır, Cavanşir isə öz ölkəsinə qayıdır və 643-cü ildə o, Böyük Alban knyazı elan olunur. Onun hökmranlığı dövründə dövlət özünün yüksəliş dövrünü yaşayır. Cavanşir sasanilərin süzerenliyini (hakimiyyətini) qəbul etməkdən imtina edir və Sasani ordusuna qarşı çıxır. Tam və qəti müvəffəqiyyət əldə etmək naminə o, İberiya (Gürcü) hakimi Atrnersexlə hərbi ittifaq bağlayır. Müttəfiqlər iki mühüm döyüşdə Sasani ordusunu darmadağın edir və bütün Mərkəzi Qafqaz şahənşah təsirindən azad edirlər.

Cavanşir ərəblərlə döyüşdə

Lakin bu illərdə ölkənin başının üstünü yeni bir təhlükə alır. Ərəblər Azərbaycana daxil olur və 644-cü ildə mərzban İsfəndiyar ərəblərlə əhali adından müqavilə imzalayır və sonra ərəblər Mərkəzi Qafqaz istiqamətində hərəkət edərək, Qafqaz Albaniyasına hücum etsələr də burada möhkəmlənə bilmirlər. Özünün təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə Cavanşir Bizansın süzerenliyini qəbul etmək qərarına gəlir. O, imperator II Konstantinə (641-668) müraciət edərək, yazırdı: "Sənin xristiansevər hökmranlığının xeyirxahlığı, uzaq bir xalqı təbəliyinə götürməyə zəmin yaratsın." Cavanşir 654 və 660-cı illərdə iki dəfə II Konstantinlə görüşmüş və "böyük bir hörmətlə" qəbul edilmiş və xələtlərlə mükafatlandırılmışdı.

Həmin dövrdə Cavanşirin mülkləri, İberiyadan hun qapılarına (Dərbənd) və Araz çayına qədər uzanırdı. Lakin görülən tədbirlərə baxmayaraq, Cavanşir öz ölkəsinin təhlükəsizliyini təmin edə bilmirdi. 662-ci ildə Bələncər yaxınlığında döyüşdə ərəblərə qalib gələn xəzərlər, sonra Albaniyaya basqın edirlər. Öz qoşunu ilə Kürün sol sahilinə keçən Cavanşir düşməni məğlub edərək, onları ölkədən qovur və onun məşhur kəlamını "Albaniya tarixi" zamanımıza çatdırıb: "Get və Çola darvazasından geriyyə çəkilib və bir daha buraya qayıtma, çünki Allahın özü sənin buraya yolunu kəsdirib."

664-665-ci illərdə Girdıman dövlətinə xəzər basqınları təkrar olundu. Cavanşir xəzərlərin təhlükəsindən xilas olmaq üçün diplomatik manevrlər etmək məcburiyyətində qalır. Belə ki, xəzərlərin yürüşləri, Bizans imperiyasının Asiya və Afrikadakı torpaqlarının 2/3 hissəsinin ərəblər tərəfindən ələ keçirilməsi və Ərəb xilafətinin Mərkəzi Qafqaz üçün təhlükəli bir qüvvəyə çevrilməsi Cavanşiri apardığı xarici siyasətdə dəyişikliklər etməsinə sövq edir.

Ərəblərin hücumlarının qarşısını almaq məqsədi ilə Cavanşir iki dəfə Ərəb xilafətinin paytaxtı Dəməşqə yollanmışdı. 667-ci ildə, xilafətə birinci səfəri zamanı o, özünü xəlifə I Müaviyənin (661-680) vassalı elan etmişdi. 670-ci ildə Cavanşir yenə də xəlifənin dəvəti ilə Dəməşqə gedir. Bu görüşün əsas məqsədi ondan ibarət idi ki, Böyük Alban knyazı ərəblər və Bizans imperiyası arasında vasitəçilik etməli idi. Cavanşirin böyük diplomatik məharəti sayəsində Ərəb xilafəti ilə Bizans imperiyası arasında gedən danışıqlar müvəffəqiyyətlə nəticələndi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən Cavanşir Girdıman dövlətinin ərəblərə ödədiyi ağır verginin azalmasına nail oldu.

Ümumiyyətlə, Cavanşirin hakimiyyət dövrünə nəzər saldıqda aydın olur ki, o, nəinki görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi, həmçinin böyük siyasətçi və diplomat olmuşdur. Onun hökmranlığı dövründə Böyük Alban knyazlığı faktiki müstəqilliyini həm Bizans, həm xəzər, həm də ərəblərdən qoruyub saxlaya bilmişdi. Lakin Cavanşirin xarici siyasətinin cənub istiqamətdə yönəltməsi Bizansı və ölkədə olan bizanspərəst qüvvələrin narazılığına səbəb olmuşdu. Xristian hökmdarı – Cavanşirin islam dünyasının

dayağı-Ərəb xilafəti ilə yaxınlaşması Bizans üçün çox təhlükəli idi. Belə ki, gələcəkdə bir müttəfiq kimi Girdıman dövləti ərəblərlə birgə Bizansa qarşı çıxış edə bilər və gələcək ərəb-bizans müharibələrində ərəb ordusu üçün bir təhlükə amili vəzifəsini icra etməkdən imtina edə bilərdi. Bu təhlükənin mənbəyini Cavanşir özündə daşdığı üçün bizanspərəst qüvvələr (çox güman ki, Bizansın təhriki ilə – red.) onu fiziki cəhətdən məhv etməyi labüd bilir və təqribən 680-681-ci illərdə sui-qəsd nəticəsində onu öldürürlər. Üç gün ölüm yatağında yatan Cavanşir ölkənin taleyini əsas götürərək, hakimiyyəti xəzər xaqanının qan qohumu olan oğlanlarına deyil, (Cavanşir xəzərlərin 665-ci il yürüşündən sonra, bu təhlükəni sovuşdurmaq məqsədi ilə Xəzər xaqanının qızı ilə evlənmişdi – red.) qardaşı Varaz-Perozun oğlu Varaz-Trdata vəsiyyət edir. Beləliklə, Cavanşirdən sonra Böyük Alban knyazı Varaz-Trdat olur (681-705).

II.2.3. Girdıman dövləti Cavanşirin ölümündən sonra

Hakimiyyətə gələn Varaz Trdat xəzərlərin yeni həmlələrini dəf etmək məcburiyyətində qalır. Öz ölkəsini dağıntı və tələfatdan xilas etmək məqsədi ilə o, Alban katalikosu İlzarı danışıqlar aparmaq üçün Xəzər xaqanı Alp İlitverin yanına yollayır. Danışıqlar nəticəsində müvəqqəti olaraq xəzərlərin yürüşü dayandırılır. Lakin az sonra-685-ci ildə xəzərlər yenidən Albaniyaya yürüş edib, böyük qənimətlərlə öz torpaqlarına qayıdırlar.

Elə həmin ildə, yeni xəlifə Əbd əl-Malik (685-705) Bizans imperatoru II Yustinianla (681-711) barışıq imzalayır. Onlar Mərkəzi Qafqazı birgə idarə etmək barəsində razılığa gəlirlər. Yaranmış iqtisadi-siyasi durum Böyük Alban knyazlığı üçün dözülməz idi. Üç dövlətə – Xəzər xaqanlığına, Ərəb xilafətinə və Bizansa vergi vermək məcburiyyətində qalan Vapaz Trdat 699-cu ildə öz oğlanları ilə girov kimi Konstantinopola yollanır. Lakin ərəb vassallığından qurtulmaq və Bizansla yaxınlaşmaq məqsədi ilə alban katalikosu Nerses Bakur Varaz-Trdatın xanımı knyaginya Sparama ilə birgə alban kilsəsinin diofizitliyə keçməsi siyasətini əsas götürür. M.Kalankatuklu özünün "Albaniya tarixi" əsərində göstərir ki, onun bu siyasəti ilə razılaşmayan Qəbələn yepiskopu Yovhannes, Amarasın yepiskopu Sahaq, Xoşun yepiskopu Simeon erməni katalikosu İlyaya şikayət məktubu yazaraq bildirirlər: "Bizim ölkəmiz son vaxtlaradək bütün kainatı zay edən murdar Xalkedon küfründən kənar idi. Xeyrixah keşiş saydığımız Nerses canavara dönüb İsanın şüurlu dindarlarını parçalamağa başladı." Öz növbəsində katalikos İlyaxəlifə Əbd-əl-Malikə məktub yazaraq bildirir ki, «Bərdə taxtında oturan indiki Albaniya katalikosu Bizans imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun." Nerses Bakurun bu hərəkətlərini əsas götürərək erməni katalikosu İlyaxəlifədən xahiş edirdi ki, "onlar (Nerses Bakur və knyaginya Sparama – red.) işlətdikləri günahlarına görə müstəhəqq olduqları cəzaya çatsınlar." Xəlifə Əbd-əl-Malik bu məktubun cavabında göstərirdi ki, alban katalikosu və onunla həmfikir olan qadın zəncirlənib sarayına gətiriləcək "və onlar elə mühakimə ediləcəklər ki, bütün qiyamçılara nümunə olsun."

Nəticədə, 704-cü ildə alban katalikosu Nerses Bakur və knyaginya Sparama Albaniya knyazlarından olan Şəruyanın köməyi ilə erməni katalikosu İlyaxəlifədən həbs edilib zəncirlənir və başına gələn müsibətlərə dözə bilməyən Nerses Bakur, xilafətə göndərilməmişdən əvvəl vəfat edir. Onu əvəz edən Simeon erməni katalikosu İlyanın nəzarəti altında keçən Bərdə kilsə qurultayının tələblərinə əsasən "Nersesin bütün küfrə dolu əsərlərini sandıqlara qoyub öz yay iqamətgahı Bərdəkür yaxınlığında Tərtər çayına atdırır."

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən belə bir nəticə hasil olur ki, **Qafqaz Albaniyasında ümumxalq dinin olmaması alban kilsəsinin birləşdirici amilə çevirə bilmədi** və M.Kalankatuklunun yazdığına görə knyaz Şəruya və knyaginya Sparamanın hakimiyyət uğrunda mübarizəsi Böyük Alban knyazlığının sonunu yaxınlaşdırdı, yerli knyazların əksəriyyəti knyaz Şəruya ilə birgə Suriyaya sürgünə göndərildilər və Dəməşqdə edam edildilər. 705-ci ildə vətənə dönən Varaz Trdat ərəblərə təslim oldu, ölkə öz müstəqilliyini itirdi və Mehranilər sülaləsi süqut etdi. Göstərmək lazımdır ki, Ərəb xilafəti xristianlara qarşı Sasani siyasətini davam etdirir, monofizit cərəyanına üstünlük verirdi. Siyasi məqsədləri əsas götürən ərəb xilafəti erməni-qriqoryan kilsəsinin fəaliyyətini özü üçün təhlükəsiz sayır, diofizitlikdə isə Bizans təsirini görürdü. Yaranmış ictimai-siyasi şəraitdən erməni-qriqoryan kilsəsi məharətlə istifadə edə bilməmişdi. Belə ki, alban katalikosu Nerses Bakuru xəyanətdə suçlandıraraq erməni katalikosu İlyaxəlifəsi Əbd-əl-Malikə yazdığı məktubundan sonra Mərkəzi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirə bilməmişdi. Belə ki, xəlifə Əbd-əl-Malik verdiyi fərmana görə Alban kilsəsi özünün avtokefallığını itirir, monofizit kilsəyə çevrilir və iyerarxi baxımdan erməni-qriqoryan kilsəsinə tabe edilir və Nerses Bakurun kitabxanası Tərtər çayına atılır. Beləliklə, 704-cü ildə baş vermiş bu hadisə Azərbaycan tarixinin ən dəhşətli bir faciəsinə çevrilir. Nəticədə xalq özünün alban mədəniyyətini, əlifbasını, dilini, məktəbini unutmuş, tarixi ənginliklərdən qalan ulu yaddaşımız məhv olmuşdu.

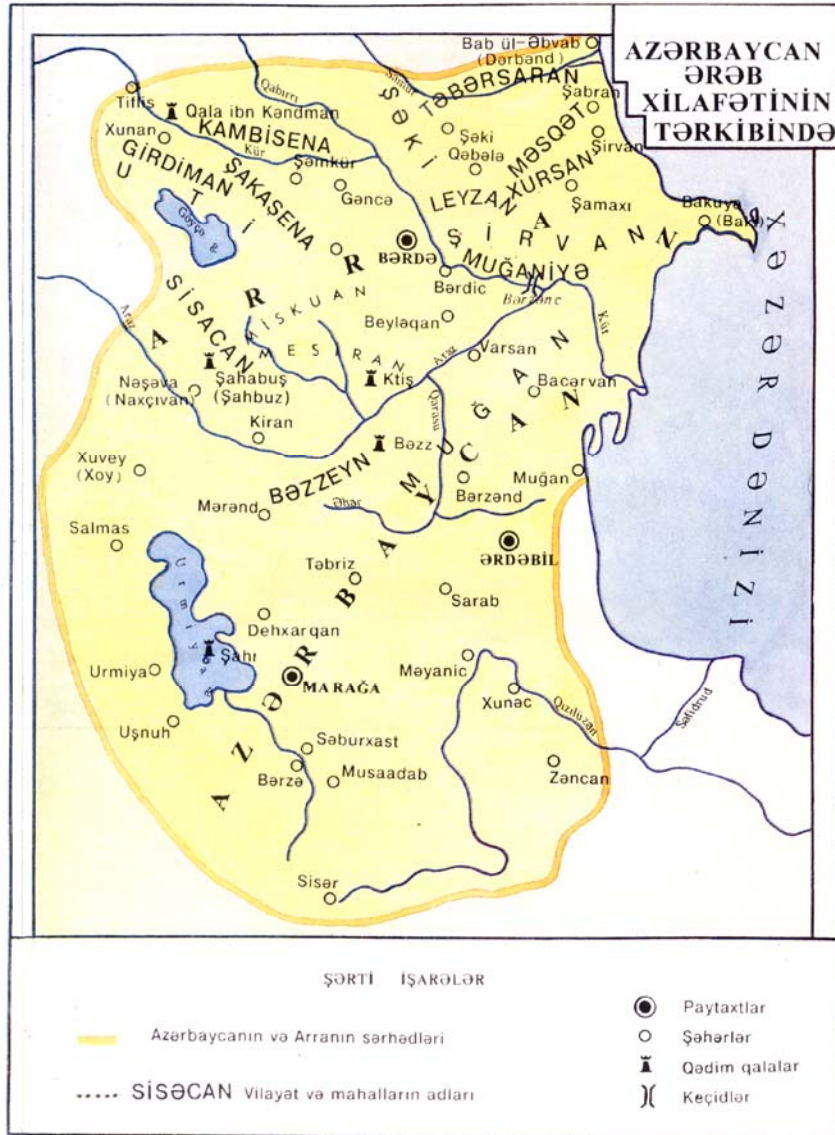
Dövrümüə gəlib çatan Alban yazı nümunələrindən biri (Mingəçevir arxeoloji qazıntılarında aşkar edilmiş nümunə V-VI əsr)

Yuxarıda deyilənləri əsas götürərək qeyt etmək lazımdır ki, xilafət bölgədə ictimai-siyasi durumu sabitləşdirmək və Bizans amilini gündəmdən uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə alban katalikosluğunu erməni-qriqoryan kilsəsinə tabe etdirdi. Alban kilsəsi ərəb xilafətinə və ondan dəstək alan erməni-qriqoryan kilsəsinə qarşı dura bilmədi.

Beləliklə, VIII əsrin əvvəllərindən etibarən ölkədə Ərəb xilafətinin hökmranlığı bərqərar oldu. Bu dövrdən başlayaraq, «Albaniya» adı tarix səhnəsindən silindi və ilk əvvəllər ölkə "Arran" adlanmağa başladı və onun coğrafi hüdudları Dərbənddən Tiflisə, oradan Naxçıvanın qərbinə, oradan da Astaraya kimi uzanırdı. Sonralar tarixi Albaniya ərazisi xırda hissələrə parçalandı-Arran, Muğan və Şirvan vilayətlərinə. Bu bölgü nəticəsində Arran torpağı Kür və Araz çayları arasındakı əraziləri, Muğan torpağı Kürün Arazla qovuşduğu yerdən cənub-şərqdəki əraziləri əhatə edirdi. Kürün sol sahili əraziləri isə Şirvan torpağı kimi qəbul edilmişdi.

VIII əsrin əvvəllərində islam Azərbaycanda yayılmaqda davam edirdi. Lakin digər dinlər – xristianlıq və zərdüştlük yerli xalqlar arasında nüfuzunu saxlayırdı.

VII əsrin ortaları VIII əsrin əvvəllərində Qafqaz Albaniyasında baş verən ictimai-siyasi hadisələr ölkənin tarixi-coğrafiyasına ciddi təsir etdi. Bunun əsas səbəbi ərəb yürüşləri, ölkənin xilafətin tərkibinə qatılması, Mehranilər sülaləsinin sonu və dövlətin süqutu,

konfessional sahədə dəyişikliklər-islam dininin hakim din olub, yerli əhalinin böyük hissəsi məkanında yayılması və xristianlığın mövqeyinin zəifləməsi idi. Bununla belə xristianlığın ölkədə çox artmış rişələri hələ uzun əsrlər yerli əhalinin mənəviyyatının atributu olmuş və M.Qoşun verdiyi məlumatlara görə XII əsrdə də alban əhalisinin bir hissəsi xristianlığa itaət etməkdə davam edirdi. Bu fakt bir daha belə bir gerçəkliyi sübut edir ki, islam ölkədə zorla yayılmamışdı.

İslam dininin zor vasitəsi ilə yayılmamasını akad. A.Krimski öz tədqiqatlarında sübut edir və yazır ki, 1139-cu il Gəncədə zəlzələ zamanı «çoxsaylı xristian əhalisini Gəncədən çıxarmaq mümkün olmayıb». Yəni ölkədə ərəb işğalının başlanmasından beş əsr keçməsinə baxmayaraq, Aranın mərkəz şəhərinin əhalisinin müəyyən hissəsinin xristian olması bir fakt kimi göstərilən bu fikri təsdiqləyir. Öz növbəsində Ş.Qamsovanın tədqiqatları göstərir ki, qanun qarşısında xristian və müsəlmanlar bərabər hüquqlu idilər. İslam dinini zorla yaymayan ərəb xilafəti müsəlmanlığı qəbul etməyən əhalidən can verçisi – cizyə alırdı. İslamın yayılması Azərbaycanın bütün bölgələrində eyni zaman ölçüsündə baş vermirdi. Zərdüştliyin və büt-pərəstliyin geniş yayıldığı ərazidə Azərbaycanın cənub torpaqlarında, daha sonra Mildə, Muğanda, Kaspıi sahillərində, Kür və Araz çayları boyunca əhatə edən ərazilərdə islam dini sürətlə yayılırdı. Lakin Arsax və Uti vilayətlərində yaşayan əhali xristian kitab əhli olduğu üçün ərəblər onların dini etiqadına dözümlə yanaşır. O biri tərəfdən bölgədə özünün nüfuzunu genişləndirmək üçün xilafət erməni-qriqoryan kilsəsinə geniş səlahiyyətlər verir və Qafqaz Albaniyasını Bizansdan uzaqlaşdırmaq məqsədi ilə VIII əsrin əvvəllərindən etibarən alban kilsəsini iyerarxik baxımdan monofizit erməni kilsəsinə tabe etdirir. Qeyd etdiyimiz kimi, Ərəb xilafəti xristianlara qarşı münasibətdə sasanilərin yürütdüyü siyasəti davam etdirir və beləliklə, 704-cü il hadisələrindən sonra alban kilsəsinin erməni-qriqoryan kilsəsindən asılı vəziyyətə düşməsi, əhalini öz dilindən, tarixi yaddaşından uzaqlaşmasına səbəb olur və Albaniyanın Ansax və Uti bölgəsinin əhalisi konfessional-mədəni assimilyasiyaya-qriqoryanlaşmaya məruz qalır. Kambisena əyalətinin əhalisi isə İberiya ilə həmsərhəd olduğu üçün gürcü-provoslav kilsəsinə üz tutur və gürcüləşir.

Bu mənbəyə toxunaraq, görkəmli sovet alimi, şərqşünas İ.P.Petruşevski yazır ki, «nə Arsax, nə də əhalisi heç bir zaman erməni mədəniyyəti mərkəzinə mənsub olmamışdı». Və ayrı-ayrı tədqiqatçılar sübut etmişlər ki, Kambisenanın alban əhalisinin xələfləri – ingiloylar gürcü tarixinə aid olmamışlar. Tarixin faciəvi dönüşü ölkə əhalisinin ayrı-ayrı bölgələrinin etno-konfessional inkişafını müxtəlif səmtlərə istiqamətləndirmiş və eyni soya, kökə, tarixə malik əhali konfessional amil əsasında bir-birinə yadlaşmış və «din ayrı qardaş» aforizmi söz lüğətimizə daxil olmuşdur. Beləliklə, ərəb işğalı nəticəsində ölkə əhalisinin islamlaşması, qriqoryanlaşması və gürcüləşməsi prosesi baş vermiş və VIII əsrdən konfessional zəmində başlanan yadlaşma prosesi müasir dövrümüzdə Vətən tariximizdə baş qaldıran separatçı qüvvələrin fəallaşmasına əsas vermişdir.

II.2.4. Ərəb xilafətinə qarşı xalq-azadlıq hərəkatı

90 illik müqavimətdən sonra ərəb xilafəti Azərbaycanı özünə tabe edə bildi. Ərəb işğalçılarına qarşı xalq-azadlıq mübarizəsi ölkədə müdaxilənin ilk günlərindən başlamışdı. Çox ciddi müqavimət göstərən xalq ərəb hökmranlığını qəbul edə bilmir və ərəblərin birinci yürüşündən başlayaraq Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində xalq çıxışları baş verirdi. Yalnız VIII əsrin 30-cu illərində sərkərdə Mərvan ibn Məhəmmədin başçılığı ilə 150 minlik ordu Azərbaycana göndərildikdən sonra ərəb işğalı başa çatmış oldu. Özünün siyasi hakimiyyətini möhkəmlətmək və etno-sosial baza yaratmaq məqsədi ilə ərəb xilafəti köçürmə siyasəti yeridirdi. Əl-Bəlazuri yazır ki, ərəblərin birinci yürüşü zamanı bağlanmış müqaviləni Azərbaycan tərəfi pozduqdan sonra bu çıxışlar yatırılmış və Kufədən, Bəsrədən və Suriyadan çoxsaylı ərəb qəbilələri ölkədə yerləşdirilmişdilər. Belə ki, Dərbənd uğrunda mübarizə aparan ərəblər sərkərdə Məsləmənin qələbəsindən sonra burada 24 min ərəb yerləşdirmişdilər. Ümumiyyətlə, işğalın ilk illərindən başlayaraq Bərdədə, Şirvanda rəbiyyəli, Təbrizdə rəvvadilər və başqa qəbilələr ayrı-ayrı bölgələrdə məskunlaşmışdılar.

A.A.Bakıxanov yazır ki, «miladi tarixi ilə 755-ci ildə Yəzid ibn Əsəd Dərbəndə hakim kəsildikdən sonra xəlifə Əbu Cəfər Mənsurun (abbasilərdən ikinci xəlifədir – 754-775) göstərişi ilə xəzər basqınlığının izi olan xaraba qalmış qalaları bərpa etdi və «Şam, Cəzirə və Mosuldan 7000 ailə gətirib buralarda yerləşdirdi».

Lakin ərəblərin nə siyasi hakimiyyətinin hökmranlığı, nə köçürmə siyasəti ölkə əhalisini assimilyasiyaya uğrada bilmədi. Əhalinin xalq kimi formalaşması prosesi təkamül yolunu davam etdirməkdə idi. Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olan Azərbaycan ilk vaxtlar köhnə mükəlləfiyyətləri icra edirdilər. Lakin tezliklə əhali üzərinə formaca yeni vergilər qoyulur. Çünki bölgələrdə yerləşdirilmiş qarnizonlar böyük məsrəflər tələb edirdi. VIII əsrin sonu IX əsrin əvvəllərində ölkədə vergi sistemi ağırlaşır: xərac-torpaq vergisi, cizyə-qeyri-müsəlmanlardan alınan vergi, zəkat və sədəqə – ehtiyacı olanlara verilən zəruri pul vəsaiti – əsas vergilər olub, xalqın güzəranını daha da ağırlaşdırırdı.

Yerli əhali yadelli ərəb hökmranlığı ilə razılaşmaq istəmirdi. Buna görə də ölkədə gəlmə feodallara və

onların əlaltılarına çevrilmiş yerli feodallara qarşı çıxışlar baş verirdi. Kəndlilər amansız istismara dözməyib öz torpaqlarını tərk edirdilər. Ayrı-ayrı hallarda isə kəndlilər silaha sarılıb üsyan edirdilər. Azərbaycanda VIII əsrin sonu və IX əsrin əvvəllərində üsyanların sayı daha da artmışdı. Və nəhayət 816-837-ci illərdə Babəkin başçılığı ilə xalq-azadlıq mübarizəsi bütün xilafəti titrətmişdi. Bu mübarizə «xürrəmilər hərəkatı»nın tərkib hissəsi olub və qonşu ölkələrin xalqlarını da bu hərəkata cəlb etmişdi. Bu hərəkata birinci olaraq Ərdəbilin, Qaradağın və Muğanın əhalisi qoşulmuşdu. Üsyançıların iqamətgahı Bəzz qalası idi. Əvvəlcə xürrəmilərə Cavidan rəhbərlik etmiş və xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) üsyanı yatırmağa göndərmiş ordusunu darmadağın etmişdi. Cavidan həlak olduqdan sonra hərəkata Babək başçılıq etməyə başlamışdı.

II.2.4.1. Xürrəmilərin yayılma məkanı

Məşhur İran şərqşünası Səid Nəfisi ayrı-ayrı mənbələrə istinad edərək yazırdı ki, başdan-başa bütün İran xürrəmilərinin tərəfdarlarının vətəni olmuşdur. Onların yayılma məkanı bir tərəfdən Təberistana çatırdı, o biri tərəfdən Bəlxə qovuşurdu, həm də tədqiqatçının fikrincə xürrəmilər İsfahan torpağında, habelə Kərac, Luristan, Xuzistan, Həmədan, Bəsrə, Qum, Kaşan, Rey, Xorasan və Azərbaycanda yaşamışdılar.

II.2.4.2. Xürrəmilərin inamı

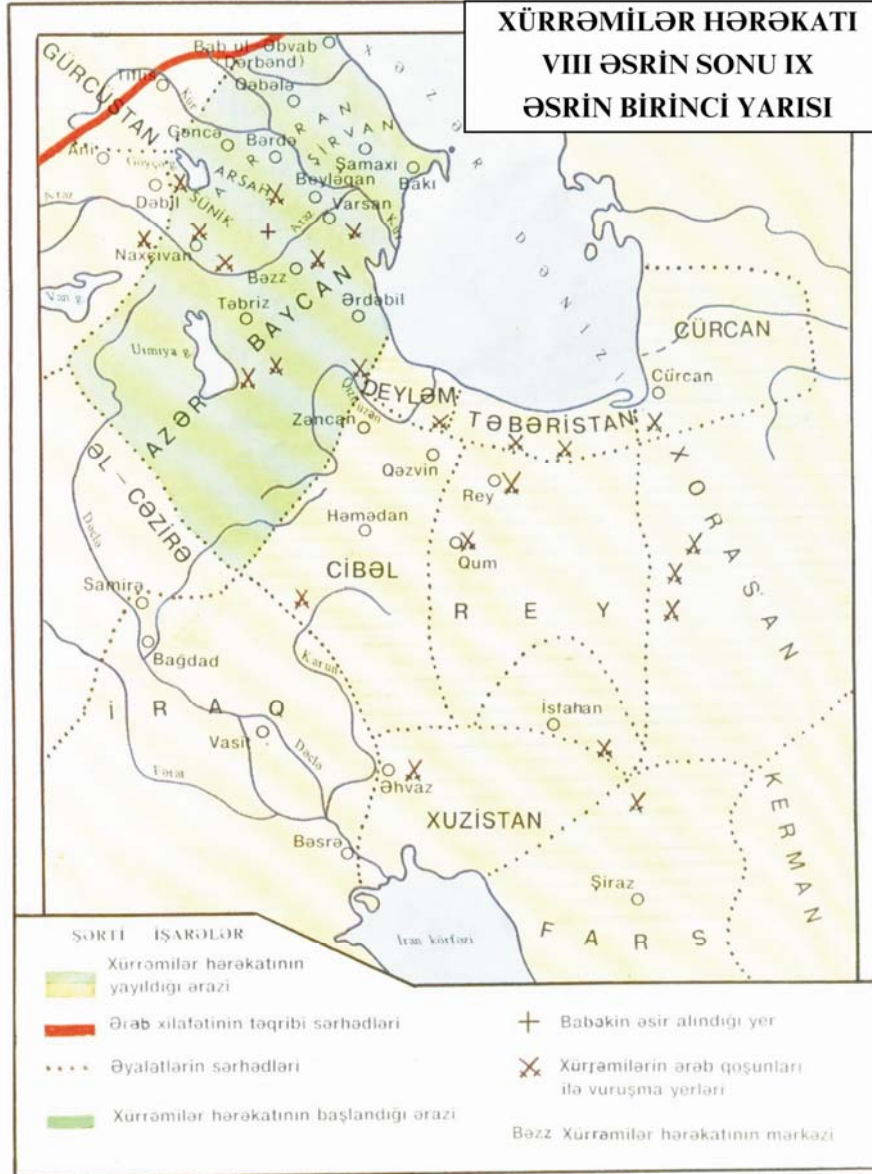
Mənbələrin verdiyi məlumata görə xürrəmilər tənəsüxə və ya ruhların qayıtması ideyasına inanırdılar. Məzdəkilər kimi bir para şeylərin ümumiləşdirilməsini lazım və halal bilirdilər. Eyni zamanda din və məsləklərini yaymaq üçün adam öldürməkdən, qan tökməkdən çəkinməzdilər. Öz düşmənlərinə və müxaliflərinə rəhm etməzdilər. Xüsusən ərəblərin və ərəb dininin qəti düşmənləri idilər. Xürrəmilərin əqidələri haqqında Nizamül-Mülk «Siyasətnamə»də belə yazır: «Onların dini qaydaları belədir: onlar can əziyyət verməyi bir yana tullayıb, şəriəti, yəni namazı, orucu, həccə və zəkəti rədd edirlər. Şərabı, başqalarının malını və qadınını özləri üçün halal bilirdilər. Dini vəzifələrə yaxın durmazlar. İstər Məzdəkin, istərsə xürrəmdinlərin və batinilərin dini və məsləki birdir və **onların yeganə arzuları islamı məhv etməkdən ibarətdir**, Məhəmməd ümmətini məhv etməyə və dininə zərər verməyə çalışırlar».

II.2.4.3. Xürrəmilər haqqında

Sovet tarixşünaslığında xürrəmilik məfhumu «şad», «xürrəm» kimi mənalandırılır və ərəb, fars mənbələrinə istinad edərək xürrəmilər zina daşıyıcıları, kef əhli kimi qəbul edilirdi. Bu onunla əsaslandırılırdı ki, xürrəmilər bütün Şərq xalqlarına mənsub olan qədim adət-ənənə – «İlin bir gecəsi» mərasimindən imtina etmirdilər. İbn-əl-Əsir də öz əsərlərində yazırdı ki, xürrəmilər «məcus tayfasının bir dəstəsidirlər. Kişiləri öz ana, bacı və qızları ilə ər-arvad kimi yaşayırlar və buna görə də onlara xürrəmi adı verilmişdir. Onlar tənəsüx (metempsixoz) məzhəbinə inanıb deyirdilər ki, ruh bir canlının bədənindən başqasına keçir». Qeyd etmək lazımdır ki, bəşər cəmiyyəti özünün təkamül yolu prosesində politeizm dövrünü və ümumiyyətlə ibtidaidən aliyə doğru inkişaf mərhələsini yaşadığı üçün bütün insanlıq müasir sivil sosial münasibətlər çərçivəsindən uzaq olmuşdur və bu mənada xürrəmiləri əxlaqsızlıqda günahlandırmaq obyektivlikdən uzaqdır.

Əbulfərəc Cəvzi «Nəqd-əl-elm və -l-üləma öv-təlbisin iblisin» adlı əsərində belə yazır: ««xürrəmiyan» və «xürrəm» yabançı sözdür. Bu sözün mənası insanın hər növ ləzzətə uyması və şəhvət düşkünü olması, habelə cəmiyyətdə əxlaq qaydaları, dini qanunları ortadan qaldırmaq deməkdir».

**XÜRRƏMİLƏR HƏRƏKƏTİ
VIII ƏSRİN SONU IX
ƏSRİN BİRİNCİ YARISI**

IX-X əsr mənbələrini əsas götürən ayrı-ayrı tədqiqatçıların fikrincə bu məfhum Ərdəbil yaxınlığında olan Xürrəm adlı yaşayış məntəqəsinin adı ilə bağlıdır. Başqa bir fikrə görə xürrəm anlayışı Məzdəkin qadını Xürrəmənin adı ilə bağlı olmuş və o, Məzdəkin edamından sonra Mədəindən Rey vilayətinə qaçmış, məzdəkiliyi təbliğ etmiş, onun ardıcılları xürrəmilər kimi tarixə daxil olmuşlar.

Y.Yusifova görə xürrəm məfhumu İran dillərində «yaxşı qayda» mənasında işlənir.

Məzdəkilərin və xürrəmilərin atəşpərəst olduqlarını təsdiqləyən orta əsr mənbələrinin fikrini əsas götürən akad.Z.Bünyadov xürrəm anlayışını pəhləvi dilində «xür» - od, «xvar» - günəş anlamı ilə izah etmişdi.

II.2.4.4. Xürrəmi mübarizəsinin tarixi

Xürrəmi hərəkatı Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə ən güclü antifeodal və xilafətə qarşı yönəlmiş qüdrətli bir etiraz aksiyası olmuşdur. Bu hərəkat Şərqdə baş verən digər kəndli və sənətkar etirazlarına da güclü təsir göstərə bilmişdi. Eyni zamanda bu hərəkat ümumiyyətlə ərəb xilafətinin zəifləməsinə təsir göstərmişdi.

«Müsməli-fəsih»in müəllifi xürrəmilərin ilk dəfə 778-779-cu illərdə üsyan etdiklərini qeyd edərək deyir: «Xürrəmilər ilk dəfə İsfahanda üsyan etdilər. Batinilər də onlara qoşuldular». Ondan 30 il sonra, yəni 808-ci ildə Azərbaycan xürrəmiləri üsyan etmiş və 808-816-cı illər üsyanına Şəhrək oğlu Cavidan başçılıq etmiş, 816-837-ci ilə qədər Babək xürrəmi üsyanının iyirmi illik mərhələsinə rəhbərlik etmişdir. Babək üsyanı məğlub olsa da XIII əsrin ortalarına qədər xürrəmilər Abbasilərə qarşı mübarizə etmişlər. Belə ki, Məhəmməd Üvfinid «Cərami-əl-hekayət və lavami-əl-rəvayət» adlı əsərində deyir ki, Müstərid-billah zamanında, daha dəqiq 1134-1135-ci illərdə xürrəmilər Azərbaycanda üsyan qaldırmışlar. Deməli, xürrəmilər ərəb xilafətinə qarşı mübarizəni Abbasi hakimiyyətinin son mərhələsinə qədər davam etdirmişlər. Bu məsələyə toxunan Səmani «Kitab-əl-ənsab» əsərində yazır ki, xürrəmilər XII əsrin sonlarında Bəzzeyn torpağında Ərdəbilin və Araz çayının şimalında – Muğan çölündə yaşamışlar.

Səid Nəfisinin fikrincə xürrəmilər və onlara yaxın təriqətlərin qalıqları son dövrə qədər Fars vilayətlərinin bəzi cənub bölgələrində yaşamışlar. Xürrəmilərə yaxın təriqətlərdən biri də səbbahilər idi ki, bu təriqətin yaradıcısı Nəsen Səbbah olmuşdur. A.A.Bakıxanov «Gülüstani-İrəm» əsərində bu haqda yazıb: «Məlikşahın dövründə Həsən Səbbah bir çox xüsullərdə xürrəmilərin qanunlarına əsaslanaraq, mühlidlərin çirkin məzhəbini meydana atdı». Daha sonra A.A.Bakıxanov qeyd edir ki, Məlikşahın baş vəziri Nizamülmülk işdən kənar edildikdən bir il sonra Nəhavənd şəhərində səbbahilər tərəfindən öldürülmüşdü.

II.2.4.5. Babək üsyanının rəhbəridir

Babək çox erkən yaşlarında ölkənin böyük hissəsini gəzmiş və hər yerdə zəhmətkeş kütlələrin güzəranının ağır olduğunu müşahidə etmişdi. Gördükləri və eşitdikləri Babəki xürrəmilərə yaxınlaşdırmış və o, 18 yaşında bu hərəkata qoşulmuşdu. Tezliklə Babək xürrəmi hərəkatına başçılıq etmiş və özünü bacarıqlı təşkilatçı və cəsur sərkərdə kimi göstərmişdi. Bu məqama toxunan Səid Nəfisi yazır ki, Əbu İmranla döyüşdə zəhərli nizə ilə yaralanan Cavidan üç gün ölüm yatağında yatdıqdan sonra dünyasını dəyişir. Onun zövcəsi Babəkə vurulduğu üçün onu Cavidanın yerində görmək istəyir və xürrəmilərə deyir: «Cavidan Babəki özünə canişin etmişdi. O, ölərkən vəsiyyəət etmişdir ki, bu yerlərin əhalisi ona tabe olsunlar. Cavidanın ruhu Babəkə keçmişdir. Babəkin rəhbərliyi ilə bütün düşmənlərə qələbə çalacağınız söz verin».

Babəkin dövründə bu hərəkat ümumxalq mübarizəsinə çevrilmişdi. kəndliləri istismarçılara qarşı Kəndlilərdən başqa bu hərəkata yoxsulları da qoşulurdular. Tezliklə çoxsaylı piyada dəstələrdən ibarət Üsyançılara Babək və onun silahdaşları Tərxan və Rüstəm rəhbərlik edirdilər. mar edir, yerli feodallara divan ərzində xürrəmilər Xilafətin 6 ordusunu Şirvan və Naxçıvan torpaqları Ərdəbil, zülmündən xilas olmuşdu.

Babək

ərəblərə və feodallara qarşı Babəkin qasidləri hər yerdə mübarizəyə çağırırdılar. sənətkarlar, maldarlar və şəhər Babək 20 minlik süvari və güclü bir qoşun yarada bilir. Asim, Müaviyə, Abdullah, Onlar ərəb qarnizonlarını tartuturdular. 819-829-cu illər darmadağın etmiş, nəticədə Beyləqan və Bərdə şəhərləri ərəb

II.2.4.6. Babəkin hökmranlıq etdiyi ərazi

Bəzz qalası

Ayrı-ayrı mənbələrə əsaslanan Səid Nəfisi bu haqda belə yazır ki, Babəkə tabe olan yerlər Bəzz nahiyəsi - Bəzz şəhəri, Bəzz dağı, indiki Talış nahiyəsinin yaxınlığında olan Muğan çölünün şərq və Xəzər dənizinin qərb əraziləri olmuşdur. Həmçinin Babək bir tərəfdən Ərdəbil və Mərəndə, digər tərəfdən isə Ordubad və Culfaya qədər olan geniş bir ərazini əlində saxlayaraq, Azərbaycanın cənub torpaqlarının bir hissəsini və Aran ərazisinin cənub-qərbinə əhatə edən bir məmləkəti nəzarəti altında saxlamış və öz məzhəbini yaymışdır.

Azad olunmuş ərazilərdə xürrəmilər öz hakimiyyətlərini qurur, torpaqlar isə kəndlilərə paylanırdı. 830-cu ildə böyük bir ərazi üsyançıların əlinə keçmişdi. Xürrəmilərin mübarizəsi Mərkəzi Qafqazın qonşu ölkələrinə və bütövlükdə İranda da öz əksini tapmışdı. Ərəb salnaməçisi əl-Məsudinin verdiyi məlumatlara görə «Babəkin hərəkəti nəhəng miqyas almış və onun ordusunun sayı o dərəcədə artmışdı ki, az qala Abbasilər dövləti məhv olmuşdu. Bu məsələyə toxunaraq, Nizamül-Mülk özünün «Siyasətnamə» əsərində yazırdı ki, xəlifə-əl-Mötəsim (833-842) Babək və Məzyər hərəkətlərini dağıtmasa idi, İslamın mövcudluğu sual altında olardı.

Lakin tezliklə xürrəmilər hərəkəti tənəzzülə uğrayır. Özlərinin şəxsi mənafeələrinə rəğmən üsyanın son mərhələsində bu hərəkətə qoşulan feodallar Babəkdən uzaqlaşır. Azərbaycanda ərəblərin

hakimiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə zəifləyəndə, onlar xürrəmilərə və Babəkin özünə də xəyanət edirlər. Xəlifə əl-Mötəsim özünün bütün imkanlarını səfərbər edərək, böyük bir ordu toplayır və 833-cü ilin sonlarında Babəkin hərbi qüvvələrinə ikinci Həmədan döyüşündə ağır bir zərbə endirir. 835-ci ildə Babəkin iqamətgahı – Bəzz qalası sərkərdə Afşin tərəfindən mühasirəyə alınır (bax: əlavə XI). Və bu dövrdə Babəkin ən yaxın silahdaşları xəyanətin qurbanı olur (bax: əlavə XII). 837-ci il avqustun 26-da güclü həmlə ilə ərəblər Babəkin son sığınacağına əl keçirirlər. Xürrəmilər hər ev, hər küçə uğrunda mübarizə aparırlar. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər idi. Düşmən Bəzzi tutur, Babək isə qalanı tərk edir. Ərəb ordusunun sərkərdəsi Afşin sağ qalmış xürrəmilər sırasında Babəkin oğlunu da əsir alır və onu atasına təslim olmaq haqqında məktub yazmağa məcbur edir. Bu məktuba Babək məğrur bir cavab verir: «Əgər sən mənim oğlum olsa idin, mənim arxamca gedərdin. Lakin sən mənim oğlum deyilsən. Qırx il miskin qul kimi yaşamaqdansa, bir gün azad yaşamaq yaxşıdır». Babək mühasirədən çıxaraq, feodal Səhl ibn Smbatın malikanəsində ərəblərə əsir düşür (bax əlavə: XIII). Belə ki, xəlifə Mötəsim xürrəmiləri başçısız qoymaq məqsədi ilə Babəkin başı üçün yüksək pul mükafatı təyin edir və Səhl ibn Smbat xəyanət edərək onu ərəblərə təslim edir. 838-ci il yanvarın 4-də Samirə şəhərində Babək işgəncələrlə edam edilir. Onun müasirlərindən biri yazırdı: «Babək xilafəti lərzəyə salan öz dövrünün qəhrəmanı və igidi olmuşdur».

II.2.4.7. Səhl ibn Smbat kim idi?

Səhl ibn Smbat sovet tarixşünaslığının iddia etdiyi kimi erməni deyil, alban idi. Belə ki, M.Kalankatuklu «Albaniya tarixi» əsərində göstərirdi ki, o, çar nəslə Mehranilərdən olub, kökcə alban padşah sülaləsindən biri aransahlardan olan Zarnixrin nəslindəndir. Onun əsas iqamətgahı Sünikin şimal hissəsi idi. Daha dəqiq desək Qarabağ torpağı idi (bax: əlavə XIV).

II.2.4.8. Afşin kim idi?

Xəlifə Məmun Abbasi sülaləsinin digər nümayəndələrindən fərqli olaraq nahaq qan tökməkdən və rəhmsizlikdən çəkinirdi. Anası Xorasanın Badgeyş tayfasından iranlı qızı idi və Məmunun ölkədə apardığı daxili siyasətə ciddi təsir etmişdi. Mötəsimin hakimiyyəti dövründə vəziyyət dəyişmiş, Bağdad sarayına

Bəzz qalası ətrafında gedən döyüş

Xəzər türklərinin başçıları Əşnas, İtah və Böyük Buğa kimi sərkərdələr yol tapmış və iranlılar saraydan sıxışdırılmışdı. Mötəsimin dövründə Bağdada, Əfşin Xıdr ibn-Kavus adlı şahzadə də gətirilmişdi. O, Mavəraünnəhrdə olan İsrövşənə şəhərində əsir tutulmuşdu və rəvayətə görə mani dininə etiqad edirdi və Xorasanı, Mavəraünnəhri ələ keçirmək istəyirdi. Lakin Afşinin bu məqsədinə qarşı Xorasan hakimi Abdullah ibn-Tahir və atasının əmisi oğlu Bağdad əmiri İshaq-ibn-İbrahim ibn-Müsəl çıxırdılar. Tahirilərə qarşı özünə sosial baza yığan Afşin bir tərəfdən tahirilərlə əlbir olmayan başqa iranlı qüvvələrlə, o biri tərəfdən isə Babək və Təbəristan valisi Harunun oğlu Məzyər ilə gizli danışıqlara girib, tahirilərə qarşı qüvvələri səfərbərliyə almaq istəyirdi.

II.2.4.9. Afşinin sui-qəsdı

İkinci Həmədan döyüşündən sonra Mazyar da Təbristanda xilafətə qarşı mübarizəyə başladı. Ayrı-ayrı mənbələr bu haqda belə yazır: «Mazyar Mötəsimə qarşı üsyan etdikdə bütün müsəlmanları işdən çıxarıb, onların yerinə zərdüştləri və xürrəmiləri təyin etdi. Onları müsəlmanlara hakim edərək tapşırırdı ki, məscidləri dağıdıb, islamdan bir əsər belə qoymasınlar».

Məzyərin Babəklə dostluğu haqqında İsfəndiyar «Tarixi-Təbəristan» adlı əsərində belə yazır: «Mazyar Babəki-məzdəkiyə və başqa atəşpərəstlərə göstəriş verdi ki, müsəlmanları qırıb, məscidləri xarab etsinlər və islamdan bir nişanə belə qoymasınlar». Bu mənbə Mazyarın Abdullah ibn-Tahirə söylədikləri haqqında da məlumat verir: «Mən, Əfşin Xıdr ibn-Kavus və Babək bir-birimizə söz verib, bu qərara gəlmişik ki, hakimiyyəti ərəblərin əlindən alıb, ölkəni və şahlığı kəsrəvilər xanədanına verək».

Babək öldürülüb, Bizans imperatoru Feofil isə 837-cü ildə məğlub edilib, Mazyar da 840-cı ildə edam edildikdən sonra 840-cı ildə Mötəsim Afşini edam etdirdi. Mənbələrin verdiyi məlumata görə o, zindanda acından öldü (bax: əlavə XV).

II.2.4.10. Babək üsyanının əhali probleminə təsiri

Əbu-Əli Bələmi «Tarixi-Təbərinin» tərcüməsində Babək hərəkatı haqda belə yazırdı: «Babək elə bir adamdır ki, islam dinində haram olan bütün işləri halal etdi. O, Allahı və peyğəmbəri dandı». Babəkin uzun müddət yaşamasının səbəbi bu idi ki, elmdən məhrum gənclər, kəndlilər, varlılar islam dininin namaz qılmaq, oruc tutmaq, həccə getmək, qüsl etmək və qurban kəsmək kimi irəli sürdüyü bir sıra vəzifələri ağır və dözülməz hesab edir və şərab içməyi, zina etməyi və başqa bu kimi şəriət tərəfindən qadağan olunmuş əməlləri bəyənidilər. Ət-Təbəri özünün «Tarix ər-rusul və-müluk» əsərində göstərir ki, 20 il ərzində Babək 225.500 adam öldürmüş, Yəhya ibn Müəz, İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalid, Əhməd ibn Cüneyd, Zereyq ibn Əli ibn Sadaqa, Məhəmməd ibn Humeyd ət-Tusi və İbrahim ibn əl-Zeys üzərində qələbə çalmışdı. İbn-əl-əsir də itkilərin bu sayı ilə razılaşıb. İbn-Cəririn dediyinə görə, Babəkin əsir etdiyi adamların sayı hesabı yox idi. Səid Nəfisi də öz tədqiqatlarında yazır ki, «O, elə bir cinayətlərə yol verdi ki, nə ondan qabaq, və nə ondan sonra gələnlərin heç biri buna bənzər iş görməmişdi».

Babək üsyanı zamanı öldürülənlərin sayı hazırkı günümüzdə qədər müəmmalı olaraq qalır. Belə ki, Məsudi «Əttənbih və-l-ışraf» adlı kitabında yazır: «Babəkin iyirmi il ərzində Məmun və Mötəsimin qoşunlarından əsirlər, qoşun başçıları və başqa təbəqələrin nümayəndələrindən öldürtdüyü adamların sayı, ən azı, beş yüz min nəfərdir. Bundan daha çox öldürüldüyünü qeyd edənlər də olmuşdur ki, hər halda bunu hesablamaq mümkün deyildir». Uvfi «Cəvame-əl-hekayət» kitabında öldürülənlərin sayının bir milyon olduğunu göstərir. Bu məsələyə toxunan Fəsihin Xəvafi yazır: «İslam dövründə dörd adam olmuşdur ki, bunların hər birinin əlilə min-min (bir milyon) və daha çox insan öldürülmüşdür. Bu dörd adamdan birincisi Əbu Müslüm, ikincisi Həccac ibn-Yusif, üçüncüsü Babəki-xürrəmi, dördüncüsü isə Bürqəi idi».

Ayrı-ayrı mənbələrin verdiyi fərqli göstəricilər onunla izah oluna bilər ki, o dövrdə ilk növbədə əhəlinin dinamik siyahıya alınması keçirilməmiş və yalnız üsyançıların törətdikləri qırğınlar haqqında məlumatlar verilmişdi. Belə ki, mənbələr göstərir ki, «Babək üçün adam öldürmək, milçək öldürməkdən də asan idi və o, müsəlmanları qırırdı.» Və nəzərə alsaq ki, 819-829-cu illər ərzində xilafətin altı ordusunu məğlubiyyətə uğratmış Babək, əlbəttə ki, öz silahdaşları ilə birgə saysız sayda müsəlman öldürmüş, öz növbəsində də üsyançılar xeyli itki vermişdi. Belə ki, 833-cü il Həmədan döyüşündən sonra üsyanın ilk dövründə toplandığı böyük bir ordudan kiçik bir dəstə qalmışdı. Bu faktlarla yanaşı İbn-əl-İbri «Müxtəsər-əddüvəl» əsərində göstərir ki, Babəkin silahdaşları, «müsəlman olan hər bir kişi, qadın, cavan və uşaqları harada görürdülərsə də, parça-parça doğrayıb öldürürdülər». Və nəzərə alsaq ki, mənbələrin göstərdiyi kimi Babəkin calladlarından olan Həmdullah Mustovfi və Tazi Əhməd Fəffari iyirmi min insan öldürmüşdülər, belə nəticəyə gəlmək olar ki, üsyan zamanı hər iki tərəf böyük itkilər vermiş və göstəricilər fantastik həddə çatmışdı. Bütün yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, Babək hərəkatı nəinki Azərbaycan tarixinə, ümumdünya tarixinə qanlı səhifələr gətirmişdir.

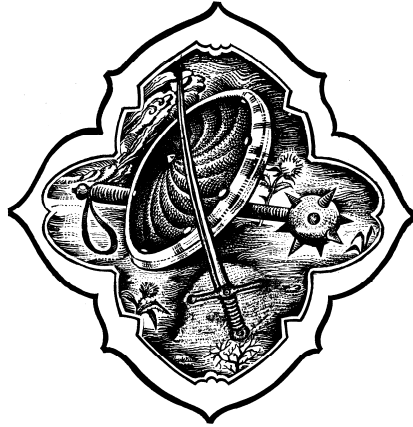

II.2.4.11. Babəkin rəhbərliyi ilə xalq-azadlıq hərəkatının tarixdə yeri

Problemə yanaşarkən biz Vətən tarixşünaslığının tələblərinə əsaslanmışıq. Babək üsyanına biz tarixi obyektivlik prinsipindən yanaşmışıq və bu baxımdan hərəkatın müsbət və mənfi cəhətlərini vəhdət şəklində götürməyi özümüzə borc bilməmişik. Əlbəttə ki, Babək hərəkatı Azərbaycan tarixinə xalq-azadlıq hərəkatının bariz nümunəsi kimi daxil olmuş, istiqlal uğrunda mübarizənin təcəssümü olmuşdur.

Bu hərəkat əlbəttə ki, Azərbaycan xalqının ərəb istilacılarına və onların hakimiyyətinə tabe olmaması arzusunun inikası kimi qəbul edilməlidir. Bununla belə Babək və onun xürrəmiləri Tarixin təkamül prosesinə qarşı çıxır, cəmiyyətin ibtidaidən aliyə doğru inkişaf yolunu dayandırmağa çalışır və beləliklə Tarixə münasibətdə antisistem rolunu öz üzərinə götürmüş olur. Belə ki, xüsusi mülkiyyəti, sosial kateqoriyaları, monoqam ailəni qəbul etməyən xürrəmilər cəmiyyətin inkişaf prosesinə qarşı çıxırdılar. Məhz bu səbəbdən Babək hərəkatı iyirmi il davam etsə də sonda məğlubiyyətə düşər oldu. Çünki üsyanın ilkin mərhələsində yerli əhalinin bütün sosial kateqoriyalarının nümayəndələri bu hərəkata qoşulduğu bir halda, sonrakı mərhələdə yuxarı zümrənin nümayəndələri Babək hərəkatından uzaqlaşdılar. Çünki xürrəmi hərəkatının mahiyyətinə vardiqdan sonra xanədan sahibləri başa düşdülər ki, Babək bu mübarizədə Ərəb xilafətinə qalib gəlsə onlar öz mülkiyyətlərindən məhrum olacaq və sosial durumları əldən gedəcək, çünki xürrəmilərin təliminə görə bütün insanlar bərabər olmalı və icma şəklində yaşamaq idilər.

Bu hərəkata ümumən qiymət verdikdə isə göstərmək lazımdır ki, Babəkin rəhbərliyi ilə baş verən bu hərəkatın tarixi əhəmiyyəti ondan ibarət olmuşdur ki, xürrəmlik xalqın tükənməz gücünü göstərmiş və azərbaycanlıların həmçinin başqa xalqların ərəb zülmündən xilas olmasına kömək etmişdi.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN IX-XII ƏSRLƏRDƏ

III.1.1. Azərbaycan feodal dövlətləri

Ərəb xilafəti IX əsrdə artıq VII-VIII əsrlər hökmranlığını əldə saxlaya bilmirdi. Bu dövrdə xilafətin işğal etdiyi ölkələrdə mərkəzdənqaçma meyli güclənmişdi, Abbasilər hakimiyyətinə tabesizlik əhvali-ruhiyyəsi artırdı və bir sıra ərazilərdə – Azərbaycan, Orta Asiya, İran, Suriya və başqa yerlərdə yerli feodal dövlətləri yaranırdı. Bu proses Azərbaycanda da sürətlə gedir və Babək üsyanının məğlubiyyətindən yarım əsr keçməmiş IX-XI əsrlərdə yaranmaqda olan feodal dövlətləri xilafətə tabe olmaqdan imtina edir və müstəqil daxili və xarici siyasət yeridirdilər. Bu dövlətlər sırasında Şirvanşahlar, Şəddadilər, Sacilər, Salarilər. Rəvvadilər daha nüfuzlu idilər. Nəzərdən keçirilən dövrdə fəaliyyət göstərən bu feodal dövlətlərin özünəməxsus cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, bu qurumları idarə edən hakim sülalələr etnik mənşəcə yerli soylara deyil, gəlmə qəbilələr, mənşəcə qeyri-köklü olan sülalələr tərəfindən təsis olunmuşdular. Belə ki, Şirvanşahlar ərəb, Sacilər türk, Salarilər iran (Gilan), Rəvvadilər ərəb, Şəddadilər isə kürd sülalələrinə məxsus olmuşlar. Bununla belə, qeyri-köklü sülalələr tərəfindən yaradılmış bu dövlətləri birləşdirən ümumi cəhət vardır: bu dövlətlərin coğrafi çərçivəsi Azərbaycan məkanını əhatə etmiş və Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi ənənələri əsas götürülmüşdür. Bu dövlətlərin paytaxtları Azərbaycan şəhərləri – Marağa, Ərdəbil, Təbriz, Gəncə, Şamaxı olmuşdur. O biri tərəfdən bu dövlətlərin hakim sülalələrinin bəziləri, xüsusilə ərəblər, yerli əhali tərəfindən assimilyasiyaya uğrayaraq, daha çox azərbaycanlaşmışdılar. Göstərilən cəhətləri əsas götürərək Vətən tarixinin orta əsrlər dövründə xüsusi iz qoyan bu dövlətlərin «Azərbaycan feodal dövlətləri» adlanması məqsədəuyğun hesab edilir.

Şirvanşahlar və Şəddadilər dövlətləri bu dövrdə Azərbaycanın şimal torpaqlarını əhatə etmiş, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər müvafiq olaraq bir-birini əvəz edərək, Azərbaycanın cənub torpaqlarında fəaliyyət göstərmişlər.

**AZƏRBAYCAN
XI ƏSRDƏ -
XII ƏSRİN
ORTALARINDA**

- ŞƏRTİ İŞARƏLƏR**
- Dövlətlərin sərhədləri
  - Dövlətlərin paytaxtları
  - ⦿ Qalalar
  - Şəhərlər
  - ⌋ Keçid
  - ▨ Şirvanşahlıq dövlətinə birləşdirilmiş ərazilər (917, 944, 945, 1072)
  - ▩ Vaxtaşiri Şirvanşahlıq və Şəddadilərin tabeliyinə keçən mübahisəli ərazilər
  - 🔥 İşğalçılara qarşı müqavimət yerləri və illəri
  - 1030 ildə rusların yürüşü
  - 1025, 1032, 1033 illərdə alan və sərililərin yürüşləri
  - Oğuzların hücumları
  - 1020 ildə
  - 1038 ildə
  - 1040 ildə
  - 1054 ildə
  - Seljuqların yürüşləri
  - 1054 il - Toğrul bəy
  - 1064-67 illər - Alp Arslan
  - 1088 il - Buğa
  - Seljuqların Şirvanə hücumları
  - 1066-67 illərdə
  - 1071 ildə
  - 1075 ildə
  - Gürcülərin yürüşləri və hücumları
  - 1068 ildə
  - 1121 ildə
  - 1122-23 illərdə
  - 1138 ildə
  - 1153-54 illərdə

III.1.2. Şirvanşahlar dövləti

IX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Abbasilərin zəifləməsi, xilafətdə mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq meyillərinin xeyli güclənməsi, Ərəb xilafətinin ayrı-ayrı əyalətlərində, həmçinin Azərbaycan torpaqlarında yerli feodal dövlətlərinin yaranması prosesi başlandı. Bu dövlətlər sırasında Şirvanşahlar feodal dövlətini göstərmək olar.

861-ci ildə xəlifə Mütəvəkkil (841-861) ölümündən sonra yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən Şirvan hakimi Heysəm ibn Xalid ibn Yəzid Şirvanşah titulunu qəbul edib Şirvanşahlar dövlətini bərpa etdi. Belə ki, Şirvanşahlar dövlətinin yaranma tarixi ərəb işğalına qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövlət VI əsrin birinci yarısında Şabran və Gilgil çayları arasındakı ərazini əhatə etmiş və Sasani şahənşahları tərəfindən yaradılmışdı. Ərəb işğalına məruz qalan Şirvanşahlar dövləti VII əsrin ortalarından VIII əsrin sonuna qədər öz hakimiyyətini qoruyub saxlaya bilsələr də, ərəb xilafətinin Mərkəzi Qafqazda möhkəmlənməsi ilə bağlı olaraq öz dövlətçiliyini itirmişdi.

Ərəb mənşəli Məzyədilər sülaləsi Azərbaycanın şimal torpaqlarında Şirvanşahlar dövlətini bərpa edərək, müstəqil siyasət yeritməyə başladı. Şirvanşahlar dövlətinin ərazisi Kür çayının sol sahillərini əhatə etmiş, tarixi Şirvan vilayətinin böyük bir hissəsi, həmçinin şimalda – Layzan (Lahıc), Xursan, Varsan, Maskat vilayətləri, Tabasaranın bir hissəsi: qərbdə – Kür və Qanıx çaylarının kəsişdiyi ərazidəki torpaqlar; cənubda – Kürün mənsəbinə qədər, şərqdə Kaspi dənizinə qədər ərazi bu dövlətin sərhədləri daxilində aid olmuşdur.

Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Şirvan, X əsrin birinci rübündən etibarən Şamaxı (Yəzidiyyə) olmuşdur. Şirvan ərazisi IX-X əsrlərdə Qafqaz Albaniyasının müəyyən hissəsini təşkil etmiş və X əsrdə əsasən 3 nahiyədən – Şirvan (Şərvan)* Xursan və Laican nahiyələrindən ibarət olmuşdur. Xursan Dərbənd ilə Şirvan arasında yerləşirdi və Qafqaz dağına birləşirdi. Laican - Girdıman çayı ilə Göyçay arasında yerləşirdi. Şirvanşah Məhəmməd ibn Yəzidin dövründə Xursan və Dərbənd Şirvana birləşdirildi. Tabasaran əyaləti də Şirvanşahların irsi mülkləri kimi Şirvanın tərkibinə daxil idi. Şirvanşah Məhəmməd ibn Əhməd (981-991) Qəbələ, Bərdə və s. şəhərlər Şirvanşah dövlətinə qatılmışdı.

Şirvanşahların ilk müsəlman sülaləsi olan Məzyədilər əvvəllər Xilafətin Bərdədəki canişininə (əmirə) tabe idilər. X əsrin ortalarında Şirvanşahlar dövləti Salari hökmdarı Mərzuban ibn Məhəmmədə 1 mln.dirhəm bac vermişdi. I Fəriburzun dövründə (1063-1096) Şəddadilərin Gəncə əmiri Şavur (1050-1067) daha sonra səlcuqların böyük sultanı Alp Arslana (1063-1072) tabe olmuşdular. Səlcuq yürüşünə qədər I Şavura Şirvanşahlar 40 min dinar xərac vermişdilər. Səlcuq dövründə isə bu xərac səlcuqlara verirdi. Bununla belə ayrı-ayrı dövrlərdə bu və ya digər qonşu dövlətlərə bac verən Şirvanşahlar dövləti öz müstəqilliyini saxlaya bilmişdi.

Nəzərdən keçirilən problemin xronoloji çərçivəsinin sonrakı tarixi mərhələsində, daha dəqiq olsaq, XI əsrin sonlarından etibarən Şirvanın siyasi yüksəlişi başlandı və həmin dövrdən etibarən gürcü sarayı ilə yaxınlaşma baş verdi. I Əfridun (1106/07-1120) nikah diplomatiyasını əsas götürərək, oğlu III Manuçöhrü IV Davidin qızı Tamarla evləndirdi. Bu nikahın bağlanması IV Davidin əsas məqsədi Şirvanşahları səlcuqlara qarşı yönəltmək idi. Lakin I Əfridin bu siyasəti dəstəkləməirdi. Belə olduqda IV David (1089-1125) və onun oğlu I Demetri (1125-1156) Şirvanın bəzi şəhərlərini tutdular. Belə bir zamanda I Əfridun Dərbənd ətrafında baş vermiş döyüşdə öldürüldü. Hakimiyyətə gələn III Manuçöhr (1120-1159) atasının apardığı xarici siyasətdən uzaqlaşdı və 1121-ci ildə baş vermiş Didqori vuruşmasında səlcuqların məğlubiyyətindən sonra gürcülərlə yaxınlaşdı və səlcuq sultanının vassallığından imtina edərək, hər il sultanın xəzinəsinə verilən 40 min dinar vergini ödəməkdən imtina etdi. Buna cavab olaraq, sultan Mahmud 1123-cü ildə Şirvana yürüş edib, III Manuçöhrü həbs etdi. Lakin İraq sultanlığında baş verən siyasi çəkişmələr nəticəsində Şirvanı tərk edən səlcuqlar bir daha yeni yürüşə bəvşləmadılar və o ildən Şirvan tarixinin dirçəliş dövrü başlandı.

1123-1125-ci illər qısa bir dövr ərzində Şirvan IV Davidin vassalına çevrilsə də, onun ölümündən sonra III Manuçöhr və I Demetri qohumluq və mehriban qonşuluq münasibətləri şəraitində yaşadılar. Siyasi sabitlikdən istifadə edən III Manuçöhr Bakının qala divarlarını tikdirdi və Kürün üzərində yeni körpü saldırdı və Gürcüstandakı qıpçaqları darmadağın edib, Arrana qalibiyyətli yürüş təşkil etdi. Onun hərbi-siyasi qüdrəti nəticəsində daxili çəkişmələr və ara müharibələri dayandırıldı, yadelli müdaxiləçilərin təcavüzünün qarşısı alındı. O, öz ərazisini cənubi Dağıstan, Aran və Quştasfi vilayətlərinin torpaqları hesabına genişləndirmiş, sərhədləri Zaqatala və Qazaxa qədər uzanmışdı. Həmçinin həmin dövrdə Şirvan dövləti özünün beynəlxalq mövqeyini möhkəmləndirə bilmişdi. 1123-cü ildə o, qıpçaqlardan təşkil olunmuş gürcü ordusunu darmadağın etmiş, quruculuq işləri aparmışdı, belə ki, məhz onun dövründə Bakı qalasının müdafiə divarları tikilmişdi. Həmin divarların daşlarına bu şirvanşahın titulları həkk

* A.A.Bakıxanov özünün «Gülüstani-İrəm» əsərində göstərir ki, Şirvanı Sasani sülalələrindən olan Ənuşirəvan –Adil salmışdır və bir sıra mənbələrə istinad edərək göstərmişdir ki, Şirvanın əslisi Şirvand, yəni şir olan yer olub, sonra Şirvan adlanmışdır.

edilmişdi. «Böyük məlik, kainatın ədalət rəmzi. Məğlubiyət bilməyən sərkərdə, şahlığın və Dinin qüruru, şahlığın və islamlığın dayaqı, böyük xaqan, böyük şirvanşah».

Lakin III Manuçöhrün ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə dövləti zəiflətdi və hakimiyyətə gələn Axsitan (1160-1191) anası Tamarın Şirvanı Gürcüstanın vassalına çevirmək planlarını pozub, onu Şirvandan sürgün etdi. Tamar tezliklə Gürcüstandakı monaqların birində rahibə kimi vəfat etdi. Atabəylərin dəstəyi nəticəsində hakimiyyətə keçsə də Axsitan gürcülərlə qonşuluq və dostluq münasibətlərini davam etdirir, nikah diplomatiyasını əsas götürərək III Georginin bacısı qızı ilə evlənir və Şirvana yürüş edən xəzər, peçeneq və digər tayfaların hücumlarını gürcülərlə birgə dəf edir. Atabəy Qızıl Arslanın (1186-1191) dövründə Axsitan Eldənizlər dövlətində baş verən daxili çəkişmədən istifadə edərək, Azərbaycan torpaqlarına müdaxilə etsə də, ağır məğlubiyətə uğrayır, Qızıl Arslan Şamaxını və Dərbəndə qədər olan torpaqları tutur, Axsitan ilə Bakıya çəkilir.

Qızıl Arslan öldürüldükdən sonra Eldənizlər dövlətində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə dövləti zəiflətdi. Öz növbəsində bu III Georginin qızı gürcü çariçası Tamarın (1184-1213) Şirvanşahlar dövlətinin və Atabəylər dövlətinin daxili işlərinə müdaxilə etməsinə şərait yaratdı. Axsitanın himayə etdiyi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlu Əmir Əmiran Ömər Tamar tərəfindən hörmətlə qarşılandı və Atabəy Əbubəkrə (1191-1210) qarşı qüvvələri səfərbər etməyə kömək etdi. 1195-ci ildə Şəmkir yaxınlığında baş verən döyüşdə Əbubəkrin qoşunu darmadağın edilsə də, müttəfiqlər Azərbaycanda möhkəmlənə bilmədilər. Gəncəni ələ keçirən Əmir Əmiran Ömər 1197-ci ildə orada öldü, Axsitan isə Şirvana qayıtdı.

Bu dövrdə Şirvanşahlar dövlətində arzuolunmaz hadisələr baş verdi. Belə ki, 1192-ci ildə Şamaxıda dəhşətli zəlzələ baş verdi. Əhalinin böyük hissəsi və Axsitanın ailəsi məhv oldu. Şirvanşahın iqamətgahı Bakıya köçürüldü.

III Axsitanın ölümündən sonra Şirvanşah dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizə onun qardaşları arasında getmiş və sülalənin layiqli nümayəndəsi III Fəriburz (1225-1244) hakimiyyətə gəldikdən sonra Şirvanşahlarla gürcü münasibətləri pozulmuşdu.

III.1.3. Sacilər dövləti

Dövlətin ərazisi qərbdə Ani və Dvin şəhərlərindən, şərqdə Kaspî dənizinə qədər uzanmışdı. Şimalda Dərbənd, cənubda Zəncan əraziləri bu dövlətin tərkibinə daxil idi. Şirvan, Şəki, Xaçın, Sunik, Tiflis əmirliyi və s. hakimləri Sacilərə vergi ödəyirdilər. Dövlətin paytaxtı əvvəlcə Marağa, sonra Ərdəbil olmuşdur. Sülalənin əsasını mənşəcə türk qəbiləsindən olan Əbu Sac Divdad qoymuşdur. Dövlətin əsasını Məhəmməd Afşin ibn Abu Sac Divdad qoymuş, bu qurum 889-942-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Əbu Sac Divdad və onun varisləri müxtəlif zaman kəsiklərində xilafətə xidmət etmiş və Abbasilərə qarşı yönələn üsyanların yatırılmasında fəal iştirak etmişlər. Belə ki, Əbu Sac Divdad xilafət ordularının döyüşlərində dəfələrlə sınaqdan çıxmış, Səhl ibn Səmbatın xəyanəti nəticəsində Babəkin əsir götürülüb Bərzəndə, Afşinin düşərgəsinə aparılmasında iştirak etmişdi.

Dövlətin banisi Əbu Sac Divdad hesab edilsə də, onun oğulları Məhəmməd və Yusifin dövründə Sacilər dövləti təşəkkül tapıb, qüvvətlənmişdi.

Belə ki, 889-cu ildə Məhəmməd ibn Divdad Azərbaycana hakim təyin olunmuş və Təbərinin məlumatına görə «Azərbaycana gəldikdən dərhal sonra özünü müstəqil elan edib, Xilafətə tabe olmaqdan boyun qaçırmışdı». Onun hakimiyyəti dövründə Marağa Sacilərə tabe edildi. Daha sonra Məhəmməd Naxçıvandan keçərək, Dəbilə çatdı və Ərməniyyə hakimi I Sumbatı və onun ailə üzvlərini əsir götürərək, oğlu Divdadı Ərməniyyəyə hakim təyin etdi. Bu uğurlu yürüşlər Sacilər dövlətinin şöhrətini ətrafa yaydı.

Lakin X əsrin əvvəllərində Azərbaycanda tüğyan edən yoluxucu xəstəliklər əhalinin kütləvi ölümünə səbəb oldu. Bu haqda İbn-əl-Əsir belə yazır: «901-ci ildə Azərbaycanda yayılan taun xəstəliyindən çoxlu insan tələf olmuşdu. Hətta önləri dəfn etmək və onlara kəfən tapmaq belə mümkün deyildi». Bu xəstəlik Saci hökmdarı Məhəmmədi də öldürdü. Bu 901-ci ilin martında Aranın mərkəz şəhəri Bərdə şəhərində baş vermişdi. Onun ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu Divdadı, əmisi Yusif öldürüb xilafətin Azərbaycan hakimi və canişini oldu. Bu 901-ci ilin avqustunda baş verdi. Sacilər dövlətində hökmranlıq etdiyi dövrdən etibarən o, qonşu ərazilərə – Ərməniyyəyə və Gürcüstana yürüşlər edir və 914-cü ildə dəfələrlə Sacilərə xəyanət edən Ərməniyyə hakimi I Sumbatı Dəbildə (Dvində) ələ keçirib edam etdirir. Nəticədə, 915-ci il üçün Yusif ibn Divdad Azərbaycanda və Ərməniyyədə öz hakimiyyətini möhkəmlədir və dövlətin ərazi çərçivəsi qərbdə Ani və Dəbil şəhərlərini, şərqdə Kaspî dənizini, cənubda Zəncan, şimalda Dərbəndi əhatə edir, həmçinin Şirvanşahları da özündən asılı vəziyyətə salır. Elə bu dövrdə xəzərlərin hücumu zamanı dağıdılmış Dərbənd divarını bərpa etdirir. Beləliklə, Yusifin dövründə Azərbaycan demək olar ki, bütövlükdə Sacilərin hakimiyyəti altında birləşir.

Dövlətini kifayət qədər möhkəmlətməmiş Yusif ibn Əbu Sac xilafət boyunduruğundan qurtulmağa çalışır və 912-ci ildə Bağdad sarayına 120 min dinar xərac verməkdən imtina edir və nəticədə Sacilər və Xilafət arasında yaranmış qarşıdurma hərbi münaqişəyə keçir. 918-ci ildə xəlifənin 20 minlik qoşununu

darmadağın edən Yusif, 919-cu ildə Xilafətin məşhur sərkərdəsi Munislə iki dəfə döyüşür və birinci döyüş ərəblərin məğlubiyyəti ilə nəticələnsə də, həmin ilin iyulun 16-da baş verən ikinci döyüşdə Yusifin ordusu darmadağın edilir və o, əsir götürülür. Üç il Yusif xilafət zindanında saxlanılır, lakin Sacilərin ərəblərə qarşı mübarizəsi səngimir və bölgədə ictimai-siyasi durumu sabitləşdirmək məqsədi ilə xəlifə Yusifi məhbəsdən azad edərək, 922-ci ildə onu Azərbaycan və Ərməniyyə canişini, habelə Rey, Qəzvin, Zəncan valisi təyin edir. Azadlığın qiyməti Yusifə baha oturmuşdu. Sacilər hər il Bağdad xəzinəsinə 500 min dinar xərac verməli idi. Lakin Sacilərin qüvvətlənməsi, Yusifin hakimiyyətinin möhkəmlənməsi Bağdad sarayını narahat edir və xəlifə onu xilafətin ağırlı sosial-siyasi düyünü olan Mesopotamiyaya, Kufə üsyanını yatırmağa göndərir. Lakin üsyançılara qarşı döyüşdə Yusif məğlub olur, yaralı şəkildə əsir düşür və üsyançılar tərəfindən qətlə yetirilir. Bu hadisə 927-ci il dekabrın 27-də baş vermişdi. Beləliklə, 24 il Sacilər dövlətini idarə etmiş, bu dövlətin ən nüfuzlu hökmdarı olmuş Yusif öz dövlətçilik fəaliyyətinin çiçəkləndiyi bir dövrdə tarix səhnəsini tərk edir.

III.1.4. Salarilər dövləti

Bu dövlət 942-981-ci illərdə mövcud olmuşdur. Salarilər dövlətinin əsasını Azərbaycana qonşu olan Deyləm (müasir Gilan) vilayətinin hakimi, Salarilər tayfasının nümayəndəsi Mərzuban ibn Məhəmməd qoymuşdur. 942-ci ilə qədər Deyləm vilayəti Sacilər dövlətindən asılı olsa da həmin ildə Mərzuban ibn Məhəmməd sonuncu Saci hökmdarı Deysəmə vergi verməkdən imtina edib, hərbi meydanında onu məğlub edərək, Sacilər dövlətinin coğrafi sərhədləri çərçivəsində Salarilər dövlətini elan edir. Paytaxtı Ərdəbil şəhəri olmuşdur. Dövlətin çiçəklənmə dövrü əmir Mərzuban ibn Məhəmmədin (942-957) hökmranlığı ilə bağlı olmuşdur. O, Ərməniyyədə öz hakimiyyətini möhkəmləndirərək, Dərbənd də daxil olmaqla, Şirvanı da öz nüfuz dairəsinə ala bilməmişdi. Dövlətin ərazisi Qafqaz sıra dağlarından İraq və Mesopotomiya hüduclarına, Kaspidən Ərməniyyəyə qədər uzanırdı. Salarilər öz dövlət çərçivəsində Azərbaycanın bütün ərazisini vahid şəkildə birləşdirməyə səy göstərmiş, ölkənin nəinki cənub torpaqları, həmçinin Arran, Şirvan (vassal), Şəki, Dərbənd əraziləri də dövlətin coğrafi hüduclarına daxil olmuşdu. Salarilər dövlətində yaranmış bu tarixi-coğrafi durum ölkənin gələcək inkişaf tarixinə müsbət təsir göstərmişdi. Lakin xaricdən təcavüzkar qüvvələrin yürüşü Mərzuban ibn Məhəmmədin apardığı dövlətçiliyin möhkəmlənməsi və sərhədlərin vahid Azərbaycan coğrafi çərçivəsində genişləndirilməsi siyasətini təhlükə altına alırdı. Belə ki, Salarilər dövlətinin faciəvi tarixi səhifələrindən biri rusların Bərdəyə yürüşü olmuş və «Bərdə faciəsi» kimi Vətən tarixinə daxil olmuşdur.

«BƏRDƏ FACİƏSİ»

IX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan torpaqlarına yürüş edən slavyanlar, 944-cü ildə Aran torpağına yetişib Kür sahilində Mübarəki adlı yerdə düşərgə saldılar və həmin ilin avqustun 24-də Bərdəyə hücum etdilər. Bu zaman bir tərəfdən şəhər müdafiəçilərinin qüvvələrinin azlığı, o biri tərəfdən Mosul hakiminin Səlməs şəhərinə basqını Salari dövlətinin hakimi Mərzuban ibn Məhəmmədi məcbur etdi ki, Bərdənin müdafiəsini sərkərdələrindən birinə tapşırınsın. Sonra isə o, Səlməs istiqamətində hərəkət edib, düşmən qarşısına çıxdı. Yaranmış hərbi-siyasi vəziyyət onunla nəticələndi ki, qeyri-bərabər qüvvələrlə döyüşən Bərdə müdafiəçiləri sona qədər müqavimət göstərə bilmədilər və şəhər slavyanlara təslim oldu. Bərdəyə daxil olan slavyanlar ciddi müqavimət göstərən şəhər əhalisinə amansız divan tutsalar da, bərdəlilər müqaviməti dayandırmadılar. Belə olduqda slavyanlar bərdəlilərdən tələb edirlər ki, şəhəri bir gün ərzində tərk etsinlər və Bərdəni göstərilən müddət ərzində tərk edə bilməyən insanları yenidən qılıncdan keçirən slavyanlar, Bərdə əhalisinin sağ qalan hissəsindən tələb edirlər ki, qan pulu olaraq hər bir bərdəli 20 dirhəm pul ödəməlidir. Nəzərə alsaq ki, slavyanların yürüşünə qədər Bərdənin «Kürkiy» deyilən bazarında 1 dirhəmə 50 lavaş almaq olurdusa, 20 dirhəm şəhərin yoxsul təbəqəsinin nümayəndələri üçün böyük məbləğ idi və bu məbləği Bərdənin varlı hissəsi ödəyib canlarını qurtara bilsələr də, digər hissə slavyanların törətdikləri qırğınların qurbanı oldu. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə bu qırğınlar zamanı Bərdədə 20 min nəfərə qədər insan öldürüldü.

Verilən tələfata və slavyanların törətdikləri soyğunçuluğa baxmayaraq, bərdəlilər müqaviməti dayandırmırdılar, o biri tərəfdən isə işğalçı-slavyanlar arasında baş alıb gedən kütləvi yoluxucu xəstəliklər onların sıralarını xeyli seyrəltmişdi. Nəticədə, yadellilər salarilərin mühasirədə saxladıkları Bərdə şəhərini 945-ci il avqustun 12-də talançılıqla əldə etdikləri qənimətlə gecə ikən tərk etməli oldular.

944-cü il tarixə «Bərdə faciəsi» kimi daxil olan baş vermiş müsibət nəticəsində Aranın ürəyi, Qafqaz Albaniyasının V əsrdən etibarən paytaxtı olan Bərdə tənəzzülə uğradı. Ciddi demoqrafik dəyişikliklərə məruz qalan Bərdədə həmçinin sənətkarlıq və ticarət də tənəzzülə uğradı və məşhur «Kürkiy» bazarı özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirdi. Həmin dövrdə Salari dövlətinin tərkibində olan Bərdə şəhərini Salari

hökmdarı Mərzuban ibn Məhəmməd bərpa edə bilmədi. Dövlətin özündə baş verən daxili çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda mübarizə və həmçinin Aranın Salarilərdən qoparılaraq Şəddadilərin əlinə keçməsi və Aranda Gəncə əmirliyinin elan edilməsi onunla sonuclanır ki, Bərdə X əsrin sonunda inzibati-siyasi-iqtisadi-mədəni mərkəz statusunu itirir və Gəncə əmirliyinin paytaxtı Şəddadilər tərəfindən Gəncə şəhəri seçildiyi üçün Bərdənin süqutu da sürətlənir. Böyük mütəfəkkir və şair N.Gəncəvi özünün «İsgəndərnamə» əsərində Bərdə faciəsini böyük ustalıqla göstərmişdir.

*Alan, Ərk rusları edərək axın
Yağmurtək ölkəyə etmişdir basqın
Qəflətən talamış hər yerdə nə var
Bir də yol tapmasın o şum ayaqlar
Deyirlər, qədərdən çox ölən varmış
Həm qırıb dağıtmış, həm də aparmış
Gördüyün o Bərdə olmuşdur viran
O zəngin şəhərdən qalmamış nişan
Düşməndən intiqam almazsa padşah
İmdada yetişsin o böyük Allah.*

Mosul hakiminin yürüşünü dəf edən Salari hakimi ölkənin cənub-qərb vilayətlərinə hakimiyyətini şamil etdikdən sonra Ərməniyyəni özünə tabe etdi. Bununla belə İsfahan hakiminin Azərbaycanın cənub-şərq vilayətlərinə iddiası və xüsusən Zəncanın, Əbhərin və Qəzvinin İsfahan hakiminə tabe olması Mərzuban ibn Məhəmmədi **Qəzvin yürüşünə** hazırlaşmasına məcbur etdi. O, Azərbaycanın tarixi torpaqlarını Salari dövlətinin sərhədləri çərçivəsinə salmaq məqsədi ilə 948-ci ildə Qəzvinə yürüş etdi. Lakin qüvvələr nisbəti düşmən tərəfin xeyrinə idi və ağır döyüş salarilərin məğlubiyyəti ilə nəticələndi və Mərzuban ibn Məhəmməd öz sərkərdələri ilə birgə əsir düşdü. Əsir olduğu müddətdə (948-953) hakimiyyət uğrunda mübarizəyə onun atası və qardaşı Vəhsudan qoşulur. Bu çəkişmələrə Sacilərin sonuncu hakimi Deysəm də qatılmış və Zəncanda, Azərbaycanın və Ərməniyyənin ayrı-ayrı bölgələrində hakimiyyətini bərpa etmişdi. Lakin anasının və məsləkdaşlarının köməkliliyi ilə əsirlikdən qurtulan Mərzuban ibn Məhəmməd 953-cü ildə Ərdəbilə gələrək hakimiyyəti ələ keçirir. Deysəm əvvəlcə Mosula, sonra da Bağdada qaçır. Lakin iki ildən sonra Səlməsda Deysəmi ələ keçirən Mərzuban onun gözlərini çıxartdıraraq zindana saldırdı. Baş verən bu son siyasi hadisədən sonra dövlətdə əmin-amanlıq yarandı.

957-ci ildə Mərzuban ibn Məhəmməd öldü. Hakimiyyət uğrunda mübarizə oğlanları və qardaşı Vəhsudan arasında kəskinləşdi və nəhayət oğlu İbrahim (961-981) hakimiyyətə gəldi. O, Salarilər dövlətinin sonuncu hökmdarı idi və onun dövründə səltənətin əvvəlki qüdrətini bərpa etmək mümkün olmadı. Şəddadilər dövlətinin yaranması ilə Arranın bir hissəsi və Ərməniyyə Salarilər dövlətinin tərkibindən çıxdı. Məzyədilər də Salarilərə tabe olmaqdan boyun qaçırdılar, Dərbənd Salarilərin tabeçiliyindən çıxdı. Salarilər dövlətində yaranmış ağır ictimai-siyasi durumdan istifadə edən Əhər və Təbriz hakimi Rəvvadilər nəslindən olan Əbulheyca 981-ci ildə Salari İbrahimi əsir etdi və dövlətin paytaxtı Ərdəbili tutmaqla hakimiyyəti öz əlinə keçirdi.

III.1.5. Rəvvadilər dövləti

X əsrin son rübündə və XI əsrin birinci otuzilliyində Azərbaycanın siyasi həyatında Rəvvadilər dövləti mühüm rol oynamışdır. Əmir Əbu-l-heycanın (981-988) dövründə dövlətin güclənməsi və ərazisinin genişlənməsi müşahidə olunurdu. Onun oğlu I Məmlan (988-1020) erməni və gürcü çarları ilə uğurlu döyüşlər aparmışdı. Fəal xarici siyasət əmir Vəhsudanın (1020-1059) dövründə də davam etdirilmişdi.

Rəvvadilər mənşəcə ərəb olmuş və ərəb işğalı dövründə Azərbaycanda məskunlaşan Rəvvadilər VIII əsrdən başlayaraq Təbriz, Marağa, Əhər və Qaradağda hakimiyyətdə olmuş və öz müstəqillikləri uğrunda xarici qüvvələrə qarşı mübarizə aparmışlar. Dövlətin coğrafi məkanı Azərbaycanın cənub torpaqlarını əhatə edirdi. Müəyyən dövrlərdə Ərməniyyə ərazisi Rəvvadilərin nüfuz dairəsinə daxil olmuşdu. Əvvəlcə dövlətin paytaxtı Ərdəbil, sonra isə Təbriz olmuşdur. Rəvvadilər paytaxtı Təbrizə köçürərkən bu mövqedən çıxış etmişlər ki, bu şəhər ölkədə iqtisadi-siyasi-mədəni mərkəz rolunu daşıyır.

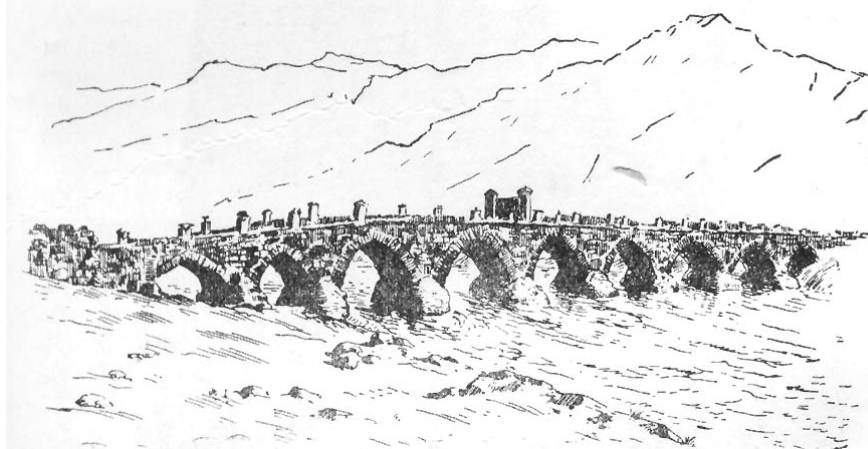
Əbu Mənsur Vəhsudanın dövründə mərkəzi hakimiyyət xeyli qüvvətləndi və Şəddadilərlə mübarizə daha da kəskinləşdi. Səlcuq işğalı ərəfəsində, 1042-ci ildə Təbrizdə dəfşətli zəlzələ baş verdi, şəhər əhalisi böyük itki ilə üzləşdi. Təbriz 40 min insan itirdi. Vəhsudan Təbrizi tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Şəhərdə bərpa işləri başa çatdırılmamış, səlcudi Toğrul Təbrizə hücum etdi. Bu haqda İbn-əl-Əsir belə yazır: «səlcuq hakimi Toğrul bəy bir sıra qələbədən sonra 1054-ci ildə Təbrizə gəldiyi zaman Rəvvadi hakimi Vəhsudan siyasi hakimiyyəti əlində saxlamaq məqsədi ilə səlcuqların vassallığını qəbul etməyə məcbur oldu» və 1065-ci ildə Rəvvadilərin daxili müstəqilliyinə böyük sultan Alp Arslan (1063-1072) son qoydu.

III.1.6. Şəddadilər dövləti

X-XII əsrlərdə Cənubi Qafqazda mövcud olmuş feodal dövlətidir. Üç əmirlikdən təşkil olunan bir dövlət olmuşdur. Bu dövlət Salarilərlə mübarizədə özlərinin tarixi-coğrafi çərçivəsini qura bilmişdi.

Gəncə (Aran) əmirliyi (971-1088), 971-ci ildə Məhəmməd ibn Şəddadın oğlanları Fəzl və Ləşkəri Salari İbrahimin Gəncədəki naibini qovaraq burada hakimiyyəti ələ keçirmişdilər. Salari hökmdarı İbrahim ibn Mərzuban Ləşkəriyə müqavimət göstərə bilmədi və onunla müqavilə imzalayaraq Şəddadilər dövlətini rəsmən tanımağa məcbur oldu. Qısa müddət ərzində Ləşkəri (971-979) Bərdəni, Şəmkiri, Ərməniyyənin xeyli hissəsini öz dövlətinə birləşdirdi. Onun varisi Fəzlin (985-1031) dövründə Beyləqan Şəddadilər dövlətinə qatıldı. Ərəb tarixçisi İbn-əl-Əsirin məlumatına görə «Kürd Fəzlun 1030-cu ildə xəzərlər üzərinə hücum etdi. Onlardan çox adam qırdı, əsir tutdu və böyük miqdarda qənimət aldı». Və beləliklə, bu dövrdən etibarən Azərbaycan xəzər təhlükəsindən qəti şəkildə qurtulmuş oldu. Məhz Fəzlin dövründə 1027-1028-ci illərdə ticarət və hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində Xudafərin körpüsü salındı. (Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının əsasən, Cəbrayıl rayonu ərazisindədir – red.) Gəncədə o, öz adına pul kəsdirdi.

Gəncə Şəddadilərinin ən görkəmli nümayəndəsi I Şavur Əbu-l-Əsvər adı ilə 1050-1067-ci illərdə Gəncə əmiri hökmlərini etmişdi. 1051-ci ildə I Şavur Gürcüstana hücum edərək ərəb əmirləri Cəfərilərin hakimiyyətinə aid olan Kürboyu qalaları ələ keçirməyə səy göstərdi. I Şavur 1063-1064-cü illərdə üç dəfə Şirvanşahlar dövlətinin ərazisinə yürüş edib, bir sıra yaşayış məntəqəsini və qalanı da

Xudafərin körpüsü (1027-1028)

tutmuşdu. Lakin Şirvanşahlarla bağlanmış sülh müqaviləsindən sonra I Şavur alan tayfalarının, qonşu feodal dövlətlərin və səlcuqların basqınlarından qorunmaq üçün tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı.

Gəncə darvazası – orta əsrlərə aid sənətkarlıq nümunəsi. 1139-cu ildə Gürcü çarı I Demetri zəlzələ nəticəsində dağıdılmış Gəncəyə hücumu zamanı bu darvazanı Gürcüstana (Gelati monastrına aparılmışdır). XVIII əsrdə monastr təmir olunarkən Gəncə darvazasının bir tayı dam örtüyündə istifadə edilmişdi. Digər tayı hazırda Gelati monastrının cənub hasarına (IV Davidin qəbri qarşısındakı divara) bərkidilmişdir.

Gəncənin ətrafında xəndək qazdırıb hasar çəkirdi. Onun tapşırığı ilə Dəmirçi İbrahim 1063-cü ildə Gəncədə «Qızıl darvaza» adı ilə məşhur darvaza düzəltmişdi. I Şavurun ölümündən sonra hakimiyyətə II Fəzl gəlir (1067-1073). 1068-ci ildə Alp Arslan II Fəzli Tiflis və Rustavi valisi təyin edir. Şəddadilərin sonuncu hakimi III Fəzl (1074-1085) olmuşdur. O, vassal olduğu səlcuqlara qarşı mübarizə aparmağı davam etdirmək fikrində idi. O biri tərəfdən, Səlcuq sultanlığı da Şəddadilərin daxili müstəqilliyini özləri üçün arzuolunmaz hesab edirdilər və buna əsasları da var idi. Belə ki, Malazgirt döyüşü zamanı Şəddadilər səlcuqlara vergi verməkdən boyun qaçırdılar. O zaman böyük sultan Alp Arslanın Şəddadiləri cəzalandırmağa ömrü çatmadı. Hakimiyyətə gələn oğlu Məlikşah (1072-1092) bu özbaşınalığa son qoymaq məqsədi ilə 1088-ci ildə öz sərkərdəsi Buğanı Gəncəyə göndərir və III Fəzl əsir götürülərək Bağdada aparılır və 1091-ci ildə əsirlikdə ölür. Beləliklə, Gəncə əmirliyinə son qoyulur.

Gəncə əmirliyi 1088-ci ildə ləğv edilmiş, onun ərazisi isə atabəyliyə (səlcuq canişinliyinə) çevrilmişdi. İlk atabəy

Məlik şahın oğlu, səlcuq mülki Məhəmməd olmuşdu. Onun iqamətgahı Gəncə şəhərində idi. O, öz hakimiyyəti illərində etdiyi xeyirxah əməllərinə görə yerli əhalinin rəğbətini qazanmış və şöhrət tapmışdı. Təsədüfi deyil ki, mülki Məhəmməd bizim günlərimizə qədər gəlib çatmış bir çox Azərbaycan nağıllarının müsbət qəhrəmanı olmuşdur.

Dvin əmirliyi (951-1130), bu əmirliyin əsasını Məhəmməd ibn Şəddad qoymuşdur. 948-ci ildə Salari hökmdarı Mərzuban ibn Məhəmməd Qəzvin ətrafında döyüşdə məğlub olur və əsir düşür. Dövlətdə baş verən hərəmərclikdən istifadə edən Məhəmməd ibn Şəddad Dəbili ələ keçirir. Bizans imperatoru IX Monomax (1042-1055) 1045-ci ildə Dvin döyüşündə I Savura məğlub olur və öz iddialarından əl çəkir. Dvin əmirliyinə 1130-cu ildə son qoyuldu.

Ani əmirliyi (1072-1199), Səlcuq sultanı Məlikşah (1072-1092) Ani şəhərini tutduqdan sonra bu ərazini Gəncə əmiri II Fəzlə satdı. II Fəzlə kiçik qardaşı Manuçəhrü (1072-1118) Ani əmirliyinə hakim təyin etdi. Ani əmirliyinə gürcü feodalları son qoydu.

*III.2.1. Səlcuqlar Azərbaycanda**

XI əsrin ortalarında Azərbaycanda feodal pərakəndəliyi mövcud idi. Ara müharibələri, habelə yadelli yürüşlər, mərkəzləşmiş dövlətin olmaması Azərbaycanı xarici təhlükə qarşısında müdafiəsiz edirdi.

Yaranmış vəziyyət Azərbaycanda Səlcuq hökumranlığının bərqərar olmasına* gətirib çıxarırdı. Bu dövrdə mövcud olan feodal dövlətlərin bir hissəsi öz müstəqilliklərini itirmiş, digərləri isə Səlcuqlardan asılı vəziyyətə düşmüşdülər. Belə ki, Səlcuq işğalı dövründə Rəvvadilərin və Şəddadilərin mövcudluğuna son qoyuldu. Şirvanşahlar isə daxili müstəqilliklərini saxlasalar da, səlcuqlardan asılı vəziyyətə düşdülər.

Səlcuq hərbi-siyasi birliyi X əsrdə Türkünstanda Səlcuq nəslinin hakimiyyətini qəbul edən oğuz türk soyları əsasında yaranmışdı. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə 22-24 oğuz tayfası Səlcuqun mənsub olduğu qınıq tayfası ətrafında birləşmişdi. Səlcuqun adı ilə bağlı olaraq bu birliyin üzvləri «səlcuqlar» kimi tarixə məlum olmuşlar. Səlcuq islam dinini qəbul etdikdən sonra bu dinin bütün oğuzlar arasında yayılması uğrunda mübarizə aparmış və nəticədə totemizm* və şamanizm** sitayiş edən oğuzlar İslam dinini qəbul etmişdilər. Səlcuqların yayıldığı areal IX-X əsrlərin əvvəllərində Kaspian dənizi ilə Aral gölü arasında yerləşən ərazi idi. Elə həmin dövrdə kütləvi şəkildə oğuz türk soylarının miqrasiyası*** baş vermiş, XI əsrin əvvəllərində onların bir hissəsi Azərbaycanda yerləşmişdi.

Növbəti dəfə, 1028-ci ildə Qəznəvi dövlətinə qarşı**** yönəlmiş üsyandan sonra iki minə yaxın oğuz ailəsi qərbə qaçmış, bir hissəsi əmir Vəhsudanın yanında, Rəvvadilər dövlətində qalmış, digər hissəsi isə Arana gedərək, orada əmir I Fəzl Şəddadın (985-1031) vassalına çevrilmişdilər.

Baş verən hadisələrdən əvvəl səlcuqların döyüşkənliyindən ehtiyat edən Qəznəvi hökmdarı Sultan I Mahmud (988-1030) səlcuq başçılarından Mikayılı və İsraili həbs edir və 1009-cu ildə səlcuq soylarını Xorasanda yerləşdirir. Səlcuqun nəvələrindən olan Toğrul bəy, İbrahim Yanal, Çağrı bəy Davud, Musa Yaqbu Kolyan Qəznəvilərə qarşı mübarizəyə başlayır və bu mübarizədə daha inadcıl olan Toğrul bəy 1038-ci ildə Nişapur ələ keçirib, Səlcuq dövlətinin (1038-1157) əsasını qoyur. 1040-cı ildə Dəndənəkan döyüşündə Qəznəvi hökmdarı sultan Məsud qalib gələrək bütün Xorasan əyalətini ələ keçirib, qərb istiqamətində yürüşə başlayır, 1045-ci ildə Həmədanı, 1050-ci ildə İsfahanı ələ keçirir və Azərbaycan sərhədlərinə yaxınlaşır.

* Səlcuq dövləti Orta Asiya, İran, İraq, Suriya, Misir, Kiçik Asiya, Mərkəzi Qafqaz ərazilərini özündə birləşdirirdi, yəni Türkünstandan Aralıq dənizinə, Dərbənddən Fars körfəzinə qədər olan məkan, bu dövlətin coğrafi çərçivəsinə daxil idi. Müxtəlif illərdə bu dövlətin paytaxtları Nişapur, Rey və İsfahan şəhərləri olmuşlar.

** totemizm – politeizmin (çoxallıqlıq- red.) ibtidai dinlərindən olub, «ot-otem» sözündən götürülmüş və fauna aləminin ayrı-ayrı nümayəndələrinə sitayiş əsas götürmüşdür.

** şamanizm – sınıfsız cəmiyyətdə yaranmış konfessiyanın (dinin-red.) xüsusi forması

*** miqrasiya – əhalidə yerdəyişmə, əhalinin yerini dəyişməsi

**** Qəznəvilər dövləti (962-1186) - X-XII əsrlərdə Orta Şərqdə feodal dövləti olmuşdur. Dövlətin əsasını 962-ci ildə Alptəkin qoymuşdur. Qəznəvilər dövlətinin ilk hökmdarları, xüsusilə Mahmud Qəznəvi işğalçı xarici siyasət yeridirdi. 1030-cu ildəki İndiki Əfqanıstan ərazisi, İran, Orta Asiyanın bir sıra vilayətləri, Hindistanın şimal və şimal-qərb əyalətləri silah gücünə Qəznəvi dövlətinə daxil edilmişdi. Mahmud Qəznəvidən sonra Qəznəvi dövləti zəiflədi. I Məsudun (1030-1041) hakimiyyəti dövründə Xarəzm Qəznəvilərdən ayrıldı. 1040-cı ildə səlcuqlarla baş verən Dəndənəkan döyüşündən sonra yalnız Əfqanıstanın bir hissəsi və Pəncab Qəznəvilər dövlətinin tərkibində qaldı. Həmin dövrdə Qaraxanilər dövləti¹ Amudərya sahilindəki bir sıra yerləri tutdu. XII əsrin 70-ci illərində Qəznəvilər Şimali Hindistana sıxışdırıldı. Lahor Qəznəvi dövlətinin paytaxtı oldu. 1186-cı ildə Qurilər² Lahoru aldılar. Qəznəvi dövləti süqut etdi.

1. Qaraxanilər dövləti, Orta Asiyada – Şərqi Türkünstan, Jetusi (Semireçye) və Cənubi Tyan-Şanda türkdilli tayfalar tərəfindən təşkil olunmuş erkən feodal dövləti. Bu dövləti müsəlman türk sülaləsi Qaraxanilər (927-1212) idarə edirdi. Paytaxt şəhərləri- Kaşqar, Balasaqun, Urgen olmuşdur. Qaraxanilər dövləti XI əsrin 60-70-ci illərindən etibarən səlcuqlarla toqquşmalarda onlardan asılı vəziyyətə düşür və XII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində qarakitaylardan³ asılı olur.

2. Qurilər dövləti, Hərirud və Gilmənd çaylarının yuxarı axarlarında təsis etdikləri (indiki Əfqanıstan ərazisində) müasir dövlət (1148-1206). Paytaxtı Firuzgoh və Qəznə şəhərləri olmuşdur. XII əsrin sonlarında Əfqanıstanın bütün ərazisini, həmçinin Hindistanın Sind, Pəncab, Benares və s. əraziləri ələ keçirsə də, Xarəzmşahlarla (Xarəzmşahlar – Orta Asiyada, Amudəryanın aşağı axarında tarixi vilayət. Xarəzm haqda ilk məlumat Bisitun kitabələrində və Avestada verilir. XI əsrin sonlarında yeni sülalə -- Xarəzmşahlar hakimiyyətə gəlir və səlcuqlar Xarəzmdən çıxarılır. 1219-1220-ci illərdə Çingiz xan Xarəzmşahlar dövlətini dağıdır) mübarizədə Qurilər dövləti məğlub olmuş və 1206-cı ildə süqut etmişdir.

3. Qarakitaylar dövləti (qarakitaylar), Mərkəzi Asiyada feodal dövləti (təq. 1140-1218). 1218-ci ildə Çingiz xana, yəni Çağatay ulusuna tabe edildi və asılı vəziyyətə düşdü. 1212-ci ildə Xarəzmşah Məhəmməd tərəfindən tamamilə ləğv edildi.

O dövrdə Rəvvadilərin vəziyyəti Bizans imperiyasının hərəkətləri ilə mürəkkəbləşmişdi. Belə ki, imperator IX Konstantin Monomax (1042-1055) birgə yürüşlərin icrası haqqında əmir I Şavur Şəddadidlə ittifaq bağlamışdı. Pərakəndə müqavimətə rast gələn səlcuqlar XI əsrin 40-cı illərində, böyük sultan Toğrul bəyin (1038-1063) dövründə Azərbaycanın cənub hissəsində yerləşmişdilər. Elə həmin dövrdə də səlcuq mülki Qutlumuş Gəncəni mühasirəyə almış, amma əmir II Əli Ləşkəri Şəddadid (1034-1049) bu hüsumun qarşısını ala bilmişdi. 1048-ci ildə Aranda başqa bir səlcuq mülki İbrahim Yanal da peyda olmuşdu. 1054-cü ildə Təbrizə yürüş edən böyük sultan Toğrula (1038-1063) Vəhsudan müqavimət göstərə bilmədi və əmir II Mamlan Rəvvadid (1059-1071) sultan Toğrulun süzerenliyini qəbul etdi.

1063-cü ilin yayında böyük sultan Xoy şəhərinə yaxınlaşaraq 10 min dinar məbləğində bac-xərac tələb etmişdi. Şəhərin rəisi şeyx Yusif bu tələbi qəbul etməkdən imtina etdikdə səlcuqlar eyni zamanda Xoy və qonşu Səlması mühasirəyə alıb zəbt etmişdilər.

Beləliklə, səlcuqlar işğal dövründə Azərbaycan əhalisinin öz azadlığı və gələcəyi uğrunda apardıqları mübarizə və silahlı müqavimətlə üzləşdilər. Ölkəyə dəyən zərər isə böyük idi. Xüsusən, kənd təsərrüfatına və kəndlilərə böyük ziyan dəymişdi: bir çox yerlərdə aclıq və epidemiyalar tüğyan edirdi. Səlcuq işğal böyük sultan Toğrulun ölümündən sonra da davam edirdi.

İkinci böyük sultan Səlcuq Alp Arslan (1063-1072) da öz vassalları və burada ucey* torpaqlarında yerləşən oğuz tayfaları üzərində nüfuzunu möhkəmlətmək üçün Azərbaycana yürüş etmişdi. Səlcuqların bir hissəsi əmir Səv-Tekin rəhbərliyi altında Dərbəndə yönəlmişdilər: yol boyu onlar Şirvanşahların mülklərini, Maskut vilayətini tar-mar etmişdilər. 1064-cü ildə Səv-Tekin Naxçıvana, oradan da Ərməniyyəyə, Cürcüstana hücum etmişdi. Bu dövrdə Səlcuq işğalına qarşı Azərbaycan əhalisinin mübarizəsi səngimirdi. Həmin ilin noyabrında Alp Arslan yenidən Xoy şəhərinə yaxınlaşanda da şəhər əhalisi tabe olmaqdan imtina etmiş, şəhərin rəhbərliyi böyük sultanı qarşılamağa çıxmamış, tacirlər və sənətkarlar isə səlcuqlara xidmət etməkdən imtina etmişdilər.

1066-cı ildə Azərbaycana səlcuqların yürüşləri davam etməkdə idi. Bu dəfə nəzər-nöqtə yenə də Şirvana yönəlmişdi. Rəvvadiləri özünə tabe edən səlcuqlar Azərbaycanın şimal torpaqlarını da ələ keçirmək istəyirdilər. O dövrdə Şirvanşah I Fəriburzun (1063-1096) üsyankar dayısı Mamlan əmir Qara Tekinə bu yürüşlərdə kömək edirdi. Dövlətin paytaxtı-Şamaxı mühasirəyə alınmış, şəhərin ətrafı isə dağıdılmışdı. Buradan Qara Tekin Bakıya yönəlmiş, orada dağıntılar törətmiş, sonra isə Azərbaycanı tərk etmişdi. 1067-ci ildə Qara Tekin yenə də Şirvan dövlətinə hücum etmiş və Bakıdan Şabran vilayətinə qədər olan ərazidə yaşayan əhalini var-yoxdan çıxarmış, Maskut vilayətindən Qara Tekin şirvanlılara məxsus olan ilxıları aparmışdı.

Tezliklə, səlcuqlar yenidən Şamaxını mühasirəyə alsalar da müvəffəqiyyətsizliyə uğradılar. Onda səlcuqlar Şirvan dövlətinin paytaxtını ələ keçirmək üçün hiyləyə əl atmaq fikrinə düşdülər. Onlar I Fəriburzun dayısından istifadə etmək qərarına gəldilər. Bu məsələdən xəbər tutan Şirvanşah səlcuqlara gizləncə pul göndərdikdən sonra onlar Kürün o biri sahilinə keçdilər. Həmin ilin sonlarında Azərbaycana Alp Arslanın özü gəldikdən sonra Şirvanşah onun süzerenliyini qəbul etməyə məcbur oldu.

1068-ci ilin əvvəllərində böyük sultan Gəncə əmirliyindən Gürcüstana keçərək Tiflisdə və Rustavidə II Fəzl Şəddadini özünün canişini təyin etdi.

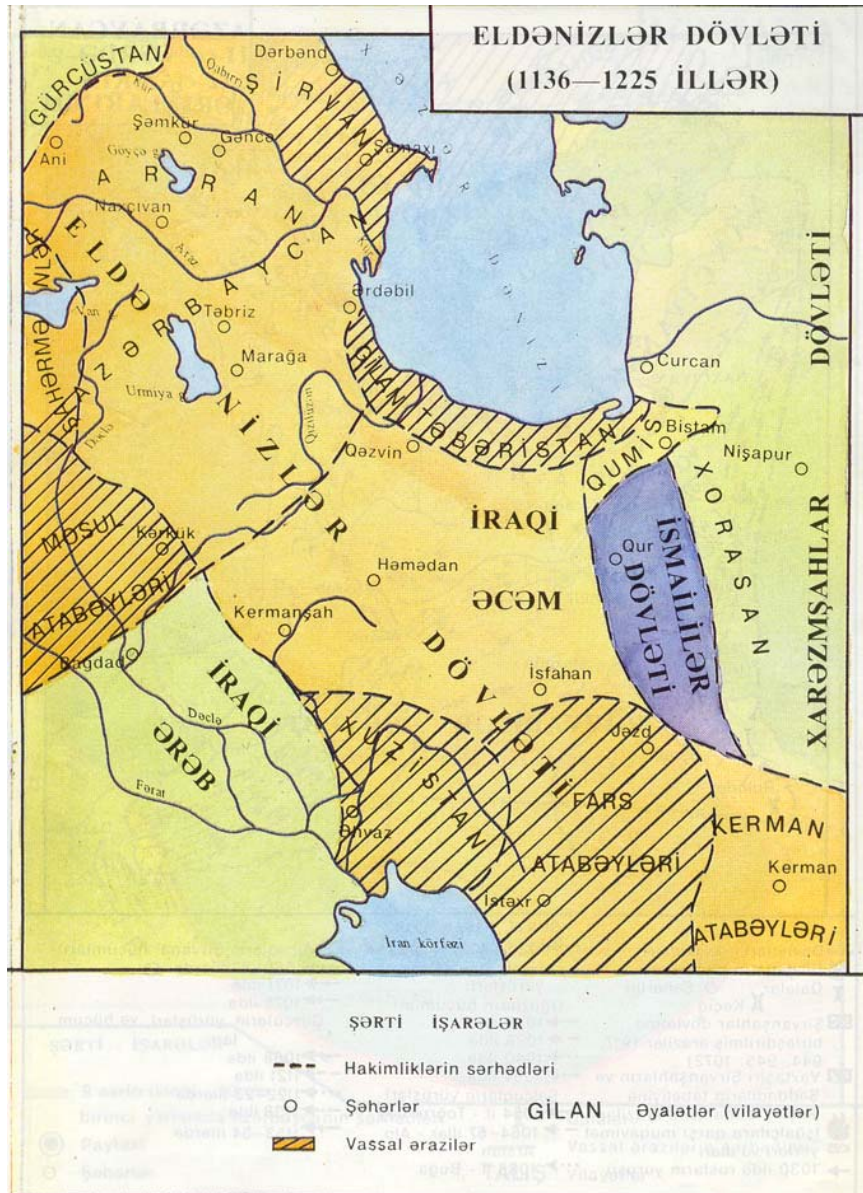
1071-ci ilin avqustun 26-da Səlcuq dövləti tarixin dönüş vuruşlarından olan Malasgirt döyüşündə Bizans imperiyasını darmadağın etdi və Kiçik Asiyanı ələ keçirdi. Bu döyüşdən sonra Azərbaycan səlcuqlara qarşı apardığı mübarizəni dayandırdı. Nəticədə XI əsrin 70-80-cı illərində Azərbaycanda səlcuqların hökmranlığı bərqərar oldu. Bu səlcuqların üçüncü böyük sultanı Məlik Şahın (1072-1092) hakimiyyəti illərində baş verdi. Aranda Cəncə əmirliyi 1088-ci ildə ləğv edilmiş, onun ərazisi isə atabəyliyə (səlcuq canişinliyinə) çevrilmişdi. İlk atabəy Məlik Şahın oğlu, səlcuq mülki Məhəmməd olmuşdu. Onun iqamətgahı Gəncə şəhərində idi. O öz hakimiyyəti illərində etdiyi xeyirxah əməllərinə görə yerli əhalinin rəğbətini qazanmış və şöhrət tapmışdı. Təsədüfi deyil ki, mülki Məhəmməd bizim günlərimizə qədər gəlib çatmış bir çox Azərbaycan nağıllarının müsbət qəhrəmanı olmuşdur.

Şirvan dövləti isə öz mövcudluğunu qoruyub saxlasa da, böyük sultanların vassallığını qəbul etməyə məcbur olmuşdu.

III.2.2. Azərbaycan Eldənizlər dövləti

Son Səlcuq sultanlarının hakimiyyəti dövrü (1092-1157-ci illər) get-gedə mahiyyətə bir-birindən asılı olmayan ayrı-ayrı sultanlıqlara parçalanan Səlcuq dövlətinin tənnəzül dövrü idi. Bu müstəqil sultanlıqlar da, öz növbəsində, tamamilə yeni bir qurumların yaranmasına gətirib çıxarırdı ki, bu yeniliklərin də yaradıcıları səlcuq sultanlarının keçmiş kölələri (məmlük) idilər. XII əsrdə bir neçə belə dövlət var idi: Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər), Mosul atabəyləri (Zəngilər), Fars atabəyləri (Salqurilər), Kerman atabəyləri (Qutluq

* sərhəd bölgələrində oğuz tayfalarına verilən şərti torpaq sahibliyi

xanlar), Lüristan atabəyləri (Xəzərspilər) dövləti və s. Atabəy dövlətlərindən başqa XII əsrdə Rum səlcuqları, Xarəzmşahlar, Ərtuqilər. Buveyhilər və başqaları qüvvətlənib müstəqil dövlətə çevrilmişdilər.

Məlik şah və imperiyanın inzibati idarəetmə işinə otuz il başçılıq etmiş görkəmli vəzir Nizamül-Mülkün ölümündən sonra vahid Səlcuq dövləti parçalanmağa başladı. Suriya səlcuqları (1078-1117), Kirman səlcuqları (1041-1187) və Anadolu səlcuqları (1077-1307). Böyük sultanın mərkəzi hakimiyyətinə tabe olmur, imperiyanın əsas əraziləri olan İraq, Xorasan və Mərkəzi Qafqazda isə ali Sultanın taxtı uğrunda mübarizə gedirdi.

Yeni Səlcuq dövlətlərindən biri paytaxtı Həmədan şəhəri olan İraq sultanlığı (1118-1194) Azərbaycanın tarixi ilə sıx bağlı olmuşdur. Onun ilk sultanı Mahmudun ölümündən sonra sultanlıqda hərc-mərclik yaranır ki, bu da Azərbaycan əmirlərinin güclənməsinə səbəb olur. Məhz həmin dövrdə siyasi səhnəyə Eldəniz çıxır.

III.2.3. Şəmsəddin Eldəniz (bax: əlavə XVI)

Mənşəcə qırpaq olan Eldəniz kiçik yaşlarında Dərbəndin qul bazarında satın alınmış, əvvəlcə Səlcuq Sultanı Mahmudun (1118-1131) vəziri Sümeyrəmənin yanında, 1122 ildən isə sultan sarayında xidmət etmişdir. Sultan II Təğrulun dövründə (1132-1134) Eldəniz bacarıq və qabiliyyəti sayəsində sürətlə yüksələrək 1132-ci ildə əmir titulu alır və sultanın oğlu Arslan şahın atabəyi təyin olunur. 1136-cı ildə ona atabəyin simvolu olan tuqra və üzük, "Şəmsəddin" ("Dinin günəşi") ləqəbi, həmçinin də adından sikkə zərb etmək hüququ verilir və o, Aranın hakimi təyin edilir (1136). Həmin ildə o, Bərdəyə, öz iqamətgahına yola düşür. O, bütün Azərbaycana yiyələnir və xırda əmirlikləri özünə tabe etdirir. Eldənizin atabəyliyinə ilk illərində Gəncədə dəhşətli zəlzələ baş verdi*. İraq sultanlığında gedən iğtişələr nəticəsində Süleyman şah taxtdan salınıb öldürülən zaman qəsdin təşkilatçıları Eldənizə müraciətlə xahiş etdilər ki, öz oğulluğu Arslan şahı İraq sultanlığı taxtına çıxarmaq üçün Həmədana gətirsin.

Beləliklə, Səlcuqların İraq sultanlığı yeni dövlətin – Eldəniz sülaləsi başda olmaqla paytaxtı Həmədan şəhəri olan Azərbaycan atabəylər dövlətinin tərkib hissəsinə çevrilir. Bununla belə Eldənizlər dövlətinin mövcudluğunun müxtəlif zaman kəsiklərində paytaxt şəhərləri Naxçıvan, Həmədan, Təbriz, İsfahan, Marağa olmuşlar. O dövrdən etibarən Eldənizlər Dərbənd və Əhər məliklərinin, Sökmənilərin Muğan əmirlərinin, Nişapur və Xuzistan hakimlərinin, Fars atabəylərinin süzereni olurlar; onların nüfuz dairəsinə Şirvanlar və Səlcuqların Kirman sultanlığı, Təbəristan hakimləri də daxil idi; Xarəzmşahlar Eldənizlərlə dostluq münasibətləri saxlayırdılar. Eldəniz müvəffəqiyyətli xarici siyasət yeridirdi, məhz onun köməkliliyi ilə I Axsitan (1160-1196) Şirvan taxtına sahib oldu. Heç təsadüfi deyil ki, Eldənizlərin fəaliyyəti təkcə şifahi xalq yaradıcılığında deyil, bədii əsərlərdə də, böyük Nizaminin «Xəmsə»sində, Şota Rustavelinin poemasında və s. əks etdirilmişdir.

Azərbaycan atabəylər dövlətinin genişlənməsi və güclənməsi Eldənizin oğlu və varisi Məhəmməd Cahan Pəhləvanın (1175-1186) adı ilə bağlıdır. Mənbələrdə o, «islamın padşahı, böyük atabəy, «Əcəmin» xaqanı, kainatın və dinin günəşi, islamın və dindarların dayağı kimi qiymətləndirilirdi. Hərbi yürüşlər zamanı o, Suriya və Kiçik Asiyaya qədər gəlib çıxmışdı.

Eldənizlər dövlətinin ərazisi bir sıra vilayət və əyalətlərə bölünmüşdü. Onun tərkibinə Azərbaycan, Arran, Naxçıvan, Fars İraqı, Rey və Həmədan vilayətləri daxil olmuşdu. Azərbaycanın şimal sərhədləri Dərbənddən şimala, qərb sərhədləri Ani şəhərinə və Gürcüstana, cənub sərhədləri Mosul atabəyliyi və Həmədan hüdudlarına, cənubi-şərqdə isə Gilan və Qəzvinə kimi uzanırdı. Ümumiyyətlə, Eldənizlər dövrü Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası nöqteyi-nəzərindən özünəməxsus yer tutur. Vətən tarixinin o dövründə Azərbaycan əraziləri artmış, sərhəd hüdudları genişlənməmiş, Azərbaycan geniş coğrafi məkana sahib olmuşdu. Eldənizlər dövlətinin coğrafi məkanı Azərbaycanın cənub torpaqlarını və şimali-qərbi İran vilayətlərini əhatə edirdi. Arran və Şirvan əraziləri də bu dövlətin nüfuz dairəsinə aid olmuş, Şirvanşahlar Atabəylər dövlətinin vassalı olsalar da, dövlətin daxili çəkişmələrinə müəyyən dövrlərdə təsir göstərə bilməmişlər. Həmin dövrdə Ağsunqurilər dövləti və Əhər məlikliyi də Atabəylərin asılılığında olmuşlar.

* Mxitar Qoşun "Alban salnaməsi " abidəsi dəhşətli Gəncə zəlzələsi haqqında aşağıdakı məlumatı verir: "Müqəddəs Georqi bayramı günündə (30 sentyabr 1139-cu il şənbə günü) Allahın dünyaya qəzəbi tutdu.Yerin hiddəti və böyük dağıntılar dəhşətlə yayılaraq bu Albaniya torpağına da çatdı. Kirakos Qandzaketsi Gəncə zəlzələsini təsvir edərək yazır ki, zəlzələ vaxtı Gəncədə vardapet Qriqor və atabəy Qara Sonqurun ailəsi həlak oldular. Yeraltı təkənlər o qədər güclü idi ki, Kəpəz dağı uçub dərəni bağlayır və orada axan bulağın suyu yığılaraq Göygöl gölünü yaradır. İbn-əl Əsir yazır ki, dağılmış xarabaların altında 230 min adam həlak oldu. «İmadəddin İsfahani» həlak olanların sayını 300 minə çıxarır.

Bu zəlzələ nəticəsində bir çox yerlərdə (şəhərlərdə), Parisos, Xaçın¹ vilayətində istər düzən hissədə, istərsə də dağlarda da çox yer dağıldı. Zəlzələdən paytaxt Gəncə şəhəri də əhalisi ilə birlikdə Cəhənnəmə vasil oldu. Dağlıq mahallarda bir çox qalalar və kəndlər əhalinin başına uçulub tökülən monastrlar və kilsələrlə birlikdə dağıldı. Viran olmuş binalar və qalaların altında saysız-hesabsız adam tələf oldu.

¹ İndiki Ağdam, Mardakert və Xankəndi rayonlarının ərazisi başa düşülməlidir.

Ağsunqurilər Marağa ərazisində (paytaxt Marağa şəhəri idi), Əhər mülkiyyəti isə Əhər, Mişkin və Sərab ərazilərində fəaliyyət göstərmişlər.

Məhəmməd Cahən Pəhləvanın qardaşı və varisi Qızıl Arslan (1186-1191) 1190-cı ildə sonuncu İraq sultanı III Toğrul (1176-1191) məğlub edərək özünü sultan elan edir. O, fəal xarici siyasət yeridirdi, lakin 1191-ci ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldükdən sonra Azərbaycanın ərazisi əmirlərin bir neçə qruplaşması arasında bölündü. Eldənizlər dövləti isə XIII əsrin birinci otuzilliyində xarici müdaxilələr nəticəsində tarix səhnəsindən çıxdı.

III.3.1. Sosial-iqtisadi həyat

Azərbaycan IX-XII əsrlərdə problemini yekunlaşdırarkən onun sosial-iqtisadi və mədəni həyatı ilə bağlı müəyyən məsələlərə toxunmağı məqsəduyğun hesab edirik. Başlıcası isə nəzər-diqqəti o reallığa yönəltmək istəyirik ki, Ərəb xilafətinə tabe olmaq istəməyən, yerli feodal qurumları yaradan və səlcuq yürüşlərinə məruz qalan Azərbaycan, Avropanı bir neçə əsr üstələyərək XI-XII əsrlərdə İntibah dövrünü yaşamış, bəşəriyyətə nadir incilər, ən başlıcası isə Nizami dünyasını bəxş etmişdir.

Ərəblərin və səlcuqların yürüşləri və onların Azərbaycanda müvəqqəti hökmranlığı ölkəyə və onun əhalisinə mənfi təsir göstərmişdi.

XII əsrin sonlarında Azərbaycanda baş verən hərbi-siyasi çəkişmələr köklü əhalinin durumunu ağırlaşdırmışdı. Ardı-arası kəsilməyən müharibələr nəticəsində Təbriz, Şəmkir, Beyləqan, Ərdəbil, Mərənd, Miyanə şəhərləri dağıdılmışdı.

Lakin hətta yadelli işğal və daxili çəkişmələr şəraitində belə Azərbaycanın təsərrüfatı inkişaf etməkdə davam edirdi. Yadelli işğalçıların hökmranlığına son qoyulduqdan sonra isə ölkənin təsərrüfatı yeni yüksəliş mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Yerli dövlətlərin birliyinin möhkəmlənməsi prosesi bu inkişafı daha da qabartmış, kənd təsərrüfatının, ticarətin, sənətkarlığın, maldarlığın, ticarətin yüksəlişi üçün şərait yaratmışdı.

III.3.2. Mədəniyyət

X-XII əsrlərdə Azərbaycan feodal mədəniyyəti özünün zirvə nöqtəsinə çatmış və çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Təbriz və Naxçıvan, Şamaxı və Bakı, Gəncə və Şabran, Ərdəbil və Beyləqan, Marağa və Şəmkir bəşəriyyətə mütəfəkkir və şairlər, alimlər və həkimlər, hüquqşünaslar və coğrafiyaçılar, səyyahlar və memarlar, tarixşünaslar və pedaqoqlar, riyaziyyatçılar və təbiiq-dekorativ sənət ustaları, musiqiçi və müğənnilərin görkəmli nümayəndələrini vermiş, elmi və ədəbi, memarlıq, fəlsəfi və tibbi mərkəzlər olmuşdular. Elmi məktəblərin yetişdirmələri arasında alim-ensiklopedist, aстранom və ulduz təqvimləri düzəldən Fazil Şirvanini, şərqin bir sıra ölkələrini elmi məqsədlə gəzmiş və özünün «Tibb» traktatında səyahətinin nəticələrini əks etdirmiş həkim İsa-ər-Raqini: alim-ensiklopedist, özünün tibbi-fəlsəfi görüşləri ilə məşhur olan, Şamaxı ətrafında «Mədrəsə-yi-tibbi»nin (Tibb akademiyası) yaradıcısı olan Ömər ibn Osmanı; məntiqçi, «Mətall-əl-ənvər» əsərinin müəllifi Mahmud-əl-Urməvini, məntiq və fəlsəfi əsərləri ilə məşhur olan, ərəb sintaksisi və ədəbiyyatına töhfələr vermiş Xətib Təbrizini göstərmək olar. Alim-ensiklopedist, çoxsaylı və müxtəlif səpkili əsərlərin, o cümlədən «Bəyan-əs-sənət» (Sənətlərin təsviri), «Bəyan-ət-tibb» (Təbabətin təsviri), «Təqvim-əl-ədəb» (Təhsil qaydaları), «Bəyan-ən-nücum» (Ulduzların təsviri), «Təlxis əl-Quran» (Quranın müxtəsər izahı), «Kamil-ət-təəbir» (Yuxaların müasir yozumu) əsərlərinin müəllifi kimi məşhur olan Əbu-l-Fəzl Xubaysı da unutmamaq olmur. Hüquqşünaslar (fakihlər) sırasında İbn Əhməd Zəncaninin, Əbu xəlifə Əş-Şirvanini və İbn Əbu-l-Xayra Təbrizini göstərmək olar.

Şəhərlərdə məktəb və mədrəsələr (orta əsr orta və ali tədris müəssisələri) mövcud idi ki, onlarda da ilahiyyat və şəriətlə bərabər dünyəvi elmlər – riyaziyyat və fəlsəfə, təbiətşünaslıq və poetika, təbabət və məntiq, ritorika və astronomiya tədris edilirdi. Təhsilin davam etdirilməsi və elmi nailiyyətlər ilə tanış olmaq məqsədi ilə məzunlar Hindistan və ərəb ölkələrinə, Orta və Kiçik Asiyaya yollanırdılar. Tarixşünaslıq elmi bir sıra adlar və əsərlərlə məşhur idi. Onların sırasında «Tarixi Azərbaycan»ın müəllifi İbn əl-Musain Təbrizinin; Beyləqanda doğulmuş, XI-XII əsrlər hadisələrini təsvir etmiş Maqsud ibn Namdarın; «Alban xronikası» və «Qanunnamənin» müəllifi gəncəli Mxitar Qoşun; «Qanunlar»ın müəllifi David Gəncəlinin adlarını çəkmək olar.

Yazılı bədii ədəbiyyat Gəncə və Şamaxıda, Təbriz və Marağada, Naxçıvan və Beyləqanda fəaliyyət göstərən bir neçə poetik məktəblərdə təmsil olunmuşdu. Burada yetişən şairlər orta əsr müsəlman Şərqinin elmində, ədəbiyyatında, saray həyatında qəbul edilmiş ənənəyə görə öz əsərlərini ərəb (xüsusən X-XI əsrlərdə) və ya fars (əsasən XII əsrdə) dillərində yazırdılar. Onların sırasında gözəl qəsidələr müəllifi İbn Mükəmməl Təbrizini, ana təbiəti tərənnüm edən İbn Nasir Təbrizini, qəsidələrində tarixin siyasi hadisələrini əks etdirən tanınmış böyük ustad Qətran Təbrizini göstərmək olar.

Ə. Xaqani

XII əsrdə farsdilli bədii ədəbiyyatda «azərbaycan dəst-xətti» formallaşmışdı ki, onun görkəmli nümayəndəsi «məlik-əş-şüəra» fəxri adına layiq görülmüş, Fələki və Xaqani kimi şagirdlər tərbiyələndirmiş, Şirvan poeziya məktəbinin banisi Əbu-l-Ula Gəncəvi idi. Fələki Şirvani lirik əsərlər və qəsidələr müəllifi olub, poetik texnikasının incəliyi ilə seçilirdi. Rübailər müəllifi şairə Məhsəti Gəncəvi özünün azadlıqsevərliyi, qadın hüquqlarını müdafiə etməsi ilə nəzər-diqqəti cəlb edərək, gerçəkliyə realist baxışları ilə seçilirdi. Mücir əd-Din Beyləqani Azərbaycan atabəyləri Eldənizlərin, Dərbənd əmirləri Haşimilərin və İraq Səlcuqlarının şərəfinə qəsidələr yazırdı.

Feodal Azərbaycanın görkəmli şairi və mütəfəkkiri Əfzələddin Xaqani (1120-1199) Şirvani olmuşdur. O, bir sıra elmlərin sirlərinə yiyələnmiş və bir neçə dil bilirdi. Qəsidə, rübai və qəzəl ustası olan Xaqani yaradıcılıq zirvəsinə elegiyalarında çatmışdı. Elegiyalar külliyyatı «Həbsiyyə»də Xaqani zalım hökmdarlara öz nifrətini əks etdirmişdi. «Tövhat ül-İraqeyn» («Hər iki İraqın hədiyyəsi») əsərində Xaqani siyasi reallıqlara öz münasibətini bildirmiş, despotik rejimlərin məhvinin zəruriliyini göstərmiş, tarixin dərslərinə ciddiliklə yanaşmağı məsləhət görmüşdü.

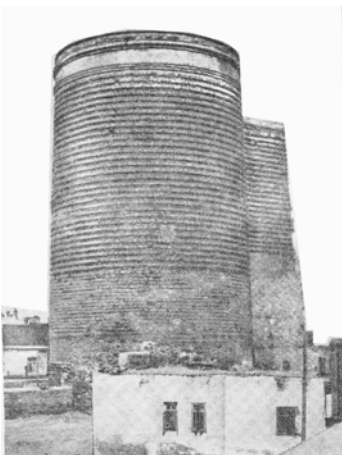
Şərh olunan dövrün mədəniyyətinin zirvəsi Nizami Gəncəvinin (1141-1209) yaradıcılığı ilə bağlıdır. Böyük şair və mütəfəkkir, ensiklopedik biliklərə malik olub, tarix və ritorikanı, fəlsəfə və astronomiyayı, kimya və təbiəti, coğrafiya və əcazılığını yaxşı bilir, bir neçə dildə sərbəst danışdı. Bütün bunlar böyük şairə imkan vermişdi ki, keçmişin tükənməz mədəniyyət xəzinəsindən istifadə edib, bəşəriyyətə lirik divanlar və onun sənətini əbədiləşdirən «Xəmsə»ni bəxş etsin. «Xəmsə»yə beş nadir əsər daxil idi: «Məhvan əl-əsrar» («Sirrlər xəzinəsi»), «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun», «Həft peykər» («Yeddi gözəl»), «İsgəndərnamə». Sonuncu əsər iki hissədən ibarət idi: «Şərəfnamə» və «İqbalnamə» («Xoşbəxtlik haqqında kitab»). Nizaminin əsərləri təkcə lirik-poetik motivləri tərənnüm etmirdi, burada həmçinin xalqın qüvvəsi, sadə zəhmətkeşlərin əməyi təsvir olunur, feodal quruluşu və sosial istismar tənqid olunur, hökmdarların zalımlığı pislənirdi. Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında ictimai-siyasi, etik, didaktik və fəlsəfi görüşlərini əks etdirirdi. Şairin əsərləri məzmunu və yüksək bədii forması ilə ona böyük şöhrət gətirmiş və hələ sağlığında Vətəninin hüdudlarından xeyli kənardə geniş yayılmış, Yaxın Şərqi, Orta Asiya və Hindistan xalqlarının ədəbiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərə bilmişdi. Müasirlərinin hörmətlə «Şeyx» adlandırdıqları Nizaminin təsiri altında Əmir Xosrov

Dəhləvi (XIV əsr), Hacı Kermani (XIV), İmad-əd-din Kermani (XIV), Əbd ər-Rəhman Cami (XV), Əlişir Nəvai (XV) və başqa şairlər öz «Xəmsə»lərini yaratmışdılar.

N. Gəncəvi.

Təbriz, Şirvan, Naxçıvan və Aran memarlıq məktəblərinin yetirmələri tərəfindən yaradılmış çoxsaylı və müxtəlif təbiətli abidələr Azərbaycanın titkinti və memarlıq sənətini təmsil edirdi. Onlar Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda böyük şöhrət tapmış, Kiçik və Orta Asiya memarlıq incilərinin yaradılmasında bilavasitə iştirak etmiş və ya müəyyən təsir göstərə bilmişdilər. O dövrün görkəmli memarlarından Əcəmi Naxçıvanini və Bakir Məhəmmədi, Cəlal əd-Din və Məsud ibn Davudu, Əhməd Məhəmmədi və Əbu Mənsuru göstərmək olar.

Qız qalası

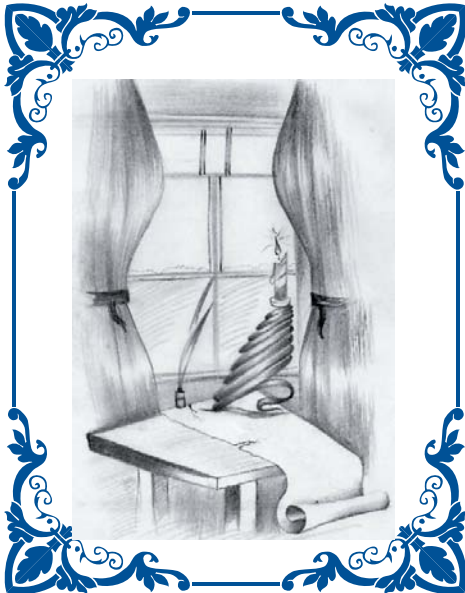
Azərbaycanın XI-XII əsr abidələri sırasında Bakı və Şamaxının, Gəncə və Beyləqanın, Təbriz və Marağanın müdafiə divarlarını, Abşeron qalalarını və Culfa şəhərindəki karvansarayını, Naxçıvanda Möminə xatun və Yusif ibn Qüseyrin türbələrini, Marağada Qunbad-e Surx və Qunbad-e Kabud, Urmiyada Se-Qunbad məqbərələrini, Araz üzərindən keçən Xudafərin və Culfa körpülərini, Xram-çay üzərində Sınıq körpünü, Gəncə-çay üzərində Gəncə körpüsünü, İçərişəhərdə (Bakı qalası) Sınıq qala minarəsini və Məhəmməd məscidini, Mərdəkan Pirini, Pirsaat-çay üzərində Hüseyn pirini, Xanəgah kəndində Şeyx Xorasan iqamətgahını qeyd etmək olar.

Dünya memarlığının feodal dövrünə mənsub olan nadir memarlıq abidələri sırasında Qız qalasının (İçəri şəhərdə) adını çəkmək olar. Bu abidə bədii-memarlıq silüetinin özünəməxsusluğu və təkraredilməzliyi ilə seçilir. Qız qalası əsrlər böyü səyyahların, rəssamların, tarixçilərin, şairlərin, bəstəkarların və ümumən gözəllik aşıqlarınının nəzər-diqqətini cəlb edib və öz qeyri-adi sirrini saxlamaqda davam edir.

Yerli sənətkarlar tərəfindən yaradılmış tətbiqi-dekorativ incəsənət inciləri hal-hazırda dünyanın bir çox muzeylərində saxlanılır. Yüksək bədii tərtibatlı və çoxrəngli xalçalar və xalça məmulatları Quba və Şirvan, Bakı və Gəncə, Qazax və Qarabağ, Təbriz və Urmiyə lokal qruplarını təmsil edirdi. Digər incəsənət nümunələri də müasir dövrümüzdə gəlib çıxmışdır. Bunlardan bəzəkli, çoxrəngli şirəli keramikanı, piyalələr və qədəhləri, boşqablar, çiraqlar və dolçaları, sferakonusları və kaşidanları, bahalı şüşə məmulatlarını, qolbaqlar və ətir şüşələrini, rəngli bülluru, zinət əşyalarını – belbağları, sırğa və üzükləri, mirvariləri və muncuqları, gemma və üzük-möhürləri nümunə olaraq qeyd etmək olar. Habelə ipək və yun naxışlı parçaları, o cümlədən parça və atlasları, pərçimlənmiş metal ləvazimatı, bürünc və miss dolçalar, məcməyilər, qazanlar və s. məmulatları göstərə bilərik. XI əsr mənbələrində qeyd olunur ki, Gəncə zəngərləri 5 min misqal (20 kq) çəkisində elə bir sənət əsəri yaratmışdılar ki, onu hər yüzillik dünyaya bəxş edə bilməz. Zərgərlərin işlədiyi bağ modelinin ağac və yarpaqları qızıldan, meyvələri isə qiymətli daşlardan düzəldilmişdi.

Azərbaycanın İntibah dövrünün dekorativ-tətbiqi incəsənət ustalarının adları tarixin yaddaşına həkk olunub. Onlardan gəncəlilər –dəmirçi İbrahim ibn Osmanı və dulusçu Əhməd ibn Əbu Bəkrini; beyləqanlı dulusçular – Əli ibn Əzizi, Fədlun Beyləqanini, Əhməd ibn Fədlunu, Xəttabı, Nəsiri, Yusufu, Fəbrizi, ağac və döymə üzrə usta İzz əd-Din İbrahimi; Naxçıvandan metal üzərində bədii döymə ustası Aşur ibn İbrahimi; məşhur şair və mütəfəkkir Xaqani Şirvaninin atasını – ağac üzrə usta Əli Nəcəfi göstərmək olar. Demək olar ki, hər bir şəhərdə kitab cildləyənlər və xəttatlar, qızıl işləmə və silah ustaları var idi.

Şəhər və kəndlərdə simli, nəfəs və zərb alətlərində ozanlar və aşıqlar epik əsərləri və öz şerlərini ifa edirdilər. Saz, kamança, nağara, ney, ud, zurna, tütək hal-hazırda da Azərbaycanda işlənilməkdədir. Nəğmələr, rəqslər və musiqi müxtəlif adət-ənənələrin, bayramların atributuna çevrilmişdi. Xalq içərisində şahmat və nərd, çovqan və digər oyunlar geniş yayılmışdı.

X R O N O L O G İ Y A

AZƏRBAYCANDA İLK YERLİ DÖVLƏTLƏRDƏN İNTİBAH DÖVRÜ TARİXİNƏ QƏDƏR ƏHƏMİYYƏTLİ İLLƏRİN XRONOLOGİYASI

AZƏRBAYCAN QƏDİM DÖVRDƏ

- e.ə.IX əsr I yarısı - Zamua ölkəsində xırda dövlət qurumları
e.ə.883-859-cu illər - Assur hökmdarı II Aşşurnasirpalın hakimiyyəti
e.ə.880-ci il - II Aşşurnasirpalın Zamua ölkəsinə yürüşü
e.ə.859-824-cü illər - Assur hökmdarı III Salmanasarın hakimiyyəti
e.ə.825-812-ci illər - Urartu hökmdarı İşpuininin hakimiyyəti
e.ə.823-811-ci illər - Assur hökmdarı V Şamşi-Adadın hakimiyyəti
e.ə.820-ci il - V Şamşi-Adadın Nairi ölkəsinə hərbi səfəri
e.ə.810-783-cü illər - Assur hökmdarı III Adadnirarinin hakimiyyəti
e.ə.810-781-ci illər - Urartu hökmdarı I Menuanın hakimiyyəti
e.ə.778-750-ci illər - Urartu hökmdarı I Arğıştinin hakimiyyəti
e.ə.775-ci il - I Arğıştinin Mannaya soxulması
e.ə.693-625-ci illər - Skit padşahlığının mövcud olması
e.ə.t.750-ci il - II Sardurinin Mannaya işğalçı yürüşü
e.ə.744-727-ci illər - Assur hökmdarı III Tiqlatpalasarın hakimiyyəti
e.ə.740-719-cu illər - Manna hökmdarı İranzunun hakimiyyəti
e.ə.730-714-cü illər - Urartu hökmdarı I Rusanın hakimiyyəti
e.ə.722-705-ci illər - Assur hökmdarı II Sarqonun hakimiyyəti
e.ə.719-cu il - Mannada İranzuya qarşı üsyan
e.ə.718-716-cı illər - Manna hökmdarı Azanın hakimiyyəti
e.ə.716-680-ci illər - Manna hökmdarı Ullusunun hakimiyyəti
e.ə.715-ci il - II Sarqonun Mannaya böyük yürüşü
e.ə. 714-cü il - Urartu hökmdarı Rusanın sonu
e.ə.VII əsr - Skif-sakların Albaniyada məskunlaşması
e.ə.681-668-ci illər - Assur hökmdarı Asarhaddonun hakimiyyəti
e.ə.t. 675-653-cü illər - Midiya hakimi Fraortanın hakimiyyəti
e.ə.t. 675-650-ci illər - Manna hökmdarı Ahşerinin hakimiyyəti
e.ə.672-ci il - Fraortanın skiflərlə birgə assurlara qarşı döyüşü və qələbəsi
e.ə.653-cü il - Fraortanın skiflərlə döyüşü və məğlubiyyəti
e.ə.628-ci il - Kiaksarın başçılığı ilə midiyalıların skiflərə qarşı üsyanı
e.ə.668-626-cı illər - Assur hökmdarı Aşşurbanipalın hakimiyyəti
e.ə.653-625-ci illər - Midiya tayfaları skiflərin hakimiyyəti altında
e.ə.650-ci il - Aşşurbanipalın Manna qoşununu məğlub etməsi
e.ə. 650-630-cu illər - Manna hökmdarı Uallinin hakimiyyəti
e.ə.625-584-cü illər - Midiya hökmdarı Kiaksarın hakimiyyəti
e.ə.616-612-ci illər - Midiyanın Assuriya ilə müharibəsi
e.ə.595-ci il - Urartunun süqutu
e.ə.585-ci il - Kiaksarın Lidiya ilə sülh müqaviləsinin bağlanması
e.ə.584-550-ci illər - Midiya hökmdarı Astiaqın hakimiyyəti
e.ə.584-558-ci illər - Pars hakimi I Kambizin hakimiyyəti
e.ə.558-530-cu illər - Pars hakimi II Kirin hakimiyyəti
e.ə.550-330-cu illər - Əhəmənilər sülaləsinin hakimiyyəti
e.ə.547-ci il - Lidiyanın süqutu
e.ə.550-ci il - Əhəməni imperiyasının elan edilməsi
e.ə.530-cu il - II Kirin massaget tayfalarına qarşı yürüşü və sonu
e.ə.530-522-ci illər - Pars hökmdarı II Kambizin hakimiyyəti

- e.ə.522-521-ci illər - Qaumata-Bardi və Əhəməni dövlətində üsyanlar
- e.ə.522-486-ci illər - Fars hökmdarı I Daranın hakimiyyəti
- e.ə.486-465-ci illər - Fars hökmdarı Kserksin hakimiyyəti
- e.ə.336-323-cü illər - Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyəti
- e.ə.334-327-ci illər - Makedoniyalı İsgəndərin Şərq yürüşü
- e.ə. 334-cü il - Qranik çayı yaxınlığında döyüş
- e.ə.333-cü il - İsa şəhəri yaxınlığında döyüş
- e.ə.331-ci il - Qavqamela (Cancal) düzənliyində döyüş
- e.ə.330-cü il - Əhəməni dövlətinin süqutu
- e.ə.327-ci il - Baktriya və Soqdiyananın İsgəndər tərəfindən tutulması
- e.ə.327-ci il - İsgəndərin Hindistana yürüşü
- e.ə.321-ci il - Atropatena dövlətinin yaranması
- e.ə.312-364-cü illər - Selevkilər sülaləsinin hakimiyyəti
- e.ə.223-187-ci illər - Selevki II Antioxun hakimiyyəti
- e.ə.222-220-ci illər - Midiya satrapı Molonun Selevkilərə qarşı üsyanı
- e.ə.248-e. 226-cı illər - Parfiya dövləti
- e.ə.220-ci il - Azərbaycanın selevkilərdən asılılığı
- e.ə.209-205-ci illər - III Antioxun Şərq yürüşü
- e.ə.190-cı il - Maqneziya döyüşü
- e.ə.189-160-cı illər - Ərməniyə hökmdarı I Artəşesin hakimiyyəti
- e.ə.175-163-cü illər - Selevki hökmdarı IV Antioxun hakimiyyəti
- e.ə.171-139-cü illər - Parfiya hökmdarı I Mitridatın hakimiyyəti
- e.ə.148-147-ci illər - I Mitridatın Midiyanı zəbt etməsi
- e.ə.95-55-ci illər - Ərməniyə hökmdarı I Tiqranın hakimiyyəti
- e.ə.74-64-cü illər - Romanın VI Mitridatla müharibəsi
- e.ə.I-e. I əsrləri - Romalıların Azərbaycana yürüşləri
- e.ə.69-67-ci illər - Lukullun yürüşü
- e.ə.67-ci il - I Tiqranın Kappadokiyanı tutması
- e.ə.63-cü il - VI Mitridatın sonu
- e.ə.37 –e.3-cü illəri - Parfiya şahı IV Fraartın hakimiyyəti
- e.ə.36-cı il - Antoninin Fraaspanı mühasirəyə salması
- e.ə.31-ci il - Antoninin Oktavian ilə Aksi yanında döyüşü
- e. I-II əsrləri - Xristianlığın meydana gəlməsi
- 63-cü il - Romanın Parfiya ilə sülh müqaviləsi
- 68-ci il - Neronun albanlara qarşı yürüşə hazırlaşması
- 81-96-cı illər - Roma imperatoru Domisianın hakimiyyəti
- 96-117-ci illər - Roma imperatoru Trayanın hakimiyyəti
- 114-cü il - Trayan tərəfindən Ərməniyyənin tutulması
- 115-ci il - Ərməniyyənin Roma vilayətinə çevrilməsi

AZƏRBAYCAN İLKİN FEODALZİM DÖVRÜNDƏ

- III-V əsrlər - Azərbaycanda feodalizm münasibətlərinin təşəkkülü
- III-VII əsrlər - Sasanilər sülaləsinin hakimiyyəti
- 215-255-ci illər - Alban hökmdarı I Vaçaqanın hakimiyyəti
- 214-277-cı illər - Maninin həyatı
- 226-cı il - İranda parfların hakimiyyətinə son qoyulması və Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi
- 241-272-ci illər - Sasani şahı I Şapurun hakimiyyəti
- 242-ci il - Mani təliminin yaranması
- 255-262-ci illər - Alban hökmdarı I Vaçenin hakimiyyəti
- 260-cı il - I Şapur tərəfindən Roma ordusunun məğlubiyyəti
- 270-275-ci illər - Roma imperatoru Avrelianın hakimiyyəti

309-379-cu illər	- Sasani şahı II Şapurun hakimiyyəti
311-ci il	- Milan fərmanının verilməsi
313-cü il	- Xristianlığın Roma imperiyasında dövlət dininə çevrilməsi
313-cü il	- Çar Urnayın Qafqaz Albaniyasında xristianlığın dövlət dini elan etməsi.
313-371-ci illər	- Alban xristian hökmdarı Urnayın hakimiyyəti
359-cu il	- Amid döyüşü
354-378-ci illər	- Roma imperatoru Valentinin hakimiyyəti
369-374-cü illər	- Ərməniyə hökmdarı Papın hakimiyyəti
371-ci il	- Dzirav çölündə döyüş
387-ci il	- Roma və İran arasında Ərməniyənin bölüşdürülməsi
399-421-ci illər	- Sasani şahı I Yezdəgerdin hakimiyyəti
421-438-ci illər	- Sasani şahı V Bəhram Gurun hakimiyyəti
450-451-ci illər	- Qafqaz Albaniyasında sasani zülmünə qarşı xalq-azadlıq hərəkatı
450-ci il	- Xalxal döyüşü
451-ci il	- Avarayı döyüşü
457-459-cu illər	- İranda hakimiyyət uğrunda mübarizə
459-484-cü illər	- Sasani şahı Perozun hakimiyyəti
462-ci il	- Hunların Albaniyaya yürüşü
481-531-ci illər	- Məzdəkilər hərəkatı
529-cu il	- Məzdəkin edamı
484-488-ci illər	- Sasani şahı Valarşın hakimiyyəti
485-ci il	- Nvarsak sülhü
488-531-ci illər	- Sasani I Kavadın hakimiyyəti
487-510-cu illər	- Alban xristian hökmdarı III Vaçaqanın hakimiyyəti
488-ci il	- Aquen məclisi
510-cu il	- Qafqaz Albaniyasında Arsaki sülaləsinin sonu
510-629-cu illər	- Albaniyada sasani hökmranlığı
531-579-cu illər	- İran şahı I Xosrov Ənuşirəvanın hakimiyyəti
571-591-ci illər	- İran-Bizans müharibəsi
579-590-cı illər	- Sasani şahı IV Hörmüzün hakimiyyəti
582-602-ci illər	- Bizans imperatoru Mavrikinin hakimiyyəti
591-628-ci illər	- Sasani hökmdarı II Xosrov Pərvizin hakimiyyəti
600-615-ci illər	- Girdıman qalasının tikilməsi
602-628-ci illər	- Sonuncu İran-Bizans müharibəsi
602-610-cu illər	- Fokanın Bizansda hakimiyyəti
610-641-ci illər	- Bizans hökmdarı II İraklinin hakimiyyəti
624-cü il	- Bizans ordusunun Naxçıvanı tutması
628-ci il 3 aprel	- II Kavadın İrakli ilə sülh müqaviləsinin bağlanması
629-630-cu illər	- Albaniya türk xaqanlığının siyasi təsiri altında
630-637-ci illər	- Girdıman hökmdarı Varaz-Qriqorun hakimiyyəti
632-634-cü illər	- Abu Bəkrin hakimiyyəti
632-651-ci illər	- İran şahı III Yezdəgerdin hakimiyyəti
634-cü il	- Yərmuq döyüşü
634-644-cü illər	- Xəlifə Ömər in hakimiyyəti
637-681-ci illər	- Albaniya hökmdarı Cavanşirin hakimiyyəti
638-ci il	- Qadsıyyə döyüşü
641-668-ci illər	- Bizans imperatoru II Konstantinin hakimiyyəti
642-ci il	- Nəhavənd döyüşü
639-643-cü illər	- Ərəblərin Azərbaycana yürüşü

643-cü il	- Ərəblərin Muğanı işğal etməsi və birinci müqaviləsinin bağlanması
646-cı il	- Ərəblərin Arrana hücumu
651-ci il	- Sasani imperiyasının süqutu
654-cü il	- II Konstantinin Cavanşir ilə birinci görüşü
656-661-ci il	- Xəlifə Əli İbn Abutalıbın hakimiyyəti
660-cı il	- II Konstantinin Cavanşir ilə ikinci görüşü
667-ci il	- Cavanşirin Dəməşqə birinci səfəri
670-ci il	- Cavanşirin Dəməşqə ikinci səfəri
680-681-ci illər	- Cavanşirin ölümü
661-750-ci illər	- Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti
661-680-ci illər	- Xəlifə Müaviyənin hakimiyyəti
680-683-cü illər	- Xəlifə I Yəzidlin hakimiyyəti
VII əsr 2-ci yarısı-	
VIII əsrin əvvəli	- İslam dininin yayılması
704-cü il	- Alban kilsəsinin avtokefallığının itirilməsi
705-ci il	- Şəruyanın edam edilməsi
705-715-cı illər	- Xəlifə I Validin hakimiyyəti
748-ci il	- Beyləqanda üsyan
748-752-ci illər	- Azərbaycanda ərəb zülmünə qarşı çıxışlar
750-1258-ci illər	- Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti
778-779-cu illər	- Xürrəmilərin ərəblərə qarşı birinci üsyanı
786-809-cu illər	- Xəlifə Harun Ər-Rəşidin hakimiyyəti
808-cı il	- Azərbaycanda xürrəmi hərəkatının başlanması
816-837-ci illər	- Babəkin rəhbərliyi ilə xalq azadlıq mübarizəsi
829-cu il 3 iyun	- Həşdadsər dağında döyüş
830-cu il	- Həmədan şəhərinin xürrəmilər tərəfindən tutulması
833-cü il 25 dekabr	- Həmədan yaxınlığında döyüş, xürrəmilərin məğlubiyyəti
836-cı il	- Sərkərdə Tərxanın öldürülməsi
837-ci il 26 avqust	- Bəzz qalasının süqutu
838-ci il 4 yanvar	- Babəkin edam edilməsi
IX əsrin II yarısı	- Xilafətin zəifləməsi

AZƏRBAYCANDA FEODAL DÖVLƏTLƏRİ ***(Feodalizm dövrünün IX-XII əsrləri)***

IX əsrin 60-cı illəri	- Şirvanşah istiqlalyyətinin bərpa edilməsi
861-1027-ci illər	- Məzyədilər sülaləsi
880-ci il	- Rusların Azərbaycana birinci yürüşü
889-942-ci illər	- Sacilər dövləti
889-cu il	- Məhəmməd Sacın Azərbaycana hakim təyin olunması
893-cü ildən başlayaraq	- Məhəmməd Sacın Ərməniyəyə yürüşləri
901-ci il	- Məhəmməd Sacın vəfatı
901-927-ci illər	- Yusif Sacın hakimiyyət illəri
919-cu il 16 iyul	- Ərdəbil yaxınlığında döyüş. Yusif Sacın ərəb sərkərdəsi Munis tərəfindən əsir götürülməsi
927-ci il 27 dekabr	- Kufə şəhəri yaxınlığında döyüş. Yusifin öldürülməsi.
942-981-ci illər	- Salarilər sülaləsinin hakimiyyəti
942-957-ci illər	- Mərzubanın hakimiyyət illəri
944-cü il 24 avqust	- Bərdə şəhərinin tutulması
945-ci il 12 avqust	- Rusların Bərdəni tərk etməsi

948-953-cü illər	- Mərzuban əsirlikdə
951-ci il	- Şəddadilər dövlətinin meydana gəlməsi (Dəbil əmirliyi)
953-cü il	- Məzrubanın Ərdəbildə hakimiyyətə ikinci gəlişi
957-ci ilin dekabrı	- Məzrubanın ölümü
961-981-ci illər	- İbrahimin hakimiyyəti
971-ci il	- Şəddadilər dövlətinin fəaliyyətinin başlanması (Gəncə əmirliyi)
981-ci il	- İbrahim Salarinin məğlubiyyəti və Ərdəbilin tutulması
981-1065-ci illər	- Rəvvadilər sülaləsinin hakimiyyəti
987-ci il	- Əbülheycan Rəvvadın Ərməniyəyə hücumu
988-1030-cu illər	- Qəznəvi hökmdarı I Mahmudun hakimiyyəti
1027-1028-ci illər	- Xudafərin körpüsünün salınması
1030-cu il	- Fəzl Şəddadın xəzər yürüşlərinə Azərbaycanda son qoyması
1010-1080-ci illər	- Qətran Təbrizi
1020-1059-cu illər	- Əbu Mənsur Vəhsudan
1027-1034-cü illər	- Şirvanşah Mənuçöhrün hakimiyyəti
1027-1382-ci illər	- Kəsranilər sülaləsi
XI əsr.30-40-cı illəri	- Azərbaycanda rusların hücumlarının genişlənməsi
1042-ci ilin oktyabrı	- Təbrizdə zəlzələ

SƏLCUQLAR AZƏRBAYCANDA

1038-1063-cü illər	- Sultan Toğrunun hakimiyyəti
1040-cı il	- Dəndəkan döyüşü
1038-1157-ci illər	- Səlcuq dövləti
1045-ci il	- Həmədanın tutulması
1050-ci il	- İsfahanın tutulması
1050-1067-ci illər	- Əbüləsvər Şavurun hakimiyyəti
1063-cü il	- Gəncənin «Qızıl darvazası»nın hazırlanması
XI əsr.50-ci illəri	- Səlcuq qoşunlarının Azərbaycana yürüşləri
1054-cü il	- Sultan Toğrula «böyük sultan» titulunun verilməsi
1054-cü il	- Təbrizin səlcuqlar tərəfindən tutulması
1055-ci ilin yazı	- Bağdadın tutulması
1063-1072-ci illər	- Alp Arslanın hakimiyyəti
1067-ci il	- Alp Arslanın Arrana gəlməsi
XI əsr. 70-80-ci illəri	- Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin tənəzzülü
1071-ci il	- Malazgird yaxınlığında döyüş
1072-1092-ci illər	- Məlikşahın hakimiyyəti
1074-1088-ci illər	- III Fəzlunun hakimiyyəti
1088-ci il	- Gəncə əmirliyinin sonu
1089-1125-ci illər	- IV Davidin hakimiyyəti
1107-1227-ci illər	- Ağsunqurilər sülaləsi
1108-1146-cı illər	- Fələki Şirvani
1117-ci il	- Şirvanın talanması
1120-1160-cı illər	- III Mənuçöhrün hakimiyyəti
1120-1199-cu illər	- Əfzələddin Xaqani
1123-cü il	- IV Davidin Şirvana yürüşü

AZƏRBAYCAN ELDƏNİZLƏR DÖVLƏTİ

1136-1225-ci illər	- Atabəylər-Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyəti
1136-1160-cı illər	- Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin təşəkkülü

1160-1191-ci illər	- Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin yüksəlişi
1191-1225-ci illər	- Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin tənəzzülü
1139-cu il	- Gəncədə zəlzələ. «Qızıl darvaza»nın bir tayının gürcü çarı Demetri tərəfindən aparılması
1141-1209-cu illər	- Nizami Gəncəvi
1160-1234-cü illər	- İbn əl-Əsir
1161-ci ilin yayı	- III Georginin Gəncə və Dəbili qarət etməsi
1163-cü ilin yanvarı	- Atabəy Eldənizin Gürcüstana hücumu
1164 və 1166-cı illər	- Gürcülərin Azərbaycana hücumu
1174-cü il	- Eldənizin Gürcüstana hücumu
1175-1186-cı illər	- Atabəy Cəhan Pəhləvanın hakimiyyəti
1186-1191-ci illər	- Qızıl Arslanın hakimiyyəti
1188-ci ilin martı	- Həmədan yaxınlığında döyüş
1192-ci il	- Şamaxıda zəlzələ
1192-ci il	- III Toğrulun Təbrizə hücumu
1194-cü il	- İraq sultanlığının sonu
1195-ci il	- Şəmkir döyüşü
1191-1210-cu illər	- Əbu Bəkrin hakimiyyəti
1210-1225-ci illər	- Atabəy Özbəyin hakimiyyəti
1190-1245-ci illər	- Zülfüqar Şirvani

BƏŞƏR CƏMİYYƏTİNİN TƏKAMÜLÜ DÖVRÜNDƏ MEYDANA GƏLƏN XÜSUSİ TERMİNLƏR*

Aborijenlər və ya avtohtonlar - hər hansı bir ərazi və ya ölkənin köklü sakinləri, tarixən bu coğrafi çərçivədə yaşayanlar.

Akkulturasiya - xalqların ünsiyyəti nəticəsində, bir xalqın başqa bir xalqa mənsub mədəniyyətin bu və ya başqa formalarının mənimsənilməsi.

Akmatik faza - L.N.Qumilyova görə etnogenezin ikinci mərhələsi olub vətəndaş müharibələri və siyasi səbatsızlıq dövründə passionar gərginliyin maksimum həddə çatması.

Animizm - dinin ilkin formalarından biri olub, mənəvi cisimlərə, ruhlara inamdır.

Assimilyasiya - etnik proseslərin bir növü olub, iki etnosun qarşılıqlı hərəkətinin nəticəsini - bir etnosun etnik özünəməxsusluğunun itirilib digər bir etnos tərəfindən udulmasını göstərir.

Bəşəriyyət - Yer kürəsində yaşayan irq və etnosların bütün insan birliyi; planetin bütün əhalisi.

Bikulturalizm - adəti üzrə akkulturasiya nəticəsində müxtəlif etnosların özünəməxsus ərinməsi və müxtəlif mənşəli etnik elementlər arasında nüfuz dairələrinin yaranması.

Bilinqvizm - başqa bir dili ana dili səviyyələrində bilməsi; etnik kollektivlər və onların nümayəndələrinin tələbatlarını cavablandırmaq məqsədi ilə iki dilin işlənməsi və cəmiyyətdə yaranmış müxtəlif situasiyalar zamanı bu dillərdən istifadə edə bilməsi ehtimalının yaranması

Braxikefallıq - baş-kəllə quruluşunun qısa ölçüdə olması

Braxikefallar - o insanlardır ki, onların başının eni uzununa nisbətdə faizlə 80-dən çox olsun.

Deetnizasiya - xalqın və ya onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin etnik əlamətinin itirilməsi; ana dilinin unudulmasından başlayaraq, milli özünüdərk və etnik identifikasiyanın itirilməsi.

Diaspora - xalqın bir hissəsinin öz etnik mənşəyinə bağlı ölkənin hüduqlarından kənarında yaşamasıdır. Diasporalar inzibati və zorla köçürülmələr, soyqırım təhlükəsi və digər sosial səbəblər nəticəsində yaranmışdır.

Diaxroniya - təkamül, zaman axarında durumların dəyişməsi

Dolikefallıq - baş-kəllə quruluşunun uzun ölçüdə olması.

Dolikefallar - o insanlardır ki, onların başının eni uzununa nisbətdə faizlə 75,9-dan az olsun.

Etnik ərazi - bu və ya digər etnosa aid olan insan qruplarının yaşadığı və öz mədəniyyətlərini yaydıqları ərazi çərçivəsi

Etnik frustasiya - tarixi inkişaf perspektivinin itirilməsi, həyəcan, gələcəyə inamsızlıq, çarəsizlik hissi ilə xarakterizə olunan etnik qrup və ya birliyin psixoloji durumu.

Etnos - ümumi, nisbətən sabit mədəniyyət xüsusiyyətlərinə (o cümlədən, dilə) malik olan, habelə özünün fərdiliyini dərk edən və digər özünə oxşar insan birliklərindən özünüdərk və özünüadı ilə fərqlənən, tarixən müəyyən ərazidə formalaşan insan birliyi.

Etnosentrizm - ətraf aləmi öz etnosunun ənənələri və dəyərləri əsasında qiymətləndirən etnik özünüdərk xüsusiyyəti Etnosun mədəniyyəti - maddi sosial-mənəvi mədəniyyətin komponentlərinin vəhdət birliyi olub, bir xalqın çərçivəsində formalaşaraq, özünəməxsusluğu ilə digər xalqlardan seçilməsi.

Etnoform - etnik şüuru daşıyan fərd

Etos - mədəniyyətin kvitessensiyası, ideallar sisteminin, dəyərlərin hər bir konkret mədəniyyətdə dominantlığı və onun üzvlərinin davranışına nəzarəti.

Əhalinin miqrasiyası - əhalinin yerdəyişməsi, onun yaşayış yerinin dəyişməsi.

Əfsanə (mif) - qədim xalqların dünyanın yaranması, təbiət hadisələri, allahlar və əfsanələr, qəhrəmanlar haqda təsəvvürlərin nəql etmə vasitəsi ilə çatdırılması; əfsanələr, insan cəmiyyətinin inkişafının ilkin mərhələsində yaranıb, təbiət hadisələrinin izahı ilə bağlıdır.

---

* Вах: А.П.Садохин, Т.Г.Грушевицкая. Этнология. Москва, 2000.

Ənənə - etnik təcrübənin adət, qayda, davranış qaydalarına əsasən etnik təcrübəni bir nəsildən digərinə keçirən vasitə

Genezis - mənşə, yaranma və mövcudluğun inkişaf təkamülü.

Homeostaz (etnik) - ətraf mühitlə etnos arasında qüvvələr nisbətinin yaranması

Xalqın tarixi yaddaşı - etnosun mənəvi mədəniyyətinin əsas komponenti olub, etnik təkamülün fasiləsiz gedişinə imkan yaradaraq, etnosun mədəniyyətinin varisliyini təmin edir.

İcma - insanların sosial-ərazi təşkilatının ilkin forması, qan qohumluğu münasibətləri əsasında yaranmış insan qrupu.

İrq - varislərə ikinci dərəcəli xarici fiziki xüsusiyyətləri verən mənşə birliyinə malik olan tarixən formalaşmış insan qrupu.

Kasta - özünəməxsus ənənələrə, həyat normaları və davranışa malik olan qapalı insan qrupudur.

Xalq - tarixin subyekti, cəmiyyətdə sosial qrup və sosial kateqoriyaların vəhdəti, dövlətin, ölkənin əhalisi.

Xarizma - insan xarakterinin xüsusi cəhəti, insanları öz arxasınca aparmaq bacarığına malik xüsusiyyət

Xəlqilik - etnosun tarixi tipi, tayfaların itməsi və tayfa ittifaqlarının yaranması prosesi zamanı tarix səhnəsinə daxil olması.

Magiya - əfsanə və mifologiya ilə sıx surətdə bağlı olub, insanın təbiətin ayrı-ayrı predmetlərinə, fauna aləminə inamı olub, hər hansı bir insanlara fəvqəltəbii təsirinin ümumiləşdirilmiş bir halıdır.

Mentalitet - fikir, dini inamın nisbi vahidliyi olub, hər hansı bir ümumilik və ya mənəviyyət ənənələrinin birliyinin möhkəmlənməsini təmin edən dünyagörüşüdür.

Monoqamiya - izdivacın sivil forması olub, bir kişi və bir qadın münasibətlərini tək ailəlikdə təsbit edib.

Milliyyət - insan və ya insan qrupunun müəyyən etnik birliyə aid olunmasıdır.

Millət - etnosun tarixi tipi, cəmiyyətdə sosial-iqtisadi vahidliyi təmsil edib, ümumi tarixi təkamül prosesinin nəticələrindən olan ərazi, ümumi iqtisadi əlaqələr, vahid dil, mədəniyyət, psixoloji baxış ümumiliyi və etnik özünüdərkə özündə əks etdirir.

Nəsil - ana və ya ata xətti ilə eyni mənşəyə malik olan, qan qohumluğu əsasında formalaşan insan qrupu.

Obskurasiya - etnogenezin müəyyən mərhələsi. L.Qumilyova görə etnosun qocalığı, başlanğıc mərhələsi etnosun mövcudluğunun 1100 yaşından götürülür.

Oykumena - Yer kürəsinin məskunlaşmış hissəsi.

Özünüdərk - insanın və ya sosial qrupun fərdi-psixoloji və sosial-psixoloji prosesi nəticəsində özünün, xassə və xüsusiyyətlərinin ictimai münasibətlər sistemində mövqeyini, maraqlarını, ideallarını, dəyərlərini anlayıb dərk etməsi.

Passionar - fəaliyyətə yüksək meyli insan.

Passionarlıq - fəaliyyətə yüksək meyllilik

Passionar təkən - kosmik şüanın özünəməxsus hərəkətinin təsiri nəticəsində passionarlığın yaranmasına münbit şərait yaradan mutasiya, etnogenezin mexanizm hərəkətinin təkənvericisi.

Potestərliq - sinifsiz və ilkin sinifli cəmiyyətlərdə siyasi və dövlətçilik xassələrindən uzaq ictimai hakimiyyətin təşkilat forması.

Poliqamiya - çoxailəlik (çoxarvadlılıq və çoxərillik), bəşəriyyətin ibtidai mərhələsində ailə-nikah münasibətlərin ilkin formalarını - qrup nikahı, qan qohumluğu, ikili ailənin təkamülünü özündə daşıyan, ibtidai-icma quruluşunun ana xaqanlığı (matriarxat) mərhələsində dominantlıq edən sosial münasibət.

Ritual - dini ayin, rəmzi xarakter daşıyaraq, cəmiyyətin birliyinin təminatçısı olub, müdaxilələri neytrallaşdıran, konfliktlərin qarşısını alan ictimai davranışı nizama salan ciddi forma.

Sakral - müqəddəs dini ayin və ritual

Subetnos - təsərrüfat, məişət, mədəni və ya digər xüsusiyyətləri ilə seçilib, etnosun özündən yaranan etnik sistem.

Suverinitet - ölkənin, millətin, xalqın daxili və xarici siyasətdə tam müstəqilliyi

Superetnos - bir regionda bir neçə etnosun eyni zamanda ideoloji, iqtisadi və siyasi birliyini yaradan etnik sistem.

Tayfa - nəsillərdən təşkil olunmuş etnik birliyin ibtidai forması

Titullu etnos - bu və ya digər milli dövlət qurumuna adını vermiş xalq

Totemizm - ibtidai din forması, uzaq keçmişdə insanlar öz nəslinin və ya qəbiləsinin mənşəyini totemlə bağlayıb, fauna aləminin ayrı-ayrı nümayəndələrinə etiqad edirdilər.

Urbanizasiya - əhali və iqtisadi həyatın iri sahələrdə təmərküzləşmə prosesi, sənaye mərkəzi və şəhərlərə xas olan xassə və cəhətlərin yayılması.

ƏLAVƏLƏR*

* Bu dәrs vәsaitini hazırlayarkәn mੁәlliflәр belә bir mәqamı nәzәrә almışlar ki, qarşıya qoyulan problemin arzuolunan sәviyyədə bakalavr vә magistrлар tәrәfindән mәnimсәnilmәsi үçün Vәtән tarixinin araşdırılan xronoloji çәrçivәsi ilә baęlı olan bir-sıra mәнбәlәр vә tәdqiqat әsәrlәrindән parçaları vermәk mәqsәdәuyğundur.

Əlavə I.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, s.13

4. I ARGİŞTİNİN¹ SALNAMƏSİ

*Melikişvili Q.A. Urartskie klinoobraznie
nadpisi. M., 1960, s, 247-249*

Argiştı deyir: ... Manna ölkəsi gəldi² [Hücumunu] mən dəf etdim, qalanı mən fəth etdim... Ölkəni mən dağıtdım, şəhərləri mən yandırdım, 3270 adamın hamısını mən öldürdüm, başqalarını diri apardım. 170 atı, həmçinin 62 dəvəni, 2411 baş iribuynuzlu heyvanı, 6140 baş xırdabuynuzlu heyvanı mən sürüb apardım. Argiştı deyir: Xaldi³ Allahı üçün bu şücaəti mən bir il ərzində göstərdim.

Əlavə II.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989, s.12-13

AŞŞUBANİPALIN¹ «B» SİLİNDRİNDƏKİ YAZISI

VDİ, 1951, № 3, s. 238-239

[Beşinci yürüşümdə] mən [Mannalılar Ölkəsinin hökmdarı] Ahşerin üzərinə yeridim. [.....] Ahşeri mənim yürüşümün irəlilədiyini [çəşitdi] və [öz qoşunlarını] hiyləgərliklə gecə vaxtı göndərdi; o mənim qoşunlarımla vuruşmaq üçün ayağa qalxdı. Mənim döyüşçülərim vuruşdu və onu məğlub etdi. Mən geniş düzənliyin 3 beru² uzunluqda sahəsinin onların meyitləri ilə doldurdum. Mənə ümid verən hakimlərim, böyük Allahlar Aşşur, Sin, Şamaşın hökmü ilə mən Mannalılar Ölkəsinə soxuldum, qalibiyyətlə keçdim və yürüşümün davamı olaraq Ayusiaş qalasını, Paşa [....] su, Busutu³ Aşdiaş, Urkmiyamun, Uppiş, Sihua, Naziniri məntəqələrini-səkkiz möhkəmləndirilmiş şəhəri saysız-hesabsız kiçik yaşayış məntəqələri ilə birlikdə ələ keçirdim; İzirtunun özünə kimi gedib çıxdım, hamısını dağıtdım, uçurdum, od qoydum. Mən bu şəhərlərdən adamları, atları, eşşəkləri, iri və xırdabuynuzlu heyvan sürülərini çıxarıb əsir apardım.

Ahşeri mənim yürüşümün gedişini bildi, öz hökmdar şəhəri İzirtunu tərk etdi, özünün etibarlı [istehkam] şəhəri Atranaya qaçdı və orada sığınacaq qurdu. Mən onun möhkəmləndirilmiş şəhərləri İzirtu, Urmeyate və Uzbiana⁴ mühasirə etdim, bu şəhərlərdə yaşayan adamları mən dövrəyə aldım və onların ürəyini qopartdım, bu vilayəti mən fəth etdim, yaşayış məntəqələrini dağıtdım, uçurdum, yandırdım. [Bu] yeri 15 gün içində boşaltdım, xaraba qoydum.

Öz yürüşümü davam etdirərək, hökmdar ata-babalarımın vaxtında mannalıların [Assuriyadan] qopardığı və özlərinə götürdüyü Şurdıra⁵ şəhərinin ətrafındakı yaşayış məntəqələrini mən fəth etdim və oda yaxdım, qoşunlarını əsir etdim. Bu məntəqələri mən Assuriyanın hüduclarına qatdım. Mən Harsi dağındakı Azakanı şəhəri ilə Mannalılar Ölkəsinin içərisindəki kumurdilər⁶ ölkəsinin başlanğıcına qədər [ərazidə] Arsiyanı şəhərinin [olduğu] vilayəti alt-üst etdim və oda yaxdım....

...[Bu] hücumumda mən onun [Erişeyana şəhərinin] vilayətini xaraba qoydum, onun bütün ölkəsini kiçiltim, böyük qənimətlər və ağır bəxşislərlə sağ-salamat qayıtdım, Assuriya ölkəsinə gəlib çıxdım. Mənim hökmdar ata-babalarımın vaxtında onların əlindən mannaların aldığı [Bi] rua, Şarruikbi, Qusune və [...] rute [kimi] yaşayış məntəqələrini-Assuriya ilə qonşuluqdakı [bu] kəndləri mən fəth etdim, onlardan mannalıları qovdum. Assuriyaya atlar, silahlar, hərbi ləvazimat gətirdim. Mən bu şəhərləri yenidən məskun etdim və onları Assuriyanın hüduclarına qatdım.

[Aşşur] və İştər mənim hökmranlığımıza hörmət etməyən Ahşerin onun qullarımın⁷ əlinə verdilər. Onun

¹ I Argiştı-Urartu hökmdarı

² Manna hökmdarının e. ə. 776-775-ci illərdə Urartu üzərinə yürüşü nəzərdə tutulur.

³ Xaldi-Urartu panteonunun baş Allahı, hökmdar hakimiyyətinin himayəçisi

⁴ Aşşurbanipal-Assuriya hökmdarı (e. ə. 669-631)

⁵ Beru-uzunluq vahidi təxminən 7 km

⁶ Busutu, Buştu-Manna ölkəsinin Parsua ilə hüduclunda qala. Adı Urartu yazılarında da dəfələrlə çəkilib.

⁷ Urmeyate və Uzbiana- II Sarqonun «Təntənəli yazısı»ndakı Armed və İzibiya

⁸ Şurdıra-Kiçik Zab çayının yuxarı axımında şəhər.

⁹ Kumurdilər-Manna tayfalarından biri

¹⁰ Qullarının, daha doğrusu, təbəələrinin

[ölkəsinin adamları] ona qarşı qiyam qaldırdılar və onun meyitini kuçəyə atdılar. Sonra onun oğlu Uallı onun taxtına əyləşdi...

Əlavə III.

Играр Алиев

Очерк истории Атропатены, Баку, 1989, с.43,44

К началу 50-х годов IV в. до н.э., когда скончался Артаксеркс, Персидская держава Ахеменидов проявляет все признаки разрушения и быстрого упадка. Империя билась в предсмертных судорогах. Гибель ее была отсрочена на немногие годы Артаксерксом III, кровавым тираном, погубившим 115 своих братьев и уничтожившим всех своих родственников без различия пола и возраста. Однако Артаксеркс III был несомненно деятельным, умным и способным правителем. Он вел упорную и кровопролитную борьбу с восставшими племенами и народами, а также со всеми сатрапами. Он усмиряет непокорных и восставших, сражается в Сирии, Палестине, Финикии, Египте. При Артаксерксе III был совершен также и поход против непокорных кадусиев. При нем удалось в какой-то мере упрочить центральную власть. Однако в 338 году до н.э. этот последний крупный правитель дома Ахеменидов был отравлен.

Говоря о событиях последних десятилетий существования Персидской державы, следует отметить, что важнейшими участниками их были также греки. Нельзя забывать, что сама Эллада в IV в. до н.э. переживала глубокий кризис. Социально-экономические процессы, имевшие место в греческом мире этого времени, подрывали основы экономики эллинских полисов. Экономическая борьба между отдельными городами-государствами переплеталась с политической борьбой, борьбой за гегемонию в эллинском мире. Длительные военные столкновения приводили не только к взаимному ослаблению борющихся сторон, но и к наемничеству, к разложению античной демократии и поискам новых государственных форм. В Греции все чаще раздавались голоса за объединение всей Эллады под единой сильной властью. Это в первую очередь положило бы конец персидской угрозе. Сильная власть должна была также «устроить» многие тысячи неимущих греков, которым не было места в Элладе и которые угрожали самому ее существованию. А «устроить» этих греков, по мнению сторонников сильной власти, можно было только с помощью отвоевания у Персии по крайней мере Малой Азии. Итак, объединение всей Эллады под единой сильной властью и война с Ахменидским Ираном...

Əlavə IV

Играр Алиев

Очерк истории Атропатены, Баку, 1989, с.44, 45, 63

К середине IV в. до н.э. относится возвышение Македонии, Македонский царь Филипп после битвы при Херонее (338 г. До н.э.) подчинил себе всю Грецию. Война с Персией становилась реальностью, однако в разгар приготовления к восточному походу Филипп Македонский был убит.

Но смерть Филиппа не означала краха идеи восточного похода. Молодой македонский царь Александр, обладавший большим государственным умом и блестящим полководческим даром, продолжил дело своего отца. Подготовка к персидской кампании велась широким фронтом.

В 336 г. до н.э. на трон царя царей Ирана был посажен представитель одной из боковых линий дома Ахеменидов – Кодоман. История правления этого монарха, принявшего тронное имя Дария III (336-330 гг. до н.э.), - это история гибели великой Персидской державы под ударами греко-македонских войск Александра Македонского.

Весною 334 года до н.э. прекрасно оснащенная и дисциплинированная греко-македонская армия переправилась через Геллеспонт (совр. Дарданеллы) и вторглась в Малую Азию.

Александр был несомненно одним из величайших полководцев древности. В его ближайшем окружении было немало выдающихся командиров – Антипар, Птоломей, Парменион, Филота, Пердикка и многие другие.

Первая битва между двумя противниками состоялась в мае 334 года до н.э. на берегах реки Граник. Хорошо подготовленная к войне армия Александра нанесла крупное поражение армиям малоазийских сатрапов, приступивших в то время к запоздалым приготовлениям к сражению.

Вторая битва Александра с персидскими армиями, во главе которых теперь стоял сам Дарий III, произошла в 333 году до н.э. в районе древнего киликийского города Исс, в узкой долине между морем и горами (на границе Северной Сирии). И это сражение кончилось победой греко-македонян. Персы были разгромлены. Дарий III позорно бежал с поля боя. Александру досталась огромная добыча. Он захватил также мать, жену и двух дочерей царя царей. Следует отметить, что в этом сражении вместе с

персами участвовали и мидяне.

В результате второй битвы Малая Азия перешла под власть Александра. Несмотря на большие масштабы антимакедонского движения, охватившего значительные области Македонии, Фракии, Греции, Крита, Малой Азии и др. территорий, а также на сильное сопротивление крупных торговых городов Финикии и Палестины (Тира и Газы) Александру удалось победить своих противников и овладеть Египтом, где он провел зиму 332/31 г. до н.э. Таким образом, македонский царь захватил все порты восточного побережья Средиземного моря, лишил флот персов его баз, обеспечил свое господство на море и обезопасил свои коммуникации.

Завоевание Персидской империи породило немало новых весьма сложных проблем, которые так и не были решены Александром. Деятельность нового владыки мира, несмотря на отдельные положительные стороны, обострила и множество противоречий – социальных, политических, идеологических и др., каждое из которых после смерти Александра тот или иной из его преемников пытался решить по-своему.

Əlavə V.

Играп Алиев

Очерк истории Атропатены, Баку, 1989, с.63-67

Следствием завоевания греко-македонянами обширнейших областей Востока явилась, как известно, и новая эпоха – эллинизм, эпоха грандиозного взаимопроникновения греческих и восточных элементов культуры.

Сразу же после смерти Александра встал вопрос: кто станет управлять гигантской по размерам империей. С целью решения этого и ряда других вопросов ближайшие сподвижники Александра собрались в Вавилоне в 323 году.

Стало ясно, что мировая держава Александра не выдерживала испытания временем, ибо для этого не было ни экономических, ни политических предпосылок. Смерть великого завоевателя ускорила процесс крушения его империи, хотя симптомы ее распада обнаружили еще при жизни самого Александра.

Почти все сподвижники Александра, собравшиеся в 323 году в Вавилоне, в той или иной мере преследовали собственные корыстные цели. Иллюзорное единство империи Александра и согласие бывших соратников монарха разлетелись с его смертью в прах, уступив место сепаратизму и взаимной вражде. Началась «борьба всех против всех» (Ф.Шахермайр). Одни предлагали поставить во главе государства «настоящего македонского царя», другие настаивали на сохранении державы за наследниками Александра, третьи стояли за создание «Совета» из приближенных умершего царя и т.д.

В результате ожесточенных споров было решено, что трон займет сводный брат Александра Арридей под именем Филиппа III. Только что родившийся сын Александра от Роксаны (тоже Александр) был признан соправителем, который по достижении совершеннолетия должен был получить престол.

Реальной власти ни один из царей не имел, ибо Арридей был слабоумным, а Александр – еще младенцем. Дела государственные были возложены на правительственную коллегия. Пердикка, в руках которого были оба царя и который располагал казной, стал регентом – «попечителем царства», - как называют его наши источники и взял на себя общее руководство войсками в Азии.

В 321 году Пердикка был убит своими же военачальниками. Совещание полководцев Александра и Триарадесе (Сирия), состоявшееся в том же году, не внесло существенных изменений в расстановку сил. Регентом стал вернувшийся в Македонию престарелый Антипатр. Состоялось перераспределение сатрапий. Многие сатрапы сохранили свои посты. Одноглазый Антигон, сатрап Фригии, был назначен главнокомандующим в Азии, Пифон получил командование в Верхних сатрапиях, Селевк, один из самых талантливых полководцев Александра, - Вавилон.

Владение Атропата не поступило в раздел и на втором совещании, состоявшемся в Трипарадесе.

В конце IV века до н.э. было положено начало созданию Селевкидской державы. Это было одним из важнейших событий в истории эллинистической Азии. Приход Селевка в Вавилон в первых числах октября 312 года послужил установлению во всей Передней Азии нового летоисчисления – Селевкидской эры, существовавшей как официальное летоисчисление в течение нескольких веков.

Уже вскоре реальная власть в иранских сатрапиях все больше и больше начала переходить в руки Селевка, что еще раз показывает значение Месопотамии для судеб указанного региона в интересующее нас время.

О ХРИСТИАНСТВЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Коренное население Азербайджана на протяжении веков поклонялось огню, затем часть его приняла христианство, а со времени арабского завоевания почти целиком признало ислам. Но арабы-мусульмане, победоносно прошедшие по многим областям и районам Передней и Средней Азии, Северной Африки и Южной Европы, не смогли полностью искоренить христианство. Определенная часть местных жителей предпочла платить джизью (подушную подать) и придерживаться веры своих предков. То же произошло и в Азербайджане.

Источники сохранили сведения, что уже в I в. н. э. апостол Фома «из племени Иахуда проповедовал у парфян и мидян»¹, что «с самого начала божий апостол Фома провозгласил его, евангелие христианское, в восточных областях, во втором году вознесения господина нашего. Так как он вместе с ним [евангелием] должен был пройти в Индию, то он [по пути] провозгласил [евангелие] народам различным: парфянам, мидянам, персам, карабейям, бактрийцам, маргианцам и индийцам»²; что «Алдай великий бежал на восток. И начал он объявлять [христианство] по всей Персии, Ассирии, Армении, Мидии, Вавилонии»³. Скорее всего, правильно будет определить эти сообщения как позднейшие апокрифы, как стремление позднейших христианских писателей представить христианство религией с самого начала его возникновения (середина I в. н. э.) широко распространенной. Но распространение христианства в Азербайджане в начальный период средневековья, возможно, еще с III в. — несомненно.

Христианство в Азербайджане, Иране, Средней Азии и далее на востоке распространялось главным образом в форме несторианства. Но и яковитство нашло здесь сторонников. Как несториане, так и яковиты уже в начальный период христианства на востоке имели здесь культовые сооружения, епископов, священников, позже появились также монастыри. В первой половине VII в. яковиты ряда областей государства Сасанидов «отправили к мафриану Маруте и потребовали для себя духовных глав. Он рукоположил трех епископов: одного для Седжестана, другого для Хариу [Херата] и третьего для Азербайджана, и послал их. Таким образом, была расширена и распространена правозверная [— яковитская] проповедь на всем востоке»¹.

В период арабского нашествия и господства в странах Востока наблюдается дальнейшее распространение и укрепление христианства, так как халифы проявляли определенную веротерпимость, ограничиваясь порою наложением на христиан подушной подати — джизьи. И при них наблюдается строительство церквей, но удается проследить и обратный процесс, когда культовые сооружения христиан уничтожались, а сами они подвергались преследованию: «В то время, как Махди² начал царствовать над тайайе, он послал человека, называемого мухтасиб, разрушить церкви, которые были построены во времена тайайе. Он приказал продать христиан как рабов. Многие церкви были разрушены, а рабы убежали. Церковь халкидонитов в Алеппо была разрушена»³.

Оба наших автора (Михаил Сириец и бар-Эбрей) отметили такой интересный факт, как (принятие сторонниками Бабека — хуррамитами, бежавшими во владения Византии в Малой Азии, христианства: «В этом году (имеется в виду конец 30-х гг. IX в. — Р. Г.) большая часть сторонников Бабека, вместе с главнокомандующим Насиром, доведенная до отчаянного положения войной персов⁴, отправилась искать ромейского царя Фоофила⁵, и перешла в христианство»⁶. «Его [Бабека] военачальник Насир бежал с многими из своих соплеменников к Феофилу, и стали они христианами»⁷.

Эти же авторы сообщают о постройке во второй половине X в. «неким верующим мужем... из города Азербайджана Ушну» монастыря в земле Клавдии, недалеко от деревни по названию Григориан¹. Монастырь был посвящен св. Сергию. Для IX в. отмечено, что в Мараге была яковитская церковь, в ко-

¹ Mixail Siricü, 92; bar-Gbrey. Üerkovnaə istoriə, I, 31.

² Bar-Gbrey. Üerkovnaə istoriə, I, 3.

³ Там же, 5.

⁴ Б а р - Э б р е й. Церковная история, II, 125-127.

⁵ Махди — халиф-аббасид, 775-785 гг.

⁶ Михаил Сириец, 478.

⁷ Чит.: арабов.

⁸ Феофил — византийский император, 829—842 гг.

⁹ Михаил Сириец, 531.

¹⁰ Бар-Эбрей. Светская история, 155.

¹¹ Mixail Siricü, 551; bar-Gbrey. Üerkovnaə istoriə I, 401. 131

торой имелись книги².

Период господства на Ближнем и Среднем Востоке сельджукских султанов также отмечен для христианства рядом положительных и отрицательных моментов. Киракос Гандзакечи, описывая избрание католикоса Албании на место умершего, сообщает: «...привели его (кандидата на католикосский престол. — *Р. Г.*) в город Гандзак к правителю города по имени Амир Омар, и стали умолять, чтобы он разрешил рукоположить его в каталикосы... он разрешил рукоположить его... Когда же он был рукоположен, Амир посадил его на превосходного коня, накинул на него тонкое полотно и с трубачами впереди и позади приказал возить его по улицам города»³.

В связи с христианским духовенством стоит отметить, что султаны иногда, преследуя свои цели, освобождали церковь от налогов. Например, так поступил в 1090 г. Мелик-шах, который при армянском патриархе Барсеге «освободил все церкви и монастыри и священников [от налогов]. И получил [патриарх] грамоту об освобождении; и он [Мелик-шах] отпустил армянского патриарха с указом и почетом»⁴. Это освобождение от налогов, вероятно, касалось и албанской христианской церкви. Для параллели можно сослаться на церковную политику малоазиатского султана-сельджука Килидж-Арслана II, который освободил яковитского патриарха Михаила Сирийца от «налогов, послал ему, вероятно, в качестве символического дара 20 золотых динаров и письмо, которое приведено выше»⁵.

В период монгольского господства в странах Ближнего к Среднему Востоку также еще оставались христиане. Источник сообщает, что хулагуид Ахмед Токудар «проявлял о нас за боту, о каждом и о всех народах [племенах], особенно о верующих из христиан, и составил для них царские грамоты об освобождении от обложения налогами и податями всех церквей и монастырей, священников и монахов, которые повсюду распространил и вернул нас обратно»⁶.

В другом месте у этого же автора читаем: «Повелел он [Ахмед Токудар] и был составлен для него [мафриана] документ замечательный относительно церковей Азербайджана, Ассирии и Месопотамии»¹. Возможно, здесь имеется в виду то, о чем говорилось выше: освобождение от налогов и податей церкви; но не самого христианского населения, а только духовенства, которое можно рассматривать как церковных феодалов. К сожалению, упоминаемый в источнике документ неизвестен. В свете этого тем более странно высказывание анонимного автора «Истории мар Ябалахи III и раббан Саумы» об Ахмеди Токударе: «Ему не хватало воспитания и знаний. Он очень преследовал христиан, так как был близок с агарянами и склонялся к ним, а также из-за двух завистливых епископов, которые нашли случай удовлетворить свою страсть»; хотя далее и говорится, что Ахмед все-таки стал благоволить к несторианскому католикосу мар Ябалахе III и «дал ему грамоту и шандзу, успокоил и вернул его»².

Для истории христианства в Азербайджане небезинтересно отметить деятельность в XIII в. в Тебризе и Мараге бар-Эбрея, яковитского мафриана, многие годы проведенного в этих городах. При нем здесь были построены некоторые монастыри, церкви и другие культовые сооружения для местных яковитов; он рукоположил яковитских епископов для ряда мест Азербайджана.

Эта деятельность не могла бы быть достаточно плодотворной, не будь положительного отношения к христианам со стороны Хулагуидов, которые, вероятно, хотели в какой-то мере опереться в своей политике на христианский клир³. Высшие представители последнего занимали положение феодальных владетелей, так как христианской церкви принадлежали целые селения; большие земельные угодья были у монастырей. Это также привлекало к христианам внимание светских правителей,

В 1272 г., будучи в Мараге, бар-Эбрей распорядился о постройке кельи (епископского двора) и молельни в тамошней новой церкви, что вскоре было осуществлено¹. Не без благоволения и помощи хулагуида Ахмеда Токудара при нем была достроена в 1282 г. новая церковь в Тебризе, при которой выстроили молельню: «Построили ворота из тесаного камня перед нею. Он построил также над молельней келью для путников, гробницу для умерших..., летнюю галерею и зимнее помещение для

² Бар-Эбрей. Церковная история, II, 329.

³ Киракос Гандзакечи, 95.

⁴ Матфей Эдесский, 49.

⁵ Михаил Сириец, 728.

⁶ Бар-Эбрей. Светская история, 567.

¹ Бар-Эбрей. Церковная история, II, 453-455.

² История мар Ябалахи..., 76, 77.

³ Н.В. Пигулевская (История мар Ябалахи... Введение и изучение памятника, стр. 27-28) замечает по этому поводу: «Связь между католикосом восточных сирийцев и монгольским ханом держалась на политических интересах. Сирийцы составляли значительную часть оседлого населения державы ильханов, наряду с персами. Они были земледельцами с незапамятных времен и благодаря искусственному орошению обратили в сады и виноградники большие пространства Междуречья, Сирии, Азербайджана... Как экономическая и культурная сила сирийцы не могли не играть значительной роли в государстве. Поскольку их представлял католикос, он неизбежно должен был принимать участие в политической жизни.

¹ Бар-Эбрей. Церковная история, II, 443.

печи»².

Нельзя не отметить такую религиозно-бытовую деталь, которую сохранил источник: бар-Эбрей в 1283 г. обручил в Тебризе лекарей-учеников – Абу-л-Керимана, местного жителя, а также Иоанна — жителя Мараги³.

Как в Тебризе, так и в Мараге в XIII-XIV вв., кроме яковитов (монофизитов) и несториан, проживало немалое количество православных (диофазитов) и грегориан⁴. Источник отмечает существование в Тебризе греческой церкви, и далее сообщается, что для украшения ее были приглашены в конце XIII в. из Константинополя два греческих мастера-живописца⁵.

И после XIV в. в Азербайджане еще отмечаются христиане, вплоть до настоящего времени. В добавлении к «сочинению бар-Эбрея говорится, что и в XVI в. назначались епископы для несториан, (халдеев) в Азербайджане и в Салмасы. На, синоде, созванном в начале XVII в. в Амиде, присутствовал: несторианский (халдейский) священнослужитель Ананий Ванский. В конце XVI в., а также еще в начале XIX и. упоминаются несториане в районе озера Урмия⁶.

Əlavə VII

Moisey Kalankatuklu

«ALBANİYA TARİXİ»

Mxitar Qoş

«Alban salnaməsi», Bakı, 1993, s.48, 49,50, 51, 52

Otuz il ərzində çar Vaçedən Mömin Vaçaqanadək Albanlar ölkəsi çarsız qaldı. Bunun səbəbi onda idi ki, İrənin pozğun və rəhmsiz şahı Firuz quduz it kimi qəzəblənib özündən çıxaraq, yer üzündə bütün başqa məmləkətləri özünə tabe etmək, kilsələri dağıtmaq, xristian dinini ləğv etmək və bütün ondan asılı olan torpaqlarda ağılsız büt-pərəstliyi bərqərar etmək istəyirdi. Bir çox yerdə o, büt-xana tikdirərək atəş önündə murdar ilahilərə ibadətləri gücləndirdi. Şərdə doğulmuş İblisin müxtəlif bidətləri çoxadlı və Alban ölkəsinin bədbəxt əhalisinə iztirablar gətirdi. O, əhalini üsyankarlıqda günahlandıraraq camaatı zəncirlə buxovlayaraq zindanlara atdı və zorla, istəmədən məcusların dinini qəbul etdirdi. Öz xalqıyla birlikdə çar III Vaçaqan da ixtiyarsız İrənin şahının zalım və qaniçən tələbinə tabe olaraq məcus dinini qəbul etməyə məcbur oldu. Amma gizləndə III Vaçaqan daim ibadətdə və pəhrizdə olub, İrənin dininə o vaxtdək etiqad edirdi ki, İsa naminə müqəddəs əzab çəkənlərin tökülmiş qanlarının intiqamını almaq üçün, müqəddəs kilsələrin söküb dağılmasına görə, günahsız qocalar və gənclərin məhv olunmasına görə, qadınların və uşaqların əsarətə aparmalarına görə və məcusların dinini qəbul edib əziyyət çəkən və bu yolda həlak olan günahsız canlara görə bizi ən mərhəmətli Allah ziyarət etdi. Öz qəzəb əsasını O, zalım və qaniçən İrənin şahının üzərinə eftalidləri qaldırdı və onlar İrana hücum edib təkəbbürlü İrənin zadəganları ilə birlikdə çoxlu rəiyyət və saysız-hesabsız qoşunlarını qırıb tökdülər.

Və həqiqətən bu qabaqcadan verilən xəbər yenidən İrənin şahı qəddar Firuzun gözü önündə yerinə yetirildi; və cəsur eftalitlər Tanrının ilahi buyruğu ilə Onun qəzəbini söndürmək üçün şahın üzərinə hücum etdilər. Əvvəlcə şahın gözləri qabağında onun zalım oğullarını, bütün əynalarını və valilərini qılınca qəçirdilər, onlarla birlikdə şahın saysız-hesabsız qoşunlarını məhv etdilər, sonra da şahın özünü-mən qəddar Firuz haqda danışram-özünü qılınca ikiyə parçaladılar. Şahın meyidi saysız meyidlər arasında itib batmışdı və onu insan kimi yox, eşşək kimi basdırdılar.

Canı Firuz rəhmsiz ölümə bu dünyadan köçəndən sonra onun yerinə hakimiyyətə qardaşı Valarş gəldi. Məhz Vaçaqanın dövründə Tanrının: «Kim yaradıb öyrədirsə o, Səməvi Çarlıqda ulu adlanacaq» sözləri Vaçaqanın simasında təcəssüm edirdi. Çünki bu mömin çar həqiqətən yaradır və yaxşılıq edirdi. Ən əvvəl o, özü günahlı işlərdən və şərli yoldan əl çəkib çoxlu və müxtəlif səxavətli əməllərdə olub, bütün Alban çarlığını mürtəd və iblisi büt-pərəstlikdən Tanrıya müqəddəs və həqiqi ibadətə döndərdi və öz səxavətini səmimi tövbələrlə tamamladı.

Vaçaqan çox səxavətli və sülsevər insan idi. O, quruculuqla məşğul olub, öz ölkəsinin əvvəllər kinli

² Там же, 453-455.

³ Там же, 459.

⁴ Там же, 401, 473-475. Н. В. Пигулевская (История мар Ябалахи... Введение в изучение памятника, стр. 28) высказывает интересную мысль: Следует отметить, что представители христианства, несмотря на различие вероисповеданий, поддерживали друг друга, сплачиваясь перед лицом общей опасности.

⁵ Бар-Эбрей. Церковная история, II, 461-463.

⁶ Бар-Эбрей. Церковная история, II, 569, 572, 573 (добавление издателей)

Firuz şahın qəsb etdiyi bütün diyarlarına fərmanlar göndərdi ki, hakimiyyətinin bərpa olunmasından xəbərdar olsunlar və Firuzun təqib etdiyi ölkə əyanlarının ata-baba mülklərini qaytardı.

Bundan sonra öz mülklərini geriə alan Albaniya nahararları birləşib çar taxtına İran şahları nəslindən olan Vaçaqanı məsləhət gördülər. O, böyük şücaətə malik, müdrik, düşüncəli, hündürboy və qədd-qamətli bir adam idi. O, Yezdəgirdin oğlu və Alban çarı Vaçenin qardaşı idi. Onlar Vaçaqanı qəbul edib İran şahı Valarşın vasitəçiliyi ilə çar taxtına layiq gördülər.

Vaçaqan Albaniyaya gələn kimi Allahı inkar edən məcusların məzhəbini rədd etmək və İsayə, həqiqi Allah kimi, etiqad üçün yollar axtardı. Elə bu vaxt o, hikməti-ilahiyyə İran şahı Valarşın əqlinə təsir edir və şah əmr edir ki, hər kəs öz iradəsi ilə öz din inamına sadıq olsun və heç kəs heç kəsə məcusların dinini zorla qəbul etdirməsin. Bunu eşidən mömin və Allahın istəklişi çar Vaçaqan böyük sevinclə Allah kilsəsinə üz qoydu və orada kəsilməyən dualarla və göz yaşları əbədi və tərifi gəlməyən müqəddəs Üç Uqnumu mədh etdi.

Vaçaqan büt-xana tikənlərə, cadu edənlərə, murdar sənəmlərə sitayiş edənlərə və xristian dininin ayinlərini bütöv və sarsılmaz saxlamayanlara ciddi cəza və cərimələr təyin etmişdi. Və əgər cadugərlər, sehrbazlar və büt-pərəst kahinlər dəfələrlə xəbərdarlıqlara baxmayaraq yenə də öz çirkin əməllərini davam edirdilərsə, çar Vaçaqan onları ağır işkəncələrlə, çubuqlarla döyməklə və buxovlandırılıb onun hüzuruna gətirməklə ağır cəzalarla tərbiyələndirirdi. Belə cəzalarla o, sehrbazların, cadugərlərin və kahinlərin çoxunu şikəst edir və ölkədən qovurdu. Bəzilərini qul edir, bəzilərini isə xaç-pərəstliyə döndərilib Allahı tanımaq yoluna qoyurdu. Ölkənin çox yerində o, yepiskop, keşiş və nəzarətçilər təyin etdi. Bütün kilsə xadimlərinin nüfuzu Mömin çar Vaçaqanın dövründə yüksəklərə qalxıb hörmətlərə malik olmuşdur.

Əlavə VIII

Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk

«Siyasətnamə», 2-ci nəşri, Bakı, 1989, s.154-167

MƏZDƏKİN XURUCU, ONUN MƏZHƏBİ VƏ NUŞİRƏVAN ADİL TƏRƏFİNDƏN ÖLDÜRÜLMƏSİ HAQQINDA

Dünyada ilk qondarma məzhəb yaradan adam Əcəm torpağından meydana çıxmışdır. Ona möbidlər möbidi deyirdilər. Adı Məzdəke-Bamdadan idi. O, Nuşirəvan adilin atası, Firuzun oğlu Qubad dövründə atəş-pərəstlik dininə zərbə vurmaq, pis yol açmaq istədi. Səbəbi o idi ki, bu Məzdək nücum elmini yaxşı bilirdi, ulduzların hərəkətindən bedə nəticə çıxarırdı ki, bu yaxınlarda bir adam zühur edib, atəş-pərəstlərin, yəhudilərin, xaç-pərəstlərin, büt-pərəstlərin dini batil edəcək və öz dinini xalqa qəbul etdirəcək və bu din qiyamətə qədər davam edəcəkdir. Birdən belə bir təmannada oldu ki, bu adam elə özü olsun. Sonra ürəyində camaatı necə yoldan çıxarmaq və hansı din icad etmək haqqında fikirləşməyə başladı. Baxıb şah məclisində, böyüklər yanında tam hörmət sahibi olduğunu gördü. Peyğəmbərlik iddiası edənə qədər heç kəs Məzdəkdən yersiz bir söz eşitməmişdi.

Məzdək qulamalarına əmr etdi, gizli lağım atıb yol qazmağa başlasınlar. Yavaş-yavaş o yolun ağzı gəlib atəşgahın ortasına çıxdı. Atəşgahın düz ortasında kiçik bir baca qoydular. Sonra Məzdək peyğəmbərlik iddiasına başladı və dedi: «Məni göndəriblər ki, Zərdüşt dinini təzələyim. Camaat Zənd-Avestanın mənasını unudubdur, Allahın buyurduqlarını Zərdüştün dediyi kimi yerinə yetirmirlər. Bəni-İsrail tayfası da bir vaxt Musa ə. s.-in Allah-taala tərəfindən Tövratda yazdıqlarını düz yerinə yetirməyib, əksini etdikdə, Tövratda deyildiyi kimi, Allah yeni peyğəmbər göndərdi, Bəni-İsrail tayfasının səhvini düzəltdi. Tövratın hökmlərini təzələdi, onları doğru yola qaytardı».

Bu söz Qubad şahın qulağına çatdı. Sabahısı gün böyüklərin, toplanmasını əmr etdi, məhkəmə qurdu, Məzdəki çağırılıb, ucadan soruşdu: «Sən peyğəmbərlik iddiası edirsən?!» Dedi: «Bəli, mən ona görə gəlmişəm ki, Zərdüşt dinində çoxlu ziddiyyət vardır, onda çoxlu şübhəli yerlər meydana çıxmışdır. Mən onları düzəltməli, təshih etməliyəm. Zənd-Avestanın mənası icra edildiyi kimi deyildir, mən onun mənasını açıb göstərməli, camaatı başa salmalıyam».

Qubad soruşdu: «Sənin möcüzən nədir?» Dedi: «Möcüzəm odur ki, sizin qiblə və məhrab sayılan odu dilə gətirərəm, Allah-taaladan diləyərəm oda əmr etsin, mənim peyğəmbərliyimə şahadət versin, bunu elə ucadan desin ki, şah və camaat onun səsini eşitsin».

Şah dedi: «Ey böyüklər və möbidlər, bu barədə nə deyə bilərsiniz?» Möbidlər dedilər: «Əvvələn, o bizi öz dinimizə, öz kitabımıza dəvət edir, Zərdüştün əleyhinə getmir, Zənd-Avestada elə sözlər var ki, hərəsinin on mənası var, hər alim, hər möbid onu iyirmi cürə şərh və izah edir: ola bilər Məzdək bir sözü daha düzgün, bir ibarəni daha gözəl şərh etsin. Lakin indi ki, deyir bizim pərəstiş etdiyimiz odu dilə gətirəcək, bu insan gücündən xaricdir, yaxşısını şah özü bilər».

Bundan sonra şah Məzdəkə dedi: «Sən odu dilə gətirsən, mən də sənə peyğəmbərliyinə şahadət verəcəyəm».

Məzdək dedi: «Şah vaxt etsin, haman vaxt möbidlər və böyükrlə atəşgaha gəlsin, Allah-taala mənə duama görə odu dilə gətirsin. İstəyir bu gün, lap bu saat gedək».

Şah dedi: «Qərara gəldik ki, sabah hamımız atəşgaha toplaşaq».

Sabahı gün Məzdək haman bacaya bir rahib göndərərək dedi: «Nə vaxt mən ucadan Allaha çağırmağa başlasam, sən yeraltı yoldan bacanın altına gəlib deyərsən: «Yer üzərində Allaha sitayiş edənlərin borcu Məzdəkin dediklərinə qulaq asmaqdır, onda hər iki dünyada xoşbəxt olurlar».

Sonra Qubad, böyükrlər və möbidlər atəşgədəyə getdilər. Məzdəki çağırdı. Məzdək gəldi, odun yanında durub, ucadan Allaha çağırmağa başladı, Zərdüştə həmd-səna oxudu və susdu. Odun ortasından, dediyimiz kimi, səs yüksəlməyə başladı, şah və böyükrlər bu səsi eşidib heyran qaldılar. Qubad ürəyində ona beət etmək qərarına gəldi. Onlar atəşgədədən qayıtdıqdan sonra Qubad Məzdəki yanına çağırdı, hər saat onunla daha çox yaxınlaşmağa başladı, axırda beət gətirdi; onun üçün qızıl kürsü qayıtdırdı, daş-qaşla bəzətdirdi, bargahda öz taxtının yanına qoydurdu.

Qəbul vaxtı Qubad oturanda Məzdəki də bu kürsünün üstündə oturdu, Qubaddan xeyli yüksək oldu. Adamların bəziləri maraqlı və məqsəd, bəziləri şahın xətrinə Məzdəkin məzhəbini qəbul etdilər. Vilayətlərdən, şəhər və kəndlərdən camaat paytaxta aşınmağa başladı. Açıq-gizli Məzdəkin məzhəbini qəbul edənlərin sayı çoxalırdı. Hərbiçilər az maraqlı göstərirdi, lakin şahın qorxusundan bir şey demirdilər. Möbidlərdən heç kəs Məzdəkin məzhəbini qəbul etməmişdi. Onlar deyirdilər: «Görək Zənd-Avestadan nə çıxır?»

Şah bu məzhəbi qəbul etdiyinə görə camaat uzaqdan-yaxından Məzdəkə beət edir, mal-dövlətlərini birləşdirir və bölüşdürürlər. Çünki Məzdək deyirdi malı adamların arasında birləşdirib bölüşdürmək lazımdır, hamı Allah-taalanın bəndəsi, Adəmin övladlarıdır, bir-birlərinin malını vəziyyəti eyni, imkanları bərabər olmalıdır».

Qubadın buna razı olub malı bölüşdürməyə razılıq verdiyini görə Məzdək dedi: «Arvadlarınız da sizin malınız kimidir, ona görə də arvadları da bir-birinizin malı bilməlisiniz ki, heç kəs dünyanın ləzzət və şəhvetindən binəsb qalmasın, murad qapısı hamının üzünə açıq olsun». Malın və qadının ümumiləşməsinə görə xalq, xüsusilə avam adamlar onun məzhəbinə daha çox rəğbət göstərdilər.

Belə bir qayda qoymuşdu: «Əgər biri evinə iyirmi adam da aparıb çörəyə, noğula, şərəbə, ətə, musiqiyə qonaq etsəydi, axırda görək onların hamısı bir-bir onun arvadı ilə də əlaqədə ola idi. Bu eyib sayılmazdı». Adət belə idi: «Kim qadınla əlaqədə olmaq üçün içəri girsəydi, papağını qapıda qoyardı. Başqasının könlü istədikdə qapıda qoyulmuş papağı görər, geri qayıdar, o çıxıb gedənə qədər gözlərdi».

Sonra Ənuşirəvan gizli olaraq bir adamı möbidlərin yanına göndərərək dedi: «Nə üçün belə susursunuz, Məzdəkin qarşısında nə üçün acizlik göstərsiniz? Məzdəkin nə olduğu haqda heç kəs danışmır. Nə üçün nəsihət verib atama demirsiniz ki, bu nə işdir tutduq. Nə üçün bu fırıldaqçının ifşa etməsini? Bu köpək xalqın malını dağıdır, arvadlarının örtüklərini götürərək rüsvay edir, bütün qara camaatı bu işə cəlb etmişdir. Heç olmazsa, deyin görək, bu nə üçün belə edir, kimin əmrini yerinə yetirir.

Siz bundan artıq sussanız, arvadlarınız, mal-dövlətiniz əldən gedəcək, sahlıq, hakimiyyət bizim əlimizdən çıxacaqdır. Görək siz hamınız mənə atamın yanına gedib məsələni ona başa salarsınız, nəsihət edib, məsləhət verəsiniz. Məzdəklə mübahisə təşkil edib sorğu-suala tutmalısınız. Görün, nə dəlil gətirəcəkdir».

Adlı-sanlı böyük adamlara da belə xəbər göndərdi: «Atama ağır bir xəstəlik üz vermişdir, başına hava gəlmiş, aqlını çaşdırmışdır. O, xeyrini zərərindən ayıra bilmir, onun müalicəsi haqqında bir tədbir görün, elə edin, Məzdəkin sözünə qulaq asmasın, onun məsləhəti ilə iş görməsin. Siz də mənə atam kimi aldanmayın. Məzdək haqq deyil, nahaqdır; nahaq işə uzun sürə bilməz. Geciksəniz, sabah onun sizə faydası ola bilməz».

Böyükrlər Ənuşirəvanın sözündən təşvişə düşdülər. Hərçənd ki, bəziləri Məzdəkin dinini qəbul etmək qərarına gəlmişdilər. Ənuşirəvanın sözünü eşitcək ayaqlarını geri çəktilər, onun məzhəbini qəbul etməlidilər. Dedilər: «Baxaq görək Məzdəkin işi hara gedib çıxacaq, Nuşirəvan bu sözü hardan deyir?!» O zaman Nuşirəvanın on səkkiz yaşı var idi.

Sonra böyükrlər və möbidlər yığılıb Qubadın yanına getdilər və dedilər: «Biz ən qədimdən bəri çox tarix kitabları oxumuş, nə onlarla, nə də Şamda olmuş peyğəmbərlərin sözlərində Məzdəkin dediklərinə rast gəlməmişik, bizə bunlar çox şübhəli görünür». Qubad dedi: «Məzdəkdən soruşun görün nə deyir». Məzdəki çağıraraq soruşdu: «Bu deyib elədiyiniz işləri nəyə əsasən görürsən?»

Məzdək dedi: «Zərdüşt belə buyurmuş, Zənd-Avesta belə yazmışdır. Camaat onun təfsirini bilmir, mənə inanmırsınız, oddan soruşun».

İkinci dəfə atəşgədəyə getdilər, oddan soruşdular, odun ortasından səs gəldi ki, Məzdək deyən kimidir, siz deyən kimi deyildir. İkinci dəfə möbidlər utanıb geri qayıtdılar. Sabahı gün Nuşirəvanın yanına gedib, əhvalatı ona danışdılar. Nuşirəvan dedi: «Bu, Məzdək iddia edir ki, onun məzhəbi tam mənada»

Zərdüşt məzhəbidir. Yalnız bu iki mənada (mal və qadın iştirakı) məsələsində ondan ayrılır».

Bu hadisədən bir müddət keçdi. Bir gün Qubadla Məzdək söhbət edərkən sözarası Məzdək dedi: «Camaat böyük həvəslə bu məzhəbi qəbul edir. Nuşirəvan da razılıq verib bu məzhəbi qəbul etsəydi çox yaxşı olardı». Qubad soruşdu: «O, bu məzhəbdə deyil?» Dedi: «Xeyr». Qubad əmr etdi Nuşirəvanı nə qədər mümkünsə tez tapıb gətirsinlər. Gələcək dedi: «Ey mənim canım, sən Məzdək məzhəbində deyilsən?» Dedi: «Allaha şükür ki, yox». Dedi: «Nə üçün?» Dedi: «Ona görə ki, yalan deyir, böhtançıdır». Dedi: «Necə böhtançı ola bilər ki, odu dilə gətirir». Dedi: «Dörd şey əsas sayılır, su, od, torpaq, külək. Əmr edin, odu dilə gətirdiyi kimi, su, torpaq, küləyi də dilə gətirsin, onda mən də aldanıb dinə gələyəm». Dedi: «O hər nə deyir, Zənd-Avestaya əsasən deyir». Nuşirəvan dedi: «O buyurur ki, camaatın malı, arvadı bir-birinə halaldır. Zərdüşt dövründən başlanmış indiyə qədər alimlərdən heç kəs bir təfsir verməmişdir. Din mal və arvadı başqalarına haram xatirinə yaranmışdır; bunların hər ikisi halal sayılsa, heyvanla adam arasında nə fərq ola bilər? Bu adət heyvan adətidir, heyvanlar birlikdə yeyib, birlikdə əlaqədə olurlar, heyvanlar mənim-sənin bilməz, ağıllı insanlar yox».

Dedi: «Hər halda, mən sənin atanam, mənim əleyhimə olma». Dedi: «Mən bunu səndən öyrənmişəm, doğrudur, heç bir vaxt belə bir adət olmamışdır. Lakin gördüm sən öz atanın əksinə getdin, mən də sənin əksinə oldum, indi sən öz atanın yoluna qayıt, mən də sənin yoluna qayıdım».

Axırda Qubadla Ənuşirəvanın sözləşməsi o yerə çatdı ki, Qubad qətiyyətlə dedi: «Ya elə bir sübut gətir ki, bu məzhəbi rədd etsin. Məzdəkin dedikləri batil olsun, ya elə bir adam tap ki, onun dəlilləri Məzdəkin sübutlarından daha güclü, daha inandırıcı olsun. Əks halda səni cəzalandıracağam ki, başqalarına ibrət olsun». Nuşirəvan dedi: «Mənə qırx gün vaxt verin, ya sübut gətirərəm, ya elə bir adam taparam ki, Məzdəkin cavabını verər». Dedilər: «Yaxşı, vaxt verdik». Bununla da dağılıdılar. Nuşirəvan atasının yanından qayıtdı, elə həmin gün məktub yazdı, qasidlə Parsa, Kövəl şəhərində yaşayan, qoca və ağıllı bir möbidə göndərdi ki, nə qədər mümkünsə tez gəl, mənimlə atam və Məzdək arasında belə bir əhvalat baş vermişdir».

Qırx gün başa çatdıqda Qubad qəbul düzəltdi, taxta çıxdı, Məzdək gəlib taxtın yanında kürsüdə oturdu, Nuşirəvanı gətirdilər. Məzdək Qubada dedi: «Soruş. Görək nə cavab gətiriblər». Qubad soruşdu: «Nə cavab gətiribsən?» Nuşirəvan dedi: «Hələ fikirləşirəm». Qubad dedi: «İş fikirləşməkdən keçibdir». Məzdək dedi: «Tutun onu cəzalandırın». Qubad heç nə demədi. Camaat tökülüb Nuşirəvanı tutdu. Nuşirəvan əlilə eyvanın məhəccərindən yapışaraq atasına dedi: «Məni öldürməyə nə yaman tələsirsiniz, mənə verilmiş vaxt hələ bitməmişdir». Dedi: «Necə?» Dedi: «Mən sizdən tam qırx gün istəmişdim. Bu gün qırxıncı gündür, o mənim ixtiyarımdadır, bu gün bitdikdən sonra istədiyinizi edə bilərsiniz».

Sonra ordu başçıları, möbidlər hər tərəfdən qışqırdılar ki, «düzdür, doğru deyir». Qubad dedi: «Bu gün də buraxın». Nuşirəvandan əl çəkdilər, Məzdəkin cəngindən xilas oldu. Elə ki, Qubad yerindən qalxdı, möbidlər dağılıdılar, Məzdək getdi, Nuşirəvan öz sarayına qayıtdı. Bu tərəfdən də Nuşirəvanın Parsdan çağırdığı möbid löhləm dəvə üstündə gəlib Nuşirəvanın qapısında düşdü. Saraya girib xidmətçiyə dedi: «Nuşirəvana xəbər elə ki, Pars möbidi gəlibdir». Xidmətçi tələsik otağa girdi, Nuşirəvana xəbər verdi. Nuşirəvan sevincdən qarşısına yüyürüb onu qucaqladı və dedi: «Ey möbid, elə, bu gün o dünyanı görüb gəlmişəm». Sonra əhvalatı möbidə danışdı. Möbid dedi: «Heç ürəyini sıxma, hər şey sən deyən kimidir. Sən haqlısan. Məzdək nahaq, sənin əvəzinə Məzdəkin cavabını mən verəcəyəm, Qubadı onun məzhəbindən geri döndərəcəyəm. Lakin bir tədbir gör ki, Məzdək mənim gəlməyimdən xəbər tutmamış mən şahla görüşə bilim». Dedi: «Bu asandır».

Əsr namazından sonra Nuşirəvan atasının sarayına getdi, qəbul edilməsini xahiş etdi. Atasını gördükdə salam verib dedi: «Məzdəkin cavabını verəcək möbidim Parsdan gəlmişdir». Lakin əvvəlcə şahla görüşüb, xəlvətdə onu dinləməsini xahiş edir». Dedi: «Olar. Onu gətir bura». Nuşirəvan qayıtdı. Hava qaraldıqda möbidi atasının yanına apardı. Möbid Qubada afərin dedi, babalarını təriflədi, sonra şahla dedi: «Məzdək səhv edir, bu onun işi deyil, mən onu yaxşı tanıyıram, biliyinə də bələdəm. Nücum elmindən balaca başı çıxır, lakin hökm verməkdə o səhvə yol verir, ulduzların göstərdiyinə görə bir adam zühur edib peyğəmbərlik iddiası etməli, qərribə bir kitab gətirməli, əcəyib möcüzələr göstərməli, ayı göydə iki yerə bölməli, xalqı haqq yoluna dəvət etməli, pak din gətirməli, atəşpərəstlik və başqa məzhəbləri aradan qaldırmalı, cənnət vəd etməli, cəhənnəmlə qorxutmalı, dövlət, arvad məsələsini şəriətə görə qaydaya salmalı, xalqı divin əlindən qurtarmalı, Süruşla dostlaşdırmalı, atəşgədə və bütخانələri dağıtmalı, onun dini bütün dünyaya yayılmalı, qiyamətə qədər davam etməli, yer, göy onun peyğəmbərliyinə şahidlik etməlidir. İndi Məzdəkin başına düşmüşdür ki, bu adam güya onun özüdür. Lakin bu adam əvvəla Əcəm olmamalıdır. Məzdək əcəmdir, bundan əlavə, camaatı atəşpərəstlikdən saqındırmalı, Zərdüştü inkar etməlidir. Məzdək həm Zərdüştü, həm də atəşpərəstliyi təbliğ edir; o icazə verməyəcək, bir adam başqa bir adamın arvadının həndəvərinə dolansın, ya başqasının malın zorla alsın, o oğurluq üstə əl kəsdirəcək, Məzdək isə xalqın malını, arvadını halal buyurmuşdur; o peyğəmbərin fərmanı göydən mələikə ilə göndiriləcəkdir; Məzdəkininki isə oddan gəlir. Məzdəkin məzhəbinin heç əsli yoxdur, mən sabah onu şahın qarşısında rüsvay edəcəyəm, o əyri yoldadır. O istəyir şahlıq sənin əlindən çıxsın, xəzinələrin tələf olsun,

səni ən zavallı bir adam kökünə salsın, hakimiyyəti öz əlinə alsın». Möbidin sözü Qubada xoş gəldi, ağılna batdı, ürəyinə yatdı. Sabahısı gün Qubad barigaha gəldi. Məzdək də gəlib öz kürsüsündə oturdu. Nuşirəvan taxtın qabağında durdu. Möbidlər, böyükər yığışdılar, bu vaxt Nuşirəvanın da möbidi gəldi, Məzdəkə dedi: «Əvvəl sən sual verirsən, yoxsa mən?» Məzdək dedi: «Mən soruşum sən cavab ver». Möbid dedi: «Onda sən düş mən durduğum yerə, mən qalxım sən oturduğum yerə». Məzdək pərt oldu. Dedi: «Məni bura şah oturtmuşdur, yaxşı, sən, soruş, mən cavab verim». Möbid dedi: «Sən malı halal edib hamını ümumiləşdirirsən, de görüm, karvansaraları, körpüləri, atəşgədələri tikdirib xeyrat verərkən bunu o dünya xatirinə etmirlərmi?» Dedi: «Bəli». Dedi: «Malı birləşdirib hamıya halal etsən, ehsanın savabı kimin olar?» Məzdək cavab verə bilmədi. Möbid dedi: «Arvadları hamıya halal edibsən, iyirmi kişi bir qadınla əlaqədə olsa və qadın hamilə olub, uşaq doğsa atası kim olar?!» Məzdək cavab verə bilmədi. Möbid dedi: «Bu hökmdar ki, burada oturubdur, özü şahdır, Firuz şahın oğludur, şahlıq ona atasından miras qalmışdır, atasına da öz atasından. On adam arvadı ilə əlaqədə olsa, doğsa, o oğlan kimin nəslindən hesab edilir? Şahın nəslı kəsilər. Elə ki, nəsil kəsildi, şahlığın da kökü kəsilər. Böyüklük və kiçiklik dövlət və yoxsulluğa bağlıdır. Adam yoxsul olanda çarəsizlikdən gedib bir dövlətlinin yanında xidmətçi işləyir, ya muzdurluq edir. Malı ümumiləşdirəndə böyüklük-kiçiklik aradan qalxar, şahlıq məhv olar. Sən əcəm xanədanının şahlığını məhv etmək üçün gəlibsən».

Məzdək heç nə demədi, susmağında davam etdi. Qubad dedi: «Cavabını ver!» Dedi: «Cavabı odur ki, buyurasan, bu saat boynunu vursunlar». Qubad dedi: «Səbəbsiz heç kəsin boynunu vurmaq olmaz». Dedi: «Onda oddan soruşaq görək nə deyir, mən özümdən söz demirəm».

Nuşirəvan öldürülə biləcəyindən kədərənən camaat onun xilas olduğunu gördükdə çox sevindi. Möbidi öldürməyib Məzdəkin sözünü yerə saldığı üçün Məzdəkin Qubada acığı tutdu və öz-özünə dedi: «Bu gün canımı qurtarsam, mənim rəiyyət və qoşun içərisində çoxlu silahım var, sabah bir tədbir görüb, Qubadı aradan qaldıraram».

Sonra Nuşirəvan və bütün müxalifələrə dedi: «Sabah hamınız atəşgədəyə gəliniz, görək od nə deyir». Bununla da hamı dağılışdı.

Gecə olcaq Məzdək öz rahiblərindən və həməqidələrindən ikisini çağırıb onlara qızıl bağışladı, vədə verib dedi: «Sizi sərkərdəliyə çatdıraram.» And içdirdi ki, bu sözü heç kəsə deməsinlər. Sonra onlara iki qılnc verib dedi: «Sabah Qubad böyükər və möbidlərlə atəşgədəyə gəldikdə od Qubadın öldürülməsini əmr etsə, hər ikiniz o saat qılnclarınızı siyirib Qubadı öldürün, qorxmayın, heç kəs qılncı ilə atəşgədəyə gəlməz». Dedilər: «Əmrə tabeyik».

Sabahısı gün böyükər və möbidlər atəşgədəyə yollandılar. Qubad da getdi. Möbid Nuşirəvana dedi: «Əmr et, yaxın adamlarından on nəfəri paltar altında qılnc gizlədib sənə atəşgədəyə getsin».

Məzdək həmişə atəşgədəyə gedərkən gizlin yoldan bacada olana nə deyəcəyini öyrədərdi. Sonra özü də atəşgədəyə gəlib möbidə dedi: «Sən oddan soruş gör sənə nə deyir». Möbid soruşdu, oddan cavab çıxmadı. Sonra Məzdək dedi: «Ay od, bizim aramızda hakim ol, mənim düzlüyümlə hökm ver!» Oddan səs gəldi: «Mən dünəndən bəri çox zəifləmişəm, əvvəlcə Qubadın ürək və ciyərini mənə verin ki, gücə gəlim, deyim ki, nə etmək lazımdır. O dünyada əbədi rahatlıq tapmaq üçün Məzdək sizə rəhbər göndərilmişdir».

Sonra Məzdək dedi: «Oda güc verin!»

O iki adam qılncını siyirib Qubada hücum etdi. Möbid Nuşirəvana dedi: «Atanı xilas et». On nəfər qılncılarını çəkib o iki nəfərin qabağını kəsdi və Qubadı öldürməyə qoymadılar. Məzdək isə hey qışqırdı: «Od Allahın əmri ilə deyir!» Camaat iki dəstəyə bölündü.

Bir dəstə deyirdi: «Qubadı ya diri, ya ölü oda atmaq lazımdır». O biri dəstə deyirdi: «Bir az gözləmək lazımdır».

Günün axırında dağılışmalı oldular.

Qubad dedi: «Mən nə günah etmişəm ki, od ruzi olaraq mənə istəyir?! Hər halda, bu dünyada odda yanmaq, o dünyada odda yanmaqdan yaxşıdır».

Möbid ikinci dəfə Qubadla xəlvət görüş istədi. Keçmiş möbidlərdən, şahlardan söhbət saldı, hərəsi haqda bir misal gətirib Məzdəkin peyğəmbər deyil, şah səltənətinə düşmən olduğunu sübut üçün dəlil göstərməyə başladı. Dedi: «Əvvəl Nuşirəvanı öldürmək istədi, baş tutmadıqda sənə əl atdı. Mən tədbir görməsəydim, bu gün səni məhv etmişdi. Sən nə üçün ona inanırsan? Ona gbrə ki, oddan səs gəlir?! Mən bu kələyin üstünü açmaq üçün də tədbir görərəm, şaha sübut edərəm ki, od heç kəslə danışmaz».

Axırda şahı elə inandırdı ki, o tutduğu işdən peşiman oldu. Möbid dedi: «Sən Nuşirəvana uşaq gözü ilə baxma, o bütün dünyanı idarə edə bilər, nə məsləhət görsə, elə də et. Ölkənin sizin xanədanın əlindən çıxmasını istəmirsənsə, ürəyinin sirrini heç vaxt Məzdəkə vermə».

Sonra möbid Nuşirəvana dedi: «Çalış Məzdəkin xidmətçilərindən birini ələ gətir, onu mal ilə şirnikləndirib od məsələsini aydınlaşdır, birdəfəlik atanın ürəyi şəkk-şübhədən qurtarsın».

Nuşirəvan bir adam ələ gətirdi, o da gedib bir rahiblə dostluğa başladı, götürüb bir yol ilə Nuşirəvanın yanına gətirdi. Nuşirəvan rahibi xəlvətə çəkdi, qabağına min dinar qoyub dedi: «Sən bundan sonra mənim

dostum və qardaşımsan, nə qədər yaxşılıq mümkünsə, hamısını sənin haqqında edəcəyəm. İndi səndən bir şey soruşacağam, düzünü desən, bu min dinarı sənə bağışlayıb öz yaxın adamlarımdan edəcəyəm, yüksək dərəcəyə qaldıracağam, yalan danışsan başını bədənindən ayıracağam».

Kişi qorxub dedi: «Düzünü desəm, indi dediklərinə əməl edəcəksən?» Dedi: «Edəcəyəm, özü də artıqlamasilə». Sonra Nuşirəvan soruşdu: «De görüm, Məzdək nə kələk qurmuşdur ki, od onunla danışır?»

Kişi dedi: «Desəm sirir gizli saxlamağı bacararsanmi?» Dedi: «Atəşgədənin ətrafında bir yer var, onun ətrafına divar çəkilmişdir, odun ortasında isə çox xırda bir baca düzəldilmişdir. Hər dəfə ora bir adam göndərilib öyrədir ki, ağzını odun altına o bacaya qoyub Məzdək nə istərsə onu desin. Eşidənlər elə bilir ki, oddan səs gəlir».

Nuşirəvan bu sözdən çox sevindi, bildi ki, düz deyir, o, min dinarı ona bağışladı.

Gecə olcaq atasının yanına apardı, o da əhvalatı olduğu kimi danışdı. Qubad Məzdəkin cəsarətinə və hiyləgərliyinə təəccüb etdi. Sonra birdəfəlik ürəyi şəkk-şübhədən azad oldu. Bir adam göndərilib möbidi çağırırdı, onu təriflədi, afərin dedi, sonra əhvalatı danışdı. Möbid dedi: «Mən şaha demişdim ki, bu adam fırıldaqdır». Qubad dedi: «İndi məlum oldu, onu necə öldürmək lazımdır?» Möbid dedi: «O sənin peşiman olduğunu bilməməlidir. Bir də məclis düzəlt, qoy mən mübahisə edim, axırda aciz qaldığımı deyim, təslim olduğumu boynuma alım, sonra öz yerimə qayıdım. Ondan sonra Ənuşirəvan nə məsləhət görsə, onu da etmək lazımdır ki, işə son qoyulsun».

Bir neçə gündən sonra Qubad böyükləri toplayıb möbidləri çağırdı və əmr etdi ki, Parsdan gəlmiş möbidlə bir olsunlar. Sabahısı hamısı hazır oldu. Qubad taxta oturdu. Məzdək kürsüyə əyləşdi. Möbidlərin hər birisi danışmağa başladı. Parsei möbid dedi: «Odun danışması mənə çox təəccüblü göründü». Məzdək dedi: «Qüdrətin sayəsində bu təəccüblü deyildir. Bilmirsənmi, Həzrət Musa ə. s. əsasını əjdahaya çevirmiş, daş parçasından on iki bulaq axıtmış və Allaha demişdir: «İlahi, Fironu bütün qoşunu ilə suda batırıb boğ», Allah da onu batırmış, hətta torpağı da Musanın ixtiyarında vermişdir. O: «Ey torpaq, Harunu kamına çək!» dedikdə Harunu udmuş, İsa ə. s. ölümləri diriltmişdir?! Bunların hamısı insan qüvvəsindən xaricdir, Allahın əmri ilə edilir. Məni də göndərəndə odu ixtiyarına vermişdir. Mən də deyirəm, od nə deyirsə, hamısına əməl edin, yoxsa Allahın qəzəbi tutub, hamınızı məhv edir.

Parsdan gəlmiş möbid ayağa qalxdı və dedi: «Allahın və odun adından danışan və oda hakim olan bir adama mənim heç bir sözüm ola bilməz, mən onun qarşısında acizəm, artıq cəsarətim çatmır, mən getdim, özünüz bilərsiniz».

Sonra möbid oradan çıxıb Parsa yola düşdü.

Qubad bargahdan durdu, möbidlər dağılıdılar. Məzdək sevindiyindən atəşgədəyə getdi ki, yeddi gün oda xidmət etsin.

Gecə olduqda Qubad Nuşirəvanı çağıraraq dedi: «Möbid məni sənə həvalə edib getdi, dedi: «Bu məzhəbi aradan qaldırmağı Ənuşirəvan bacarar. Bunun üçün nə etmək lazımdır?» Nuşirəvan dedi: «Əgər hökmdar bu işi öhdəmə buraxıb, heç kəsə söz deməsə, mən elə bir tədbir görər, onu elə yerinə yetirərəm ki, Məzdək və məzdəkilərin kökünü dünyadan yox edərəm». Qubad dedi: «Mən bu barədə səndən başqa heç kəslə danışmayacağam». Nuşirəvan dedi: «Parsdan gəlmiş möbid getdi, Məzdəkin əshabələrinin kefi kökəldi, arxayınlaşdılar. İndi biz nə istəsək, onu da edə bilərik. Məzdəki öldürmək asandır. Lakin onun silahlı tərəfdarları çoxdur, onu öldürsək, adamları qaçıb ətrafa dağılar, adam toplayıb özlərinə möhkəm bir qala tapar, sonra bizə, bizim məmləkətə başağrısı olarlar. Biz elə bir tədbir görməliyik ki, hamısını birdən öldürək, bir nəfər də canını bizim qılıncdan xilas edib, diri qalmasın». Qubad dedi: «Sən bu barədə nə tədbir görmək fikrindəsən?» Nuşirəvan dedi: «Tədbir belədir. Məzdək atəşgədədən çıxıb, şahın xidmətinə gəldikdə, şah onun dərəcəsini artırmalı, əvvəlkindən daha çox əzizləyib hörmət etməlidir. Xəlvətdə ona deməlidir ki, Nuşirəvan o möbid təslim olduqdan sonra xeyli yumşalmışdır, sənə beət etmək meylli var, dediklərindən peşiman olmuşdur».

Həftə başa çatdıqdan sonra Məzdək Qubadın yanına gəldi, onu çox böyük hörmətlə qarşıladı, əzizlədi, hədsiz-hüduzsuz təriflədi və Nuşirəvanın tapşırığı kimi danışdı. Məzdək dedi: «Adamların çoxunun közü-qulağı onun him-ciminə bənddir, o, bu məzhəbə gəlsə, bütün dünya bu məzhəbə gələr. Mən özüm odu vasitəci salmışdım ki, yəzdan onu bu məzhəbə gətirsin».

Qubad dedi: «Doğru eləmişən, o mənim vəliəhdimdir. Qoşun və rəiyyət onu sevir, o bu məzhəbə gəlsə, daha heç kəsin bəhanəsi qalmaz; mən onun üçün daşdan minarə tikdirib orada Kəştasibin Zərdüşt üçün düzəltdiyi kimi elə bir qızıl qüllə düzəltdirəcəyəm ki, günəşdən parlaq olsun».

Məzdək dedi: «Sən nəsihət et, mən dua, yəqinimdir ki, Allah qəbul edər».

Nə olmuşdusa, hamısını gecə Nuşirəvana danışdı. Nuşirəvan gülüb dedi: «Həftə başa çatdıqda şah Məzdəki çağıraraq deməlidir ki, Nuşirəvan dünən gecə yuxu görüb qorxmuş, səhər tezdən yanıma gəlib belə demişdir: «Gördüm böyük bir alov məni bürüyür, mən sığınacaq bir yer axtarırdım. Son dərəcə gözəl bir adam mənim qabağıma çıxdı. Mən ondan soruşdum: «Bu od məndən nə istəyir?» Dedi: «Bu odun sənə qəzəbi tutmuşdur, sən onu yalançı adlandırırıbsan». Dedim: «Sən hardan bilirsən?» Dedi: «Hər şeydən

xəbəri vardır». Yuxudan ayıldım. İndi Nuşirəvan atəşgədəyə getməyə hazırlaşır; müşk, ənbər, ud yandırmaq, üç gün oda xidmət, Yəzdana sitayiş etmək fikrindədir».

Qubad Məzdəkə belə dedi. Nuşirəvan elə etdi, Məzdəkin kefi yaman kökəldi.

Bu əhvalatdan bir həftə sonra Nuşirəvan atasına dedi: «Məzdəkə de ki, Nuşirəvan mənə etiraf etmişdir, bu məzhəbin doğru olduğu ona sübut olunmuşdur. Məzdəkin Yəzdan tərəfindən göndəriləyinə şübhəsi yoxdur, lakin deyir, adamların çoxu bu məzhəbin əleyhinədir, qorxuram xürc edib zorla ölkəni bizim əlimizdən alsınlar. Kaş bu məzhəbi qəbul etmiş adamların sayını, kimlər olduqlarını biləydim. Gücləri varsa, özləri çoxsa, mən də qəbul edərdəm, güclənib çoxalsınlar, nə lazımsa, onlara verə bilərəm, silah, hərbi sursatla təmin edərdəm, elə ki, tam qüvvətləndilər, bu məzhəbi açıq təbliğ edib zorla xalqın boynuna qoya bilərik. Məzdək dedi: «Bizim sayımız çoxdur». Sən deyərsən: «Siyahısını tut, elə et ki, bir adam da yaddan çıxmasın, mən hamısını tanımalıyam».

Məzdək evinə qayıdıqdan, gecə çatdıqdan sonra Qubad Nuşirəvanı çağıraraq siyahını ona verdi və dedi: «Onunla belə şərtləşmişik».

Nuşirəvan dedi: «Çox gözəl şərt qoyubsan. Əmr et, təbil vursunlar. Sabah Məzdəki görcək deyərsən: «Nuşirəvan sənə iman gətirdi, çünki adamların siyahısını öz közü ilə gördü. Beş min olsaydı, qənaətləndirməzdi, indi ki, on iki min nəfərdir, bütün dünya bizim düşmənimiz olsa da, indi ki, üçümüz birləşdik, bizə zaval yoxdur».

Gecədən bir müddət keçmiş Məzdək təbil və şeypur səsi eşitdi, çox sevindi, dedi: «Nuşirəvan imana gəldi».

Sabahı Məzdək bargaha gəldi. Nuşirəvan necə demişdisə, Qubad da onları Məzdəkə dedi, Məzdək sad oldu. Bargahdan qayıdıqdan sonra Qubad gizləncə Məzdəki yanına çağıraraq, Nuşirəvan da gəldi, Məzdəkin qabağına qızıl, daş-qaş və başqa nadir şeylər qoydu, bəxşislər verdi, keçmişlər üçün üzr istədi. Sonra müxtəlif tədbirlər haqqında söhbət açdılar, axırda Nuşirəvan atasına dedi: «Sən dünyanın hökmdarı, Məzdək Allahın peyğəmbəridir, bu tayfanın sərkərdəliyini mənə ver, elə edərdəm, dünyada bu məzhəbə gəlməmiş bir adam belə qalmaz». Dedi: «Əmr səninkidir». Nuşirəvan dedi: «İndi məsləhət belədir ki, Məzdək ona beət etmiş şəhər və qəsəbələrə adam göndərməli, xəbər verməlidir ki, bu gündən başlayaraq üç aya qədər, yaxından-uzaqdan filan həftənin günündə bizim saraya toplansınlar. Biz onları silahlandıraraq yaraqlandırmaq haqqında tədbir görək. Bizim nə ilə məşğul olduğumuzu heç kəs bilməməlidir. Vəd edilmiş gün çatdıqda camaatın qabağına süfrə açılmalıdır ki, çörək yedikdən sonra başqa saraya gedib şərab məclisində otursunlar. Hərəsi yeddi qədəh şərab içdikdən sonra, əlli-əlli, iyirmi-iyirmi mənim paltarlarımdan alıb geysinlər, atlanıb yaraqlansınlar, hamısı xələt alsınlar.

Sonra hamımız birdən, hazır halda xürc edib, məzhəbi aşkara çıxaraq, dinə gələnlərə aman verək, gəlməyənləri qılincdən keçirək».

Qubad və Məzdək dedilər: «Bu düz yoldur». Belə razılığa gəldikdən sonra qalxıb getdilər.

Məzdək hər tərəfə məktub göndərdi, yaxın və uzağa xəbər yolladı ki, hamınıza xələt, silah, at, yaraq veriləcəkdir, artıq bizim arzumıza çatmaq vaxtımız yetişmişdir, başçımız şahın özü olacaqdır.

Müəyyən edilmiş vaxtda on iki min adamın hamısı gəlib şah sarayına toplandı, gördülər elə bir süfrə açılıbdır ki, heç kəs onun mislini görməmişdir.

Qubad taxta oturdu, Məzdək kürsüyə əyləşdi, Nuşirəvan kəmərlər bağlayıb ayaq üstə durmuşdu. Bununla göstərmək istəyirdi ki, «Süfrə açan mənəm». Məzdəkin sevincinin hüdudu yox idi.

Nuşirəvan hərəni bir süfrənin başında oturtdu, hamıya yer elədi. Çörək yedikdən sonra qalxıb o biri saraya keçdilər. Elə bir şərab məclisi düzəlmişdi ki, ömürlərində görməmişdilər.

Qubad taxta oturdu. Məzdək kürsüyə əyləşdi, qalanlar da qayda ilə oturdular. Mütrilər çalmağa, xanəndələr gözəl havalar oxumağa başladılar. Saqilər şərab gətirdilər, məclis qızıxdı. Bir neçə qədəh boşaldıqdan sonra iki yüzə qədər qulam və fərraş əllərində ipək və zərbafta bağlamalar gəlib məclisi qarşısında durdular. Bir az keçdikdən sonra Ənuşirəvan dedi: «Paltarları o biri saraya aparın, bura tünlүkdür. İyirmi-iyirmi, otuz-otuz ora gedib xələt geysinlər, orada qalsınlar. Elə ki, hamısı geyib qurtardı, o zaman şah və Məzdək gəlib onlara tamaşa edər, onları nəzərdən keçirərlər, sonra qapını açıb silah paylayarlar».

Nuşirəvan əvvəldən kəndə bir adam göndərərək üç yüz biyar adam istəmişdi ki, bel və külünglə gəlib bağ-bağatı təmizləsinlər.

Bu adamlar gələcək onları bir meydana yığıb darvazalarını möhkəm bağladı və onlara dedi: «İstəyirəm bu gün, bu gecə, bu meydanda bir-iki göz dərinliyində çoxlu çala qazasız torpağını da yanında saxlayasınız» Qapıçılara əmr etdi, çalalar hazır olduqda hamısını tutub saxlasınlar, heç kəsi kənara buraxmasınlar.

Gecə dörd yüz adamı silahlandıraraq, meydandakı sarayda gizlətməmiş və onlara tapşırmışdı : «Elə ki o məclisdən iyirmi, otuz nəfər göndərməyə başladım, siz onları götürüb meydana aparın, hamısını lüt eləyib torpağa basdırın».

Paltarsaxlayanlar o saraya getcək qızıl-gümüşlə bəzədilmiş iki yüz yaraqlı at, qalxan, zərli kəmərlər və

qılınc gətirdilər. Nuşirəvan dedi: «O biri saraya aparın!» Apardılar. Sonra iyirmi-iyirmi, otuz-otuz ayırıb o biri saraya yollayırdı. Oradan da meydana aparıb başı üstə torpağa basdırırdılar. Beləliklə, bu üsulla hamısını məhv etdilər.

Bundan sonra Nuşirəvan atasının yanına gəldi, atasına və Məzdəkə dedi: «Hamısına xələt geyindirmişəm, meydanda bəzəkli halda durmuşlar. Qalxınız, onlara tamaşaya gediniz, dünyada bundan gözəl bir mənzərəni heç kim görməmişdir».

Qubad və Məzdək qalxıb o biri saraya getdilər. Meydana gəlib diqqətlə baxdıqda meydanın havaya qalxmış ayaqlarla dolu olduğunu gördülər.

Nuşirəvan üzünü Məzdəkə çevirib dedi: «Qabaqda gedəni sən olan qoşunun xələti bundan yaxşı ola bilməz. Sən gəlmişdin ki, malımızı, canımızı məhv edib sağlığı bizim əlimizdən alasan?! Dayan, bu saat sənə də xələt verəcəyəm!»

Meydanın ortasında bir təpə düzəltdirmiş, onun ortasında bir quyu qazdırmışdı. Əmr etdi, Məzdəki başı üstə haman quyuda basdırıb, torpaqla doldurdular. Dedi: «Ey Məzdək, öz ümmətlərinə baxıb onlara tamaşa et!»

Sonra atasına dedi: «Müdrəklərin tədbirini gördünmü? İndi məsləhət belədir ki, ordu və camaat sakitləşənə qədər sən bir az evdə oturasan, çünki bu fəsad sənənin ağılsızlığın üzündən qalxmışdır».

Atasını evdə oturtdu. Əmr etdi, çala qazmağa gətirilmiş kəndliləri buraxsınlar. Meydanın darvazalarını açdılar ki, qoşun əhli, şəhər, kənd camaatı gəlib ona tamaşa etsinlər.

Nuşirəvan atasının zəncirlədi, böyükləri çağırıb sağlığı taxtına oturdu, səxavət əlini, ədalət qapısını açdı.

Bu hekayət ondan yadigar qaldı ki, ağıl sahibləri oxuyub yadlarında saxlasınlar.

GƏBR SUNBADIN NİŞABURDAN REYƏ-MÜSƏLMANLARA HÜCUMU VƏ ONUN FİTNƏSİ HAQQINDA

Ondan sonra Harun Ərrəşidin dövrünə qədər bu tayfadan heç kəs baş qaldırmadı. Belə oldu ki, Məzdəkin arvadı Fadənin qızı Xorrəmə, iki adamla Mədəindən qaçıb Rey yaxınlığına gəldi və camaatı ərinin məzhəbinə dəvət etməyə başladı. Gəbrlərdən yenə də bəziləri onun məzhəbini qəbul etdi. Cammat onlara «xorrəmdinlər» ləqəbi verdilər. Onlar xüroc etmək və bu dini aşkar təbliğ etmək üçün münasib gün gözləyir, müvafiq fürsət axtarırdılar.

Peyğəmbər ə. s. hicrətindən yüz otuz il keçdikdən sonra Əbu Cəfər Əlmənsur Bağdad şəhərində dəvət sahibi ləqəbli Əbu Müslimi Nişabur şəhərinin rəisi Sunbad adlı bir gəbr idi. Onun qədimdən Əbu Müslimlə dostluğu var idi. Əbu Müslim onu irəli çəkmişdi. Əbu Müslim öldürüldükdən sonra o xüroc etdi. Nişaburdan Reyə gəldi. Təbəristan gəbrlərini köməyə çağırdı. O, Kuhistan camaatının əksəriyyətinin rafizi, müşəbbəhi, məzdəki olduğunu bilirdi, açıqdan təbliğat aparmaq istəyirdi. Əvvəlcə Mənsur tərəfindən Reyə amil təyin edilmiş Obeydə Hənifəni öldürdü, Əbu Müslimdən qalmış xəzinələri ələ keçirdi. Elə ki gücləndi, Əbu Müslimin intiqamını almağı tələb etdi, Əbu Müslim tərəfindən vəkil edildiyini irəli sürdü. İraq və Xorasan əhalisinə deyirdi: «Əbu Müslimi öldürməmişlər, Əbu Mənsur onu öldürmək istərkən, o Allah-taalanın adını çəkmiş, ağ göyərçinə dönmüş, uçub getmişdir. İndi misdən qayırmış bir qalada Mehdi və Məzdəklə bir yerdə oturmuşlar. Hər üçü zühur edəcək, Əbu Müslim əvvəl gələcək, Məzdək onun vəziri olacaqdır. Mənə məktub göndərmişdir».

Rafizilər Mehdinin, məzdəkilər Məzdəkin adını eşitdikdə onun başına çoxlu adam toplandı. Dəstəsi get-gedə böyüdü, axırda yüz min adam onun başına topladı. Gəbrlərlə xəlvət söhbət etdikdə deyirdi: «Ərəblərin dövlətinin axırı çatıbdır. Mən bunu sasani tayfalarının kitablarından tapmışam. Kəbəni viran qoymayınca geri qayıdan deyiləm. Onu günəşin əvəzinə tikiblər, biz də qədimdə olduğu kimi, yenə də günəşi özümüzdə qiblə edərək».

Xürrəmdinlərə deyirdi: «Məzdək şiə idi, sizə əmr edirəm, şiələrlə əlbir olunuz, Əbu Müslimin qanını alınız».

Əlavə IX

Moisey Kalankatuklu

«ALBANİYA TARİXİ»

Mxitar Qoş

«*Alban salnaməsi*», Bakı, 1993, s.102,103

Bütün canilər, dustaqlar və böyük sarayın zindanlarından olan bütün başqa adamlar, öz vətənlərinə və doğma yurdlarına qayıtmağa ümidlərini itirən bunların hamısı, yeni şah Qubad tərəfindən əfv edilərək, Qubad şahın əmrilə hədiyyələrlə yola salındılar və hamı böyük sevinclə öz vətəninə qayıtdı.

Bunların arasında böyük Albaniya knyazlığının Viro adlı katolikosu da var idi. O, dahi və müdrik insan olub fəlsəfənin yaxşı bilicisi idi. Böyük və şahənə işlərdə müdrik məsləhətlər verməkdə onun dili sürətlə yazan bir qələm kimi idi. Onun çox mülayim danışığı sadə adamların və xalqın xoşuna gəlirdi. O, filosof kimi danışar və çoxlu hikmətli sözlər deyirdi: mirvari saf qızıl sapına düzüldüyü kimi, onun ağzından bir-birinin ardınca hikmətli sözlər tökülürdü. O, fars dilindən tərcümə işində xüsusilə mahir idi, çünki Xosrovun saray zindanında şaha qarşı üsyan edən Albaniyanın böyük knyazları ilə birlikdə iyirmi beş il həbsdə olarkən bu dili mükəmməl öyrənmişdi. Bu knyazların çoxu sonralar həlak oldu, bəzilərinin boynunu vurdular, digərləri şikəst edildi, bir qədəri isə uzaq ölkələrə sürgün olundu.

Lakin Vironun baxtı gətirib şahın sarayına yol açdı və Müqəddəs Xaçın bərəkəti onu şah xanımın-Şirinin aramgahına gətirdi. Şirinin səyləri nəticəsində şah Vironun həyatını ona bağışladı. Lakin şah qəti and verdi ki, nə qədər ki, özü sağdır, Viro heç vaxt ölkəsinə qayıtmayıb sarayda həbsdə olacaq, amma katolikos rütbəsi ondan alınmayacaq və onun gəlirləri müsadirə olunmayacaq. Şah onu qiymətli şey kimi saxlayır, müharibə və döyüşlər üçün hazırlanan çapar at kimi bəsləyirdi. Belə vəziyyət onun sürgününün sonuna və Albaniyanın rəhmsiz düşmənlərinin əzablı və dəhşətli zərbələri yaxınlaşana qədər davam etdi. Bu zaman Allah vaxtilə Musanı Madiam ölkəsindən göndərdiyi kimi,* Vironu da göndərir ki, əsirlikdən qurtarıb öz xalqını qaniçən və pozğun xalqın pəncəsindən xilas etsin ki, hər qəbilədən bir və hər şəhərdən iki sağ qalanlar yer üzündə artıb çoxalsınlar.**

Sarayı tərk edib vətəninə gələn Viro öz tabeliyində olan kilsələrin qarşısında səcdə edib qapı və döşəmələrini qucaqladı, sel kimi göz yaş axıdıb dizi üstə yerdə süründü. O, Yerdən qalxıb ruhlanaraq yanındakılarına da təskinlik verir və Allaha şükr edirdi ki, onu şirin pəncəsindən qurtarıb, ona imkan verib ki, o, yenə də öz kilsələrinin tağ-tavanlarını görə bilsin. O, bir qədər istirahət edib çox sevdiyi vətəmindən uzun illər ayrılıq həsrətini azaltmaq istəyirdi. Lakin onu dəhşətli kədər, zəhmət və məşəqqətlər gözləyirdi və çox keçmədən ölkəsində baş verəcək dağıntıların şahidi olmalı idi. Çünki o, vətəninə, sevgi həvəsiylə tərbiyə aldığı ölkəsinin müxtəlif yerlərini gəzən zaman, qəflətən şimaldan ikinci dəfə, gözlənilmədən şiddətli külək əsdi və böyük Şərq (Xəzər) dənizini coşdurdu. Vəhşi və iyrənc heyvan öz qaniçən balası Şadla birlikdə cənuba hücum edib, üzünü İberiyaya və Tiflis şəhərinə tutdu. Orada isə keçmiş cəngavərlərdən heç biri qalmadığına görə Xəzərlər əvvəlki təhqirlərin intiqamını almaq üçün çox yaxşı fürsət tapdılar. Şəhəri mühasirəyə alıb hücum keçdilər və şəhər əhlini sıxıntıya saldılar. Əhali əks hücum keçib iki ay ərzində müqavimət göstərdi. Lakin onlar üzlərinə baxan ölüm hökmünə əbəs yerə müqavimət göstərirdilər və tezliklə başlanacaq qırğının dəhşəti onları üzüb tələsdirirdi.

* Bax: *İncil*. Xuruc, IV, 19

** *İncil*. Havari İyereymiyanın kitabı, III, 14

Əlavə X.

Moisey Kalankatuklu

«ALBANIYA TARİXİ»

Mxitar Qoş

«Alban salnaməsi», Bakı, 1993, s.100,101

Etibarlı və gerçək tarixçilərdən öyrəndik ki, İran şahının qohumlarından olan Bindoy və Bistam qardaşları Xosrovun atası Hörmüzdün əleyhinə üsyan edib onu öldürdülər və sonra qohumlarından biri ilə öz qardaşı oğulları olan Hörmüzdün oğlu Xosrovla birlikdə Bəhram Çubinin əlindən qaçıb Bizansa, imperator Mavrikinin yanına gəldilər. Mavriki Xosrovu özünə kürəkən edərək onu geriye göndərdi və o, vətəninə öz şahlığını əlinə aldı. Bir çox illər keçdikdən sonra Xosrov iki əmisini Bindoyu və Bistamı və onların nəslindən altmış nəfərə qədər öldürüb öz atasının intiqamını aldı.

Bundan sonra Xosrovun qohumu Mehran qaçıb ona sadıq olan ölkənin vilayətlərini öz hakimiyyəti altına aldı və Albaniyaya getdi. O, özüylə 30 min ailə aparıb böyük Bərdə şəhərinin yaxınlığında Uti vilayətinə daxil oldu və sonra Xəzərlərin ölkəsinə gedərək İranın bu düşmənlərinə qoşulmaq istədi.

Xosrov şahın əyanları onu məzəmmətləndirərək dedilər: «Nə üçün sən öz qohumun olan Mehranla maraqlanmırsan? Axı o, səndən qorxaraq, düşmənlərinin yanına onları sənə əleyhinə qaldırır». Bundan sonra Xosrov təcili olaraq Mehrana belə məktub yazır: «Qardaşım! Mənim sadıq qardaşım! Düşmən kimi məndən uzaqlaşma. Əgər sən mənimlə bir yerdə yaşamağı xoşlamırsansa, bu məktub sənə çatanda nə qədər yol getmişsənsə, Albaniyada yaşamaq üçün özünə bir o qədər torpaq götür». Bu məktub Mehrana dərə-təpəli Girdıman vilayətində çatmışdı. O, məktubu oxuyub çox şad oldu və sevindi.

Bu yerlərin mülayim təbiətinə nəzər salaraq Mehran böyük məmnuniyyətlə orada qaldı və orada şəhər salıb onu Mehravan adlandırdı. O, yaz mövsümü gələndə Girdıman vilayətinin yuxarı əyalətlərinə gedib, hiylə ilə oranın on iki yerli əyanını yanına dəvət edərək hamısını qılıncdan keçirib ölkəyə sahib olur. Bundan sonra o, əmin-amanlıq içində ömür sürəndən sonra rəhmətə getdi.

Onun Armayel adlı oğlu var idi. O, Vardı dünyaya gətirdi, Vard isə üç il ərzində Girdıman qalasını tikən cəsur Vardanı dünyaya gətirdi. O, ürəyinə vəfasızlıq salaraq yuxarıda haqlarında tariximizdə yazdığımız qədim yerli Aranşahları güya qonaqlığa dəvət edir. O, onlar üçün ölüm yeməyi hazırlayıb onu öz qanları ilə birlikdə onlara yedizdirdi. Onlardan altmışının başlarını vurdurub yalnız birini-öz qohumunun qızının ərinə, Aranşah Zərmehri sağ buraxdı.

Beləliklə, onlar Albaniyaya hakim oldular və əlavə olaraq vəhşi Qafqaz qəbilələrini də özlərinə tabe etdilər.

Vardan əmin-amanlıqda ömür sürüb öldü. O, oğlu Vardı dünyaya gətirdi, Vard isə Varazmanı, şahzadə Şuşiki və Albaniyanın birinci knyazı Varaz-Qriqoru dünyaya gətirdi. O, xristianlığı Albaniya katolikosu Viro tərəfindən qəbul etmişdir.

Varaz-Qriqorun Varaz-Peroj, Cavanşir, Yezad-Xosrov və Varazman adlı dörd oğlu var idi.

Qoy bu siyahı tamamlanmış olsun.

В течение 835 г. Афшин строил и восстанавливал укрепленные пункты на подступах к Баззу. Одновременно между армиями арабов и хуррамитов с переменным успехом происходили стычки разведывательного характера. Хуррамиты, хорошо знакомые с местностью, перекрывали пути снабжения арабских войск и, захватывая караваны с продовольствием и оружием, ставили арабов в трудное положение, так как «уничтожали все и всех, кто находился в караване». В результате войска Афшина постоянно страдали от голода и жажды и «были физически и душевно поражены».

В этом же году хуррамиты потерпели от арабов еще одно поражение у населенного пункта Аршак. Лазутчики Бабека выследили большой караван с деньгами, шедший из столицы в Ардабиль. Но среди агентов Бабека оказался предатель, который сообщил Афшину о том, что Бабек знает о караване. Афшин устроил засаду. Застигнутые врасплох хуррамиты были разбиты арабами и самому Бабеку, находившемуся по обыкновению среди сражавшихся, еле удалось спастись. По сообщению источника, в этом сражении хуррамиты потеряли более тысячи человек. Однако через несколько дней один из военачальников Бабека Тархан (или Адин) вновь напал на караван арабов, перебил охрану и захватил весь груз, поставив арабов в затруднительное положение. Афшин был вынужден просить у Мухаммада ибн ал-Баиса прислать продовольствию. Но и новый караван был захвачен хуррамитами. Тогда Афши обратился за помощью к правителю Шарвана, который послал караван с провизией и «выручил [арабские] войска».

В 836 г. у горы Хаштадсар произошло сражение между хуррамитами и арабской армией под командованием Буга ал-Кабира. Самонадеянный Буга, пренебрегая приказом Афшина, решил лично сразиться с хуррамитами и поплатился за это. Сначала Бабек уничтожил тысячный отряд фуражиров Буги. Из числа пленных арабов Бабек отобрал двоих и послал их к Афшину сообщить о случившемся.

Наступил 837 г. – год последних успехов хуррамитов в их многолетней борьбе против арабского халифата.

В этом году Афшин получил от халифа большое подкрепление во главе с крупными военачальниками тюрками Джафаром ибн Динаром ал-Хайятом и Итахом. Халиф отправил с ними для Афшина также 30 миллионов дирхемов для выплаты жалования войскам и на снабжение.

Несмотря на пополнение, Афшин совершенно изменил тактику ведения войны с хуррамитами. Халиф ал-Му‘тасим, все еще не уверенный в успехе войны, давал Афшину различные противоречивые распоряжения, которые Афшином выполнялись так, что скоро среди арабских войск начались недовольства командующим. Действительно, последние четыре фарсаха (около 30 километров), отделявшие арабов от цитадели хуррамитов Базза, были ими преодолены в течение года. Несмотря на недовольство солдат, Афшин, давая распоряжения, постоянно ссылаясь на халифа и не разрешал вступать в сражение с хуррамитами. Только специальные рабочие отряды занимались возведением укреплений и строительством дорог на подступах к Баззу, ибо отсутствие дорог постоянно ставило под угрозу снабжение арабских войск продовольствием, водой и фуражом. Зачастую арабы питались только сухарями. Зная это, Бабек однажды послал Афшину человека с грузом овощей. Афшин с удовольствием принял подарки Бабека и разрешил его посланцу осмотреть укрепления арабского лагеря. После детального осмотра Афшин отпустил хуррамита назад и просил передать «его брату» Бабеку приветы от него.

Такое отношение Афшина к Бабеку не могло не казаться подозрительным для арабских войск и особенно военачальников. Поэтому действия Афшина в войне с врагом ислама очень часто подвергались резкой критике, особенно со стороны Джафара ал-Хайята.

Как будет отмечено ниже, Афшин в последний год войны с Бабеком вступил с ним, как и с правителем Табаристана Маз‘яром, в секретные переговоры, конечной целью которых была уничтожение власти халифата. Однако участие Афшина в заговоре с Бабеком выяснилось только во время судебных процессов Маз‘яра и самого Афшина. О наличии же заговора свидетельствуют арабские источники. Абу Мансур ал-Багдади передает, что Афшин «был в заговоре с Бабеком», что ал-Му‘тасим, посылая Афшина на войну с Бабеком, «думал, что он искренне относится к мусульманам. Однако втайне он [Афшин] был с Бабеком и тянул с войной против него, указывая ему на недостатки войск мусульман и он [Бабек] уничтожал многие из них». Только после окончания войны с хуррамитами «халиф узнал о вероломстве ал-Афшина и о его измене мусульманам во время его войны с Бабеком».

Однако секретные переговоры и переписка между Афшином, Бабеком и Маз‘яром о согласовании действий против халифата ни к чему не привели и Афшин, чтобы не выдать себя окончательно, был вынужден отдать приказ о штурме Базза.

В это время от Бабека стали отходить его союзники из числа местных владетелей. Напуганные грозной силой восставшего народа, боясь за целостность своих владений и зная, что меры халифа предвещали скорый разгром Бабека, они быстро предали своего союзника. Среди изменивших Бабеку оказался владетель Тебриза и крепости Шахи Мухаммад ибн ал-Баис, который находился даже в родстве с одним из полководцев Бабека Исмой ал-Курди – был женат на его дочери. Чтобы оправдать себя перед халифом, Ибн ал-Баис «написал ал-Му‘тасиму (письмо), в котором заверял его в своей преданности и в том, что он предпримет необходимые меры против Бабека и его сподвижников».

Однажды отряд Исмы по обыкновению остановился на ночлег во владении Ибн ал-Баиса. Последний напоил как самого Исму, так и его воинов и в бессознательном состоянии перевез их всех связанными в крепость на острове Шахи. Все хуррамнты были перебиты Ибн ал-Баисом, а Исму отправили в Самарру к халифу. Под пытками Исма рассказал халифу все, что знал о родине хуррамнтов – стране Баззайн, о ее дорогах, горных проходах и уязвимых местах, т.е. халифу удалось выведать у Исмы очень важные сведения, которые помогли арабам успешно вести войну против хуррамнтов.

Позднее, в правление халифа ал-Мутавакклия, Ибн ал-Баис вновь отложился от халифата, но в конце концов закончил свою жизнь в тюрьме в 850 г.

Так Бабек понес второе поражение. Он лишился одного из своих командиров, а сведения о хуррамнтах, сообщенные Исмой халифу, значительно усложнили действия Бабека.

Ət-Təbəri: «Tarix ər-rusul və-mülük»

İki atlı və iki dağlı onları gördü, [bu barədə] Əbu Sacın başçılıq etdiyi dəstələrə xəbər çatdırdılar: «Biz yoldan atlılar keçdiyini gördük, amma onların kim olduğunu bilmədik». Sonra bir neçə adam atlarını səyirdib [onları] o vaxta kimi izlədilər ki, onların bulaq başında dayanıb çörək yediklərini uzaqdan gördülər. Lakin onlar adamları gördükdə, o dinsiz [Babək] və yanındakılar vaxt itirmədən atlarına sıçradılar və o xilas ola bildi. Lakin Müaviyə, babəkin anası və onunla birlikdə olan arvadı ələ keçirirdilər. Onlarla birlikdə [həmçinin] Babəkin qulları da əsir alındı. Əbu Sac Müaviyəni və iki qadını geri, düşərgəyə göndərirdi, Babək isə yoluna davam edərək Ərminiyyə dağlarına gəlib çatdı, orada [da] gözə görünmədən hərəkətini davam etdirdi. O, ərzağa çox ehtiyac duyurdu, lakin bütün erməni knyazları [batriklər] öz mülklərini və öz hüduqlarını sayıq qoruyurdular. Onlar öz əsgərlərinə əmr etmişdilər ki, tutub saxlamadan və şəxsiyyətini aydınlaşdırmadan heç kəsin keçməsinə icazə verməsinlər. Bütün dəstə başçıları sayıq idilər.

Babək acmışdı. O, bir tərənin belində ikən birdən dərələrin birində öz fəddanını şumlayan bir nəfər cütçü gördü. O öz quluna dedi: «Aşağı, o cütçünün yanına en, özünə dinarlar və dirhəmlər götür, əgər onun çörəyi varsa, pul verib ondan al». Cütçünün [şərik] yoldaşı da var idi, bu vaxt onun yanından hara isə aralanmışdı. Qul cütçüyə yanaşan vaxt onun şəriki uzaqdan qulu görüb, əcnəbidən qorxaraq gözləməyə başladı ki, onun yoldaşına yaxınlaşan yaddellinin nə etdiyini görsün. Qul cütçüyə tərəf nə isə uzatdı, o da yaxın gəlib gətirdiyi çörəyi ona verdi. Onun [cütçünün] yoldaşı isə uzaqda dayanaraq tamaşa etdi və öz-özünə düşündü: «Şübhəsiz, bu yad adam onun çörəyini zorla əlindən alır», çünki o, əvəzində qulun ona nə isə verdiyini bilmədi. O, əsgərlərə doğru tələsib onlara dedi ki, onların yanına qılınclı, yaraqlı bir adam gəlib onun dərədəki yoldaşının çörəyini əlindən aldı. Dəstə başçısı dərhal atını çapdı və bu əhvalat ibn Sunbatın dağlarında baş verdiyindən o, Səhl ibn Sunbata xəbər göndərirdi, o da bir neçə nəfərlə tələsik atını çapıb özünü onlara yetirdi. O, cütçüyə çatanda qul hələ də onun yanında idi. O soruşdu: «Burada nə baş verir?»

Cütçü dedi: «Bu adam mənim yanımdan keçirdi, məndən çörək xahiş etdi, mən də verdim».

«Sənin ağan hani?» - deyə ibn Sunbat quldan soruşdu. O cavab verdi: «Orada» və başı ilə həmin səmti göstərdi. İbn Sunbat onun ardınca gedib [dağdan] enən Babəkə yaxınlaşıb əlini öpdü. Sonra dedi: «Eyvah, mənim ağam! Yolun hayandır?»

Babək cavab verdi: «Rum torpağına getmək istəyirəm».

«Sən elə bir münasib yer və adam tapa bilməzsən ki, səni mənim kimi başa düşsün, - deyə ibn Sunbat cavab verdi, - başqa bir kəs sənə mənim kimi qulluq göstərməyə layiq ola bilərmi ki, sən onun yanında qalasan. Sən mənim vəziyyətimi bilirən. Mənimlə hökumət [xəlifə] arasında heç bir münasibət yoxdur. Sən hökumətə yaxın olanlardan heç kəsin yanına gedə bilməzsən. Sən mənim işlərimlə, ölkəmlə və buradakı bütün batriklərlə tanışsan. Həqiqətdə də, onlar sənə yaxın adamlardır, sənin onlardan oğlanların vardır». O bununla onu nəzərdə tuturdu ki, keçmişdə Babək batriklərdən hər hansı birinin gözəl qızı və ya bacısı olduğunu eşidəndə o, adam göndərərək onu istəyirdi. Batrik onun istədiyini göndərsəydi, hər şey yaxşı olurdu, imtina etsəydi, onda Babək gecə ikən onun üzərinə hücum edib qadınını, bütün əmlakını zəbt edir və onları zorla öz malikanəsinə aparırdı.

«Mənimlə mənim qalama gedək, - deyə ibn Sunbat ona müraciət etdi. – Axı, bu sənin öz evindir, mən isə sənin qulunam. Bu qışı burada qalarsan, sonra nə edəcəyini özün bilirən».

Ehtiyac və yorğunluq Babəki əldən salmışdı; o, Səhl ibn Sunbatın təminatına inanıb dedi: «Yaxşı düşməz ki, mən və qardaşım bir yerdə qalaq, əgər kimsə bizim birimizə ilişərsə, o bizim salamat qalsın. Mən özüm səninlə qalaram, qardaşım Abdullah isə ibn-İstifanusun yanına gedər, çünki nə baş verə biləcəyini biz bilmirik və bizim sülaləni sonra davam etdirə biləcək varisimiz yoxdur».

«Sənin oğlanların çoxdur ki!» - deyə ibn Sunbat işarə etdi, lakin Babək cavab verdi ki, onların arasında bir nəfər də olsun yararlısı yoxdur. Ona görə də o qərara alıb ki, qardaşını etibar etdiyi ibn İstifanusun qalasına göndərsin. Bundan sonra o, ibn Sunbatla onun qalasına yollandı, səhəri gün isə Abdullah ibn İstifanusun qalasına getdi.

İbn Sunbat Afşinə yazdı ki, Babək onun qalasında onunladır. Afşin cavab verdi: «Bu doğrudursa, onda möminlərin əmirinin [Allah ona güc versin] və mənim sənə etimadımız artacaqdır». O bunu da yazdı ki, o [ibn Sunbat], yaxşıca mükafatlandırılacaq. Sonra o, etibar etdiyi yaxın adamlarından birinə Babəki təsvir edərək onu ibn Sunbatın yanına göndərirdi. O yazıb ona izah elədi: yaxın adamlarından birini onun yanına göndərir ki, Babəki görüb onun şəxsiyyətini tanısin və qayıdıb ona məlumat versin.

İbn Sunbat Babəkdə şübhə oyatmamaq niyyəti ilə həmin adama dedi: «Sən onu yemək yeyəndən başqa vaxt görə bilməzsən. O mənimlə çörək yeyir. Onu səhər yeməyinə çağıracağımızı görəndə bizim adamlara

oxşamaq üçün paltarını dəyişib bizim aşpazların paltarlarından geyərsən. Sonra, sanki yemək gətirirsənmiş, yaxud nəyi isə aparırsanmış kimi yanımıza gəl, onun başı yeməyə qarışacaq. Onda sən onu istədiyini kimi öyrənə bilərsən, sonra qayıdıb öz ağana xəbər apararsan».

Həmin adam səhər yeməyi zamanı elə də etdi, lakin Babək başını qaldırıb ona baxdı və tanımayıb soruşdu: «Bu adam kimdir?» İbn Sunbat cavab verdi: «Bu adam xorasanlıdır, xaçpərəstdir və çoxdan bizdə qalır». Bununla o, nə demək istədiyini ona anladı. Sonra Babək həmin adamdan soruşdu: «Sən nə vaxtdan buradasan?» O cavab verdi: «Filan qədər ildir». Babək soruşdu: «Sən burada necə qalmısan?» Həmin adam cavab verdi: «Mən burada evlənmişəm». Babək ona: «Sən düzmü deyirsən?», - birisi başqasından soruşanda ki, sən haralısan, o cavab verir ki, arvadım haralıdırsa, mən də ordanam»

Həmin adam məlumatla Afşinin yanına qayıtdı və Babəkdə müşahidə etdiklərinin hamısını ona danışdı. Bundan sonra Afşin Əbu Səidi və Buzbarı məktubla İbn Sunbatın yanına göndərdi. O əmr etdi ki, onlar göstərilən yola çatanda onun məktubunu yerli adam vasitəsilə İbn Sunbata çatdırmalıdırlar. Daha sonra əmr etdi ki, İbn Sunbat onlara hər hansı bir təlimat verərsə, ona qulaq asmasınlar. Onlar onun buyurduğu kimi də etdilər. İbn Sunbat onlara yazdı ki, onun elçisi onların yanına gələndə kimi onun bu iki adama təsvir edib göstərdiyi yerdə qalsınlar. Onlar onun təsvir etdiyi yerdə dayanıb gözlədilər. O, Babəkin ova çıxıb onların yanından keçəcəyi vaxta kimi bəs edəcək sursat və azuqəni onlara göndərdi. İbn Sunbat ona (Babəkə) dedi: «Burada, dərədə hava çox təmizdir, səni isə qala divarları sıxır. Odur ki, gəl mənim şahinlərimi və qırğılarımı, nə lazımdırsa, hamısını özümüzlə götürüb buradan çıxacaq. Səhər yeməyinə kimi qayğılarımızı ovda dağıdırıq».

«Sən necə istəyirsən», - deyər Babək cavab verdi.

Səhər qaladan onların birlikdə çıxması üçün İbn Sunbat lazımı hazırlıq gördü. O, nə etmək qərarına gəldiyini Əbu Səidə və Buzbara yazıb, biri dağın bu üzündə, o biri isə başqa üzündə olmaqla, qoşunların onu necə qarşılamağı barədə təlimat verdi. O tapşırırdı ki, səhər namazı zamanı gizlicə irəliləsinlər, sonra onun elçisi onların yanına gələndə, dərə boyu yuxarı qalxınsınlar və onları (Səhli və Babəki) gördükdə aşağı enib onları tutsunlar. Ertəsi gün İbn Sunbat və Babək qaladan çıxarkən İbn Sunbat bir nəfər çaparı Əbu Səidin, başqasını isə Buzbarın yanına göndərərək çaparların hər birinə dedi: «Sən filan yerə, sən isə filan yerə gedərsən, sonra bizdən yuxarıya qalxın, bizim ikimizi də görəndə qışqırın: «Budur onlar! Tutun onları» O, [bu yolla] Babəki çaşdırmaq istəyirdi ki, Babək soruşmalı olsun: «Bu atlılar bizə tərəf çapırlar və bizi tutmaq istəyirlər». O bunu belə etməklə Babəki öz qalasında ərəblərin əlinə vermək istəmirdi.

Hər iki çapar Əbu Səid və Buzbarın yanına gəldilər, onlarda birlikdə yola düşüb İbn Sunbatdan yuxarıdakı yerə çatana kimi [getdilər]. Onlar aşağı baxıb Babəki gördülər. Sonra onlardan biri bir tərəfdən, başqası isə o biri tərəfdən öz adamları ilə aşağı endilər, onların hər ikisini və qırğılarını tutdular. Babək ağ dürrə, ağ çalma və qısa çəkmə geymişdi, onun əlində qırğı vardı. O, əsgərlərin onu mühasirəyə aldığını gördükdə dayandı və onlara baxdı. Onlar isə dedilər: «Atdan düş!»

«Siz kimsiniz?» - deyər Babək soruşdu. Onlardan biri cavab verdi: «Mən Əbu Səidəm». Başqası isə: «Mən Buzbaram», - dedi.

«Yaxşı, - deyər Babək cavab verdi və ayağını qatlayıb atdan düşdü. İbn Sunbat ona baxdı, Babək başını qaldırdı və ona baxaraq dedi, - Doğrudanmı, sən məni kiçik bir məbləğə yəhudilərə (ərəblərə) satdın. Əgər sən pul istəyirdinsə, məndən istəyəydin, mən onların sənə verdiyindən daha çox verərdim!»

Əbu Səid dedi: «Atı min və sür». O cavab verdi: «Yaxşı».

Onlar Babəki Afşinin yanına apardılar. Onlar düşərgəyə yaxınlaşan vaxt Afşin Bərzəndə yola düşmüşdü. Orada onun çadırı qurulmuşdu. O, qoşuna iki sətərəyə düzülməyi əmr etdi. Onlar Babəklə birlikdə gəlib çatanda Afşin böyük çadırında əyləşmişdi və əmr etdi ki, başqa heç kəsi [yanına] buraxmasınlar. Ehtiyat edirdi ki, Babəkin öldürdüyü və ya xətər yetirdiyi adamların dostlarından kimsə sıradan çıxıb onu öldürə bilər. Afşinin yanına çoxlu qadın və gənc gəlib dedilər ki, onlar azad adamlardır – ərəbdirlər və ya fars dehقانlarıdır, Babək onları əsir etmişdir. Afşin onların barəsində sərəncam verdi. Onların yaşaması üçün hasarlanmış böyük bir yer ayrıldı və hamısına çörək paylandı. Sonra o, göstəriş verdi ki, onlar müxtəlif yerlərdə olan yaxın qohumlarına məktub yazsınlar, kim gəlib arvadını, oğlunu, qızını tanısa və iki nəfər şahid təsdiq etsə ki, onu tanıyır, yaxud onlar onun evinin qadınlarıdır, onları azad edib həmin adama verəcəkdir. Kişilər gəlib xeyli adam apardılar, lakin bir çoxları isə qalib hələ yaxın qohumlarının gəlməsini gözləməkdə idilər.

Həmin gün Afşin döyüşçülərə əmr etdi ki, Babəklə özü arasında yarım mil məsafədə sıralara düzünsünlər. Babəki atdan endirib Afşinə çatanadək onu öz dürrə, çalma və çəkməsində sıraların arası ilə apardılar. Afşin onu gözdən keçirib sonra dedi: «Onu aşağı, düşərgəyə aparın!» Onlar da onunda birgə aşağı getdilər. Lakin qadınlar və cavanlar hasarlı yerdən onu gördükdə üznlərini cırmaqlayıb qışqırmağa və elə ağlaşmağa başladılar ki, səsləri göylərə yüksəldi.

Afşin onlara dedi: «Dünən axşam siz çıxırırdınız ki, o sizi əsir etmişdir, bu gün isə onun üçün ağlayırsınız. Allahın lənətinə gələsiniz!» Lakin onlar dedilər: «O bizə yaxşı münasibət bəsləyirdi».

Bundan sonra Afşin göstəriş verib Babəki [xüsusi] evdə yerləşdirdi, onu mühafizə etməyi özünün yaxın

adamlarına tapşırırdı.

Babək ibn Sunbatla olduğu vaxt onun qardaşı Abdullah İsa ibn Yusif ibn İstifanusun [qalasına] yollanmışdı. Afşin Babəki tutub öz düşərgəsinə apararaq dustaq edəndən sonra ona Abdullahın yerini xəbər verib ibn İstifanusun yanında olduğunu bildirdilər. O, təcili ibn İstifanusa yazdı ki, Abdullahı onun sərəncamına göndərsin. O belə də etdi. O, Afşinin əlinə keçəndən sonra onu qardaşı Babəkin qaldığı evə salıb dustaq etdi və onları mühafizə etməyə adamlar qoydu. O, Babəkin və onun qardaşının ələ keçirilməsi barədə Mötəsimə məktub yazdı. Mötəsim əmrilə cavab verdi ki, onların hər ikisini ona çatdırın. O, İraqa qayıtmağa hazırlaşan vaxt Babəki çağırtdırıb dedi: «Bir halda ki, mən səninlə birgə yola düşmək niyyətindəyəm, onda fürsətdən istifadə edib, de görüm, Azərbaycan torpağında son istəyin nədir?» Babək cavab verdi: «Mən öz şəhərimə baxmaq istərdim».

Əlavə XIV

Зия Буниятов

«Азербайджан в VII-IX вв.», Баку, 1965, с.184, 185

Несмотря на то, что о Сахле ибн Сунбате есть несколько исследований, мы полагаем, что необходимо несколько дополнить сведения об этом средневековом владетеле одной из областей Арана – Шаки, а в дальнейшем и всего Арана.

Во второй половине IX в. на территории Арана существовал ряд зависимых от арабов княжеств – Сюник, Ктиш, Варсан, Байлакан, Кабала и Шаки. Владетели этих княжеств Васак, Степаннос Абласад. Иса ибн Истифанус (арм. Есаи Абу Мусе), Вараз Трдат III (последний представитель династии албанских князей из рода Михр), Атрнерсех и другие находились в той или иной связи с Бабеком, выступая на его стороне против халифата, когда это им было выгодно, предавая, когда затрагивались их личные интересы.

В отрывке, не вошедшем в русское издание «Истории Агван», о Сахле ибн Сунбате мы узнаем совершенно новые данные, которые меняют все существующие до сего времени мнения о нем. В этом отрывке говорится: «В 286 году армянской эры (1. V 837-30.IV 838 г.) внезапно выступили из Багдада 20000 всадников и напали на страну Албанскую. Вслед за этим Сахли Сибатеан, который происходил из царского рода Зармирхакан, призвал к себе на помощь великомученика Георге и заострил его взор и напал он на них подобно орлу, устремившемуся на беспомощных птиц. И он поразил их и рассеял их по равнинам и обратил их в бегство».

Этот отрывок ясно указывает, что Сахл был потомком царского албанского рода Зармирх, единственный представитель которого был оставлен в живых михранидом Варданом, когда он, пригласив на обед 60 человек из династии Зармирх, дал им «хлеб гибели» и уничтожил всех.

Приведенное заставляет отвергнуть гипотезы об армянском происхождении Сахля ибн Сунбата и о его принадлежности к дому Багратуни, которые выдвигались такими исследователями, как М.Чамчян, В.Абаза, А.Грен, Г. Дагбашеан и др.

Əlavə XV

Зия Буниятов

*«Азербайджан в VII-IX вв.»
Баку, 1965, с.261, 274-277, 283*

Прежде чем описывать падение Афшина и процесс над ним, необходимо дать краткую справку о его происхождении и выдвижении в разряд военного главы халифата. По словам В.В.Бартольда, «последним крупным военным предприятием арабов (в Средней Азии. – З.Б.) был поход на Осрушану... в 208 г. [822/23 по Р.Х.]. Правителем Усрушаны в это время был афшин Кавус, у которого было четыре сына – Хайдар, Фадл, Хаш и Рашид. Из-за семейных неурядиц Хайдару пришлось бежать в Багдад к халифу ал-Ма'муну, которому с помощью Кавуса удалось завоевать Усрушану и она с 822 г. вошла в состав халифата. Сам Хайдар ибн Кавус в этом же году поступил на службу к халифу и принял ислам, хотя, как мы увидим ниже, сделал он это внешне. Его первым серьезным выступлением в качестве военачальника был поход 831 г., когда он подавил восстание Адуса ал-Фахри в Египте.

3 июня 835 г. халиф ал-Му'тасим назначил Хайдара ибн Кавуса правителем провинции Джибал и, поручив ему главное командование войсками халифата, отправил на войну с Бабеком. После победы над Бабеком, в 838 г. во главе 30-тысячной армии Хайдар ибн Кавус, следуя в авангарде войск халифа, напал на главные силы византийской армии под командованием императора Феофила, разбил их и обратил в бегство. С его же участием 22 июля 828 г. был взят город Амориум. Ат-Табари приводит касыду поэта Хусайна ибн ад-Даххака ал-Бахили, восхваляющую боевую доблесть Афшина в войне с Феофилом.

Покровительствуемый Аллахом упрочил мощь
Абу Хасана более твердо, чем столбы Ирама.
Для сынов Кавуса, правителям Ирана.
Ал-Афшин был мечом, обнаженным мощью Аллаха
В руках ал-Му'тасима.

Он не позволил остаться в ал-Базе ничему,
Кроме изваяний, подобных изваяниям Ирама.
Он ввел в него Бабека как пленного заложника
В паре оков, готового к раскаянию.
Затем он пронзил Феофила хорошим ударом пики.
Которая рассекла обе его армии
И обратила его в бегство.
Большинство их было убито, а те, которые
Спаслись, были подобны мясу на вертеле.

Став первым человеком после халифа, Хайдар ибн Кавус, естественно, возбудил зависть у других военачальников и особенно у подчиненного Афшину араба Уджайфа ибн Анбаса, который вместе с племянником халифа Му'тасима Аббасом ибн Ма'муном и военачальниками Амром ибн Арбахом ал-Фаргани и Мухаммадом Кутахом и неким Харисом ас-Самарканди организовал заговор с целью убийства халифа и Афшина. Однако заговор был раскрыт. Халиф передал Аббаса Афшину, который уморил его голодом. Амр ал-Фаргани был избит до смерти, Уджайф ибн Анбаса умер в заключении. Халиф уничтожил также всех жен и детей своего брата. Авторитет Афшина еще более возрос, но через два года началось его падение.

В 839/40 г. Афшин был отстранен от командования личной гвардией халифа, а 7 сентября 840 г. по приказу халифа арестован.

Причиной ареста Афшина было следующее. Огромные богатства и ценности, получаемые Афшином как наместником халифа в Азербайджане, Аране и Армении, а также захваченные во время войны с Бабеком, не оставались им на территории халифата, а тайно переправлялись с доверенными людьми в Усрушану. Караваны с богатствами следовали через Табаристан и Абдаллах ибн Тахир, имея личные счета с Афшином, сообщал о них халифу. Ал-Му'тасим приказал Абдаллаху ибн Тахиру провести детальную разведку и раскрыть тайные дела Афшина.

Однажды Афшин, как обычно, отправил группу своих людей с тысячью или больше динаров в Усрушану. Они зашили эти деньги в свои пояса. У Нишабура их перехватил Абдаллах ибн Тахир. Обыскав людей, он нашел деньги и поинтересовался откуда у них такая большая сумма. Те ответили, что деньги принадлежат Афшину. Абдаллах раздал захваченные деньги своим войскам и сообщил об этом халифу и Афшину. Последнему он написал, что не верит рассказу схваченных им людей. Афшин, возмущенный действиями Абдаллаха, ответил, что «его собственность и собственность Эмира Верующих одно и то же и просил, чтобы люди были освобождены и могли уйти в Усрушану. Абдаллах ибн Тахир освободил их и они ушли». Этот случай усугубил вражду между Афшином и Абдаллахом ибн Тахиром, который стал еще внимательнее вести тайную слежку за делами Афшина.

Подозреваемый халифом Афшин видел отчуждение халифа, но не знал, что ему предпринять. Он решил бежать из халифата. В своем дворце он изготовил кожаные меха для плотов, с помощью которых собирался переправиться через реки и по морю. В день, когда халиф и его военачальники будут заняты, Афшин хотел бежать в Мосул, пересечь на плотах реку Заб, добраться до Азербайджана, а оттуда по морю к хазарам. Этот план оказался трудно осуществимым. Тогда Афшин решил пригласить халифа и военачальников к себе на пир и, отправив их, совершить побег. Из страны хазар он кружным путем, через страну тюрок, намеревался добраться до Усрушаны.

Однако намерения Афшина провалились, ибо один из военачальников Ваджин ал-Усрушани не одобрил его плана и когда Афшин решил его убрать, тот вскочил на коня и помчался во дворец к халифу. Итх не допустил его к халифу, ибо тот спал. Ваджин стал настаивать на аудиенции, однако был принят халифом только утром и сообщил обо всем, что задумал Афшин.

Халиф вызвал Афшина и приказал заточить его в резиденции Джавсак, во внутреннюю тюрьму Лу'лу'а («Жемчужина»), которая стала в дальнейшем именоваться «тюрьмой Афшина».

Вникнув в обстоятельства дела Афшина, халиф узнал, что сын Афшина Хасан в курсе всех событий и заодно с отцом, т.е. представлял реальную угрозу для халифата. Поэтому он приказал Абдаллаху ибн Тахиру хитростью заманить Хасана и арестовать его. Абдаллах приказал выполнить поручение халифа правителю Бухары Нуху ибн Асаду. Абдаллах написал Хасану, что он назначается правителем области вместо Нуха и когда Хасан с малочисленной охраной прибыл в Самарканд, то Нух арестовал его и, заковав в кандалы, отправил к Абдаллаху ибн Тахиру, который в свою очередь отправил его к халифу ал-Му'тасиму.

Афшин был обвинен в измене халифату и исламу и над ним был назначен суд.

Ат-Табари, со слов Харуна ибн Иса ибн Мансура, передает, что суд происходил во дворце халифа, в качестве судей выступали Ахмад ибн Абу Ду'ад, Исхак ибн Ибрахим ибн Мус'аб и Мухаммад ибн Абд ал-Малик аз-Заййят. На суде присутствовали только высшие военные и гражданские чины. Главным обвинителем был Мухаммад аз-Заййят. Среди свидетелей находились Маз'яр, мубад – духовный глава огнепоклонников, один из царей Согда – Марбан ибн Таркаш и еще два согдийца.

Первыми обвинитель допросил двух согдийцев: на них была изодранная одежда и он спросил почему у них такой вид. Согдийцы показали свои спины, на которых были следы побоев, после чего Мухаммад спросил Афшина: «Ты знаешь этих двоих?» Он ответил: «Да! Один из них муаззин, а другой – имам. Они построили в Усрушане мечеть. Я приказал дать каждому из них тысячу ударов плетью, ибо между мной и царями Тогда существовало соглашение о том, что все люди будут продолжать исповедовать свою собственную религию. Эти двое напали на храм, где находились их [усрушанцев] идолы, выбросили их и превратили храм в мечеть. Поэтому я приказал дать каждому из них по тысяче ударов плетью, ибо они согрешили и препятствовали людям ходить в их места поклонения».

Далее обвинитель спросил: «Что у тебя за книга, украшенная золотом, бриллиантами и парчей, которая содержит богохульные выражения против Аллаха?» Афшин ответил: «Эту книгу я получил в наследство от моего отца. В ней собраны самые мудрые изречения персов. Что же касается вашего упоминания относительно богохульства, то я получаю удовольствие от мудростей, которые в книге, и отвергаю остальное. Я нашел ее уже разукрашенной и мне не было необходимости уничтожать ее орнаменты и я оставил ее в том виде, в каком существовали «Калила и Димна» и «Книга Маздака», которые находятся в твоём доме. Я не думаю, что это является прегрешением против ислама».

После этого был допрошен мубад. Он показал, что Афшин употреблял в пищу мясо удушенных животных и побуждал есть такое мясо и его, утверждая, что подобное мясо нежнее, чем мясо прирезанного животного. Он показал, что Афшин каждую среду убивал одну овцу, разрубая ее мечом пополам, после чего ел ее мясо. Однажды Афшин сказал мубаду: «Поистине, я вынужден из-за этого народа (арабов. – З.Б.) делать все, что я ненавижу, вплоть до того, что ем оливковое масло, езжу на верблюдах и надеваю сандалии. Но у меня не упал ни один волос!». Он имел этим в виду, что он всегда оставался небритым и необрезанным.

Афшин заявил обвинительно протест: «Скажи мне об этом человеке, который произносил здесь эти слова, - заслуживает ли он доверия в своей собственной вере?» Последовал отрицательный ответ, ибо мубад принял ислам гораздо позже, при халифе Мутаваккиле. Тогда Афшин, обратившись к мубаду, спросил: «Имелась ли дверь между моим и твоим домами или же слуховое окно, через которое ты мог бы получать информацию обо мне?». Тот ответил отрицательно. Тогда Афшин сказал: «Разве я не разрешал тебе приходить ко мне и разве я не посвящал тебя в свои секреты и не рассказывал тебе об Иране и о моих симпатиях к нему и его народу?» Мубад ответил положительно и Афшин продолжал: «В таком случае ты неверен как своей религии (зороастризму. – З.Б.), так и клятве, поскольку ты раскрыл секреты, которые я поведал тебе тайно».

Третьим был допрошен Марзбан ибн Таркаш. Афшин заявил, что он не знает этого человека. Марзбан воскликнул: «О, обманщик! Как долго ты будешь увертываться и притворяться? Как пишут тебе люди твоей страны?» Афшин ответил, что они пишут ему так же, как писал его деду и отцу, но как именно – объяснять не стал. Тогда Марзбан сказал: «Не писали ли они так-то и так-то на языке Усрушань?» Афшин не отрицал этого. Тогда Марзбан спросил: «Не означает ли это по-арабски - богу богов от его раба такого-то, сына такого-то?». Афшин не отрицал и этого. В это время вмешался везир Мухаммад ибн Абд ал-Малик и спросил: «Как могут мусульмане разрешать говорить им подобное и что ты [Афшин] оставил Фараону, который сказал своему народу: «Я – ваш величайший бог!». Афшин на это сказал, что так обращался его народ к его деду и отцу и к нему до того, как он принял ислам, и он не хотел ставить себя ниже народа, дабы он не вышел из-под его повиновения.

Исхак ибн Ибрахим сказал Афшину: «Как же ты мог клясться нам именем Аллаха и мы верили твоим клятвам, в то время как ты претендуешь на то, на что претендует Фараон (бог – З.Б.)?». Афшин ответил ему: «Это то, что говорил Уджайф против Али ибн Хишама, а сейчас говоришь против меня ты. Берегись того, кто скажет эти слова завтра против тебя!».

Последним был допрошен Маз'яр. Судьи спросили Афшина: «Переписывался ли ты с ним?». Он ответил отрицательно. Маз'яр же показал следующее: «Да! Его брат Хаш писал моему брату Кух'яру: «Поистине этой Белой религии не содействует никто, кроме меня, тебя и Бабека. Что касается Бабека, то он по своей собственной глупости погубил себя. Я старался отвести от него смерть, но по своей глупости он отказался от какого-либо руководства, кроме своего собственного и поэтому он встретил свою смерть. Но если ты восстанешь, то [мусульмане] направят против тебя только меня. Я имею кавалерию и отважных и храбрых людей и если я буду послан против тебя, то не останется никого, кто мог бы воевать с нами, кроме трех - арабов, магрибинцев и тюрок. Арабы живут подобно собаке – я швырну ей кусочек, а затем размозжу ей голову булавой. А те мухи, т.е. магрибинцы, и они жрут головы (так в тексте. – З.Б.). Что касается тех детей дьявола (тюрок. – З.Б.), то достаточно немного времени, чтобы иссякли их стрелы, а затем кавалерия окрыжит их и все они будут перебиты. После этого [разгрома] религия будет восстановлена в том виде, какой она была в дни персов».

У Ибн Исфандияра мы читаем другую версию показаний Маз'яра Абдаллаху ибн Тахиру: «Знай, что я, Афшин Хайдар ибн Кавус, и Бабек, каждый из нас продолжительное время договаривались между собой и пришли к заключению отобрать империю у арабов и восстановить, сделать ее такой, какой она была при Хосрове. Вчера в таком-то месте ко мне приехал посланец Афшина и прошептал мне на ухо кое-что». «А что именно?» - спросил Абдаллах ибн Тахир. «Он привез мне послание Афшина о действиях, что в такой-то

день, в назначенный час убьет ал-Му'тасима и его сыновей Харуна ал-Васика и Джа'фара ал-Мутаваккиля».

Афшин заявил, что ему нет дела до того, о чем здесь говорил Маз'яр о его и своих братьях; если бы он и писал это, то сделал бы это с целью склонить Маз'яра на свою сторону и выдать его властям, чтобы заслужить еще большее доверие халифа.

Затем Ибн Абу Ду'ад спросил Афшина, почему он не сделал себе обрезание, что является непременным требованием ислама. Афшин пытался оправдаться тем, что он не видит в этом уклонения от норм ислама, а не сделал из-за боязни, что если у него отрежут часть его тела, то он умрет.

Допрос был окончен и Абу Ду'ад приказал Буга ал-Кабиру взять Афшина под стражу. Однако халиф боялся сразу казнить Афшина, ибо несмотря на доказанность предъявленных ему на суде обвинений в измене исламу и халифату, Афшин пользовался большим авторитетом среди армии и, кроме того, у него было много сторонников как в столице, так и на окраинах халифата.

Афшин просил Халифа прислать к нему в тюрьму человека, которому халиф доверял, надеясь с его помощью смягчить гнев халифа. Этим человеком оказался Хамдун ибн Исмаил. Афшин просил его о следующем: «Скажи Эмиру Верующих [от меня вот что]: «Ты относился ко мне хорошо, ты дал мне почести, но люди унижали меня. Затем ты согласился с утверждениями обо мне, но ты не проверил их ни своим умом, ибо не задал себе вопроса о том, как это могло произойти, ни своим рассудком, - ибо не узнал – могло ли быть правдой то, что обо мне говорилось тебе. Тебе говорили, что я составил с Минкиджавром заговор, чтобы восстать, и ты согласился с этим утверждением; тебе говорили, что я сказал военачальнику, которого я послал против Минкиджавра: «Не войю с ним, только сделай вид, что собираешься идти на него войной и если ты войдешь в контакт с одним из нас, то отойди от него». Ты – человек и ты знаешь, что такое война, бойцы и обученные войска. Разве возможно, чтобы командующий армией сказал войскам, что когда они встретят этих [восставших] людей, то должны делать это так-то, а это так-то? Ни один из бойцов не вытерпит, если командующий будет мешать сражению. Но ты поверил этому со слов врагов. Я ничто перед тобой – я только раб среди твоих рабов и твой ставленник. Но я, о Эмир Верующих, подобен человеку, который воспитывал теленка до тех пор, пока он не стал жирным и упитанным, стал большим и его состояние стало прекрасным. Это человек имел друзей, которые жаждали поест мяса этого теленка, и они предложили ему нарезать его для них. Но он не согласился. Затем они однажды сказали ему: «Горе тебе! Почему ты воспитываешь этого льва? Это дикий зверь, который станет большим, а когда лев станет большим, он возвратится к себе подобным». Человек ответил им: «Горе вам! Это – теленок, но не лев», однако те ответили: «Это лев! Спроси об этом у кого хочешь», а они заранее обучили всех, кто его знал, говорить ему, что это лев. И когда человек стал спрашивать людей, то каждый отвечал: «Это лев! Это лев!» После этого человек зарезал этого теленка. Вот этим-то теленком и являюсь я и как может быть, чтобы я оказался львом? Аллах, о, Аллах! В своем несчастье я призываю тебя! Ты (ал-Му'тасим – З.Б.) был милостив ко мне, ты воздал мне почести и ты мой господин и мой хозяин. Я прошу Аллаха смягчить твое сердце ко мне».

Однако это обращение не смягчило сердца халифа. Наоборот, халиф приказал уменьшить паек Афшину и выдавать ему только один хлеб в день, отчего Афшин вскоре умер от голода.

После смерти Афшина в мае-июне 841 г. его тело было перенесено в дом Итаха, а затем распято. После этого тело сожгли и пепел был выброшен в Тигр.

Во время обыска во дворце Афшина «нашли молитвенник с изображением человека из дерева, на котором было много украшений и драгоценных камней и в его ушах было два белых камня с золотыми узорами на них. Один из людей взял один камень, полагая, что это драгоценный камень большой стоимости. Это было ночью, а когда настало утро, он снял золотое плетение и нашел, что это – камень, похожий на раковину, которая называется хабарун [улитка]. Из его дома были изъяты причудливые фигуры и другие вещи..., были найдены деревянные плоты, которые он изготовил..., там был найден другой идол и среди его книг нашли книгу магов, называемую «Зарава», и много других книг, имеющих отношение к религии и с помощью которых он осуществлял поклонение своему богу».

Так окончилась карьера Афшина – одного из выдающихся личностей халифата Аббасидов. А.Ю.Якубовский, давая характеристику Афшину, пишет: «Внешне он верой и правдой служил халифу, подавлял крупнейшие народные движения против арабского халифата, в частности, разгромил движение Бабека в Азербайджане, а тайно подготавливал восстание в Усрушане, намеревался вернуть себе престол своих предков».

Однако, как мы видели, Афшин вовсе не хотел быстрого разгрома Бабека и в течение всей войны несколько раз имел с ним личные встречи, во время которых пытался договориться с Бабеком о разделе халифата между ним, Бабеком и Маз'яром, если им удастся разгромить армию халифа. Но когда им договориться не удалось, Афшину под давлением других военачальников пришлось заканчивать и без того затянувшуюся войну с Бабком.

Интересна характеристика, данная Афшину А.Е.Крымским: «При Ма'муновом брате мо'тазилите – халифе Мо'тасиме (833-842), всемогущим любимце был перс Афшин (погиб в 841). Который не стеснялся наказывать заусердствовавших мусульман в их проявлениях религиозной нетерпимости против

зороастрийцев, а сам хоть принял мусульманство, оставался необрезан. Необрезанный мусульманин – все равно, что некрещенный христианин; тогдашний верховный кадый, - даром, что рационалист – мо‘тазилит, - энергично выразился по этому поводу: «В обрезании заключается весь ислам!». Правда, что эти нетерпимые слова кадый сказал Афшину уж тогда, когда всемогущего временщика постигла немилость и был наряжен над ним суд, выискивавший всякие поводы для объявления Афшину смертной казни (841)».

Как бы то ни было, мы можем констатировать факт, что Афшин в душе питал склонность к хуррамитами, ибо всевозможные идола, обнаруженные в его дворце, подтверждают приверженность Афшина к огнепоклонству – зороастризму, т.е. вере, которую исповедовали хуррамиты.

Akademik Z.N.Bünyatov

«AZƏRBAYCAN ATABƏYLƏRİ DÖVLƏTİ»

(1136-1225-ci illər), Bakı, 1985, s.43-46

Orta əsr mənbələrinin çoxu Şəmsəddin Eldənizin gənclik illərinə aid yalnız cüzi məlumatlar verir,¹ həm də bu məlumatlar bir-birinin eynidir. Yalnız daha sonrakı müəlliflər Mirxond (1433-1498) «Rövzət əs-səfa» və onun nəvəsi Xondəmir (1475-1536) «Həbib əs-siyar» əsərində Eldənizin gəncliyi haqqında bir qədər ətraflı məlumat vermişlər.²

Mirxond yazır: məlumatlı tarixçilər xəbər verirlər ki, qırçaqların ölkəsində qədim çağlarda belə bir adət var idi: əgər hər hansı bir tacir bir dəfəyə 40 qul alsaydı, onları satan ondan yalnız otuz doqquzunun pulunu alır, qırxıncını pulsuz verirdi.

Belə olmuşdu ki, sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə (1118-1131) bir qul alverçisi 39 qulu satıb, qırxıncı qul üçün pul götürməmişdi. Həmin qul da yöndəmsiz və çirkin Eldəniz olmuşdur. Tacir qulları arabalara dolduraraq, İraqa gətirmişdi. İlin isti vaxtları idi, buna görə də karvan yalnız gecələr yol gedirdi.

Eldəniz satın alınma qullardan ən kiçiyi idi. Yolda o, üç dəfə yuxulu halda arabadan düşmüşdü. İki dəfə onu qaldıraraq arabaya qoymuşlar, üçüncü dəfə isə tacir, onsuz da onu pulsuz aldığından, əmr edir ki, onu yolda qoysunlar. Eldəniz səhər ayılındı, karvanın izi də qalmamışdı. Axşamçağı o, karvanı haqlayanda, taciri heyrət bürümüşdü.

Mirxondun rəvayətinə görə, İraqda bu qulları sultanın vəziri Əbu Hamid Əli Əhməd əs-Sümeyrəmi tacirdən satın alır. Ancaq Eldənizi almaqdan imtina edir. Eldəniz ağlayır və vəzirdən xahiş edir ki, onu da götürsün. Vəzir razılaşıb, Eldəniz diribaşlığı və fərasəti ilə tezliklə ağasının rəğbətini qazanır.

Hicri 516-cı ilin səfər ayında (may 1122-ci il) ismaililər vəzir Sumeyrəmini Həmədanda öldürürlər. Onun bütün var-dövlətini sultan müsadirə etdirir.³ Eldəniz də sultanın xidmətinə keçir. Sultan onun bacarığını görüb, tərbiyəsini əmir Nəsrə tapşırır. Bir müddətdən sonra Eldəniz heç bir sahədə öz taytuşlarından geridə qalmırdı, əksinə at çapmaqda, ox atmaqda onları arxada qoyurdu. Tezliklə onu sultan mətbəxinə başçı (*əlhivan salar*) qoydular.⁴ Burada Eldəniz öz səhmançılığını və iş aparmaq bacarığını göstərdi.

O, bu vəzifəsində ikən sultan Mahmudu ölüm yaxaladı.

Sultan II Toğrulun hakimiyyəti dövründə (1132-1135) Eldəniz sultanın şəxsi məmlukları sırasına keçirildi və o, vəzifə pillərində sürətlə getdi. Sultanın bütün ömrü boyu məsləhətçisinə çevrilən qadını Möminə xatun ona xüsusi iltifat göstərirdi. Eldəniz onun göstərişlərinə əməl edərək heç bir vaxt saray münafişlərinə qarışmır və bir-birilə kəskin ədavət aparan əmirlərin hər hansı bir dəstəsinin tərəfini saxlamırdı. Sultan Eldənizin sadıqlığını qiymətləndirdi və onu əmir rütbəsinədək qaldırdı. Bir qədər keçməmiş sultan II Toğrul Eldənizi azyaşlı oğlu Arslan şah atabəy təyin etdi.

Sultan II Toğrul öləndə isə yeni sultan Məsud (1135-1152) Şəmsəddin Eldənizi II Toğrulun dul qadınına evləndirdi. Həmin qadınan (Möminə Xatundan-C.Q.) onun iki oğlu-Nüsrətəddin Məhəmməd-Cahan Pəhləvan və Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan və bir qızı oldu, qızın adını biz bilmirik.⁵

1136-cı ildə sultan Məsud Arranı atabəy Eldənizə iqta torpağa verdi və o, Bərdəyə öz iqamətgahına yola düşdü.⁶ Eldəniz burada yerli əmirləri tezliklə öz tərəfinə çəkdi, sultan xidmətinə asılılıqdan çıxdı, saraya nadir hallarda gəlirdi. Yavaş-yavaş o, bütün Azərbaycana yiyələndi və xırda əmirlikləri özünə tabe etdirdi.⁷

¹ Eldəniz adının mənşəyinə aid bir neçə fikir vardır. Mən belə hesab edirəm ki, bu ad kimi türk sözündən düzəlibdir: «il» («el») və «dəngiz» («təngiz»), bəlli olduğu kimi, rus dilində «burun sonoru nun» (nuni-səğir) üçün qarşılıq eynilik yoxdur. Ona görə də «dəngiz» yerinə mən həmişə «dəniz» yazıram. Təngiz sözü isim (ad) kimi «Oğuz xaqan dastanı»nda (bax:DTS, səh.525) göstərilir. O, təngiz (dəniz) sözünə uyğundur. Müasir Azərbaycan və türk dillərində bu söz «Dəniz» kimi tələffüz edilir. Məncə bu şəxsi ismin oxşar verilməsi də yersiz deyil. Qabaqkı yazılarda (ən-Nəsvi və əl-Hüseyninin əsərlərinin tərcüməsində) mən bu sözün ənənəvi olaraq İ-Degiz oxunduğunun tərəfdarı idim, ancaq indi bu cür oxunuş, etimologiya variantı mənə çox da dürüst gəlmir. (bax: M.Şərifli, Eldəgəz [adına] dair)

² Mirxond, VI, 10-12, Xondəmir, 11 557

³ İbi əl-Cövzi, VIII, 308-309; Sibti ibi əl-Cövzi, 2/1, 107-108.

⁴ əl-Qəlpəşəndi, V, 471.

⁵ Nişapuri 75

⁶ Yəne orada.

⁷ Şərəfəddin Bitlisliyə görə (I, 409), atabəy Eldəniz Azərbaycan və Ermənistanı canişinlik vəzifəsini hələ sultan Mahmudun hakimiyyəti dövründə almış və Eldəniz «ləyaqətlə işə başlamış, ona [etibar edilən] əyalətlərin mühafizəsi və müdafiəsində, himayə və mübarizəsində lazımı qətiyyət və cəhdlik göstərmişdi».

Cüzcəninin (açıq-aydın yanlış) dediyinə görə, guya Şəmsəddin Eldəniz «öz imperiyasını öz qulları arasında bölüşdürən». Böyük Sultan Səncərin məmlüki idi. «Bu qullar «atabəy» adı daşıyırdılar. Azərbaycan və İraqın taxt-tacını Səncər atabəy Eldəniz əs-Səncəriyə verdi. O, Azərbaycan ərazisini öz hakimiyyəti altına alıb, çoxlu işlər gördü və bu ölkədə onun fəaliyyətinin izləri hələ də qalmaqdadır»⁸

Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanlığı taxtı uğrunda gedən mübarizə nəticəsində baş verən çoxlu ara müharibələrində iştirak edirdi. Azərbaycana göndəriləndən sonra isə o, taxt-tacın hər hansı bir iddiaçısının fəal tərəfdarı olmamışdır. «O, gücləndi, bütün böyük hökmdarları əzdi və çoxlarını özünə tabe etdi, türkmənlərin qiyamçı başçılarını tamamilə darmadağın dağıtdı. O, Arran ölkəsindəki çaxnaşmalara son qoydu».⁹ Bu mürəkkəb dövrü qələmə alan naməlum erməni müəllifi qeyd edir ki, tarixin bu dövrü «qorxunc və müharibələrdə qələbə çalan, çox dolaşq qəsdlərin mahir bilicisi, onların rəhmsiz peyğəmbəri böyük xəlifə Eldənizin» hakimiyyəti ilə əlamətdardır. «[Bu xüsusiyyətlərinə görə], o, öz xalqı arasında tam ehtiram sahibidir və məşhurdur. O, çox ölkələri fəth etmişdir, [bununla yanaşı] o, xoş xasiyyəti və sülhsevərliyi ilə məziyyətlənir. Onun hakimiyyəti illərində ölkələrin çoxunda asayiş hökm sürürdü»¹⁰

Mənbələrdən görünür ki, Şəmsəddin Eldəniz bu həyəcanlı dövrdə irəli getməsinə kömək edən döyüşçü və siyasətçi keyfiyyətlərinə malik idi. Sultan sarayının bu sadıq xidmətçisi təmkinliliyi və şəraiti qiymətləndirmək bacarığı ilə fərqlənir, öz vaxtını sakit gözləyirdi. Mənbələr onun fəaliyyətinin birinci dövründən danışarkən sultana və onun ailəsinə sədaqətliyini qeyd edirlər. Eldəniz müstəqil hakim və atabəy olanda, onun əmirlərlə işləri yoluna qoymaq bacarığı ön sıraya çıxır; bu mənada Mxitar Qoşun Arrandakı çaxnaşmalara son qoyulmasına aid məlumatı bizim üçün xüsusilə qiymətli dir.

Əmirlərin çıxışları nəticəsində Süleyman şah taxtdan salınıb öldürülən zaman, qəsdin təşkilatçıları Eldənizə muraciətlə xahiş etdilər ki, öz oğulluğu Arslan şahı İraq sultanlığı çıxarmaq üçün Həmədana gətirsin.

Bu barədə məktubla müraciət edən əmirlərin ittifaqının başında qüdrətli və nüfuzlu Şərafəddin Müvəffəq Qord-Boz dururdu. O və Eldəniz hələ sultan Məsudun məmlükü olduğu vaxtlardan yaxın dost idilər və hər ikisinin nisbəsi əl-Məsudi idi.¹¹

Hicri 555-ci ilin zul-qədə ayında (1160-cı il noyabr) atabəy Eldəniz 20 minlik ordunun başında Arslan şahla Həmədana gəldi.¹² Burada onları dövlətin bütün əyan və əmirləri (Reyin hakimi İnanədan başqa)¹³ qarşıladılar və təntənəli mərasimdən sonra Arslan şahı tac qoydular. Sultan hakimiyyəti altında olan bütün yerlərdə onun adına xütbə oxundu. Bu gündən Şəmsəddin Eldəniz «Böyük atabəy (*atabəy əl-əzəm*) adlanmağa başladı, onun böyük oğlu və sultanın ana tərəfdən qardaşı Nüsrətəddin Cahan Pəhləvan sultanın əmir-hacibi oldu,¹⁴ ikinci oğlu Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan isə sultan ordularının ali baş komandanı (*əmir-sinahsalar əl-kəbir*)¹⁵ təyin edildi. Eldəniz özünün bütün əmirlərini dövlətdə yüksək vəzifələrə təyin etdi.¹⁶

Bu dövrdən başlayaraq, atabəy Eldənizin bütün fəaliyyəti yeni dövlət hakimiyyətinin nüfuzunun möhkəmləndirilməsinə yönəldildi. İraq sultanlığının tərkibinə daxil olan vilayətlərin və ölkələrin bütün hakimləri, o cümlədən onun bütün vassalları Arslan şahı və Böyük atabəyə sədaqət andı içdilər. Ara müharibələri bir müddət dayandı və mənbələrin göstərdiyinə görə, xalq «haqq-ədalət və sakitlik içərisində yaşamağa başladı».¹⁷

⁸ Cüzcəni, I, 165, 170-171. Çox güman ki, Cüzcəni Səlcuqilərin hakimiyyəti altında olan ərazilərdəki bütün hakimləri Ali sultanın vassalları kimi təsəvvür edirdi

⁹ Mxitar Qoş 17

¹⁰ Erməni aqioqrafiya abidələri. 254

¹¹ əl-Hüseyni, vər. 806; Ravəndi, 264-266; Yəzidi, 146.

¹² Nişapuri, 74 Əbul-Fida 111, 36

¹³ Anonim LO İVAN, D 173, vər. 672 a

¹⁴ Bu təyinat haqqındakı sultan əmri 14 məhərrəm hicri 561-ci ildə yazılmışdır. Əmrdə o, «Nurəddin və Nüsrət əd-Dünya vəd Din Cahan Pəhləvan» adlandırılır Bax: Ravəndi, 269-278.

¹⁵ Ravəndi, 272; əl-Bundari, 297; İbi əl-Əsir, IX, 72-73

¹⁶ əl-Hüseyni, vər, 81. a.

¹⁷ Ravəndi, 272-273; Həmdullah Qəzvini, Qozide, 470.

ƏDƏBİYYAT

Mənbələr

Kirill əlifbası ilə

1. Моисей Каланкатуклу. Албанийа тарихи. Мхитар Гош. Албан Салнамяси. Бақы, 1993.
2. Ябу Яли Щясян Ибн Яли Хаъя Низамцдлмцлк. Сийасятнамя, 2-ъи нящр, Бақы, 1989.
3. А.Бақыханов. Эцлцстани-Ирям. Бақы, 2001
4. С.Няфиси. Азярбайъан Гящряманы Бабяк Хцррямдин. Бақы, 1990.
5. Азярбайъан тарихи цзя гайнаглар. Бақы, 1989.

Ensiklopediyalar

1. Азярбайъан Совет Энциклопедийасы (сонра - АСЕ), ъ. БІВ, Бақы, 1980.
2. Азярбайъан Совет Энциклопедийасы, ъ.ВЫ, Бақы, 1982.
3. АСЕ, ъ.БІХ, Бақы, 1986
4. АСЕ, ъ.Х, Бақы, 1987

Dərsliklər

Rus dilində dərsliklər

1. История Азербайджана. Т.1, Баку 1958
5. История Азербайджана. Т.2, Баку, 1960.
6. История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1989.
7. Р.А.Гусейнов, Х.Ю.Вердиева. История Азербайджана, Баку, 2000.

Kirill əlifbası ilə

1. Азярбайъан тарихи (З.М.Бцнйадовун вя Й.Б.Йусифовун редактясиля). Бақы, 1984

Latın əlifbası ilə

1. Azərbaycan tarixi (uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər) red.prof.S.Əliyarlı.Bakı, 1996.
2. M.İsmayılov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1997.
3. R.Əliyev Din əxlaqa aparan yol. Bakı, 2005.
4. K.Şükürov. Azərbaycan tarixi II. Ən qədim zamanlardan bizim günlərədək. Dövlər, hadisələr,sinxronlaşdırılmış cədvəllər, Bakı, 1998.

Azərbaycan dilində istifadə olunmuş ədəbiyyat

Kirill əlifbası ilə

1. З.Бцнйадов. Азярбайъан Атабйялари дювляти (1136-1225-ъи илляр). Бақы, 1985.
2. Щ.Вердийева. ХІХ ясрин биринъи йарысында Шимали Азярбайъанын ящалиси. Бақы, 1993.
3. Ф.Мямядова. Азярбайъанын сийаси тарихи ьографийасы. Бақы, 1993

Latın əlifbası ilə

1. Q.Cavadov, R.Hüseynov. Udilər. Bakı. 1999.
2. N.Quliyeva. Azərbaycan tatlarının ailə məişəti və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, 2005.
3. V.Piriyev. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı, 2002

Rus dilində istifadə olunmuş ədəbiyyat

1. И.Алиев. Очерк истории Атропатены .Баку, 1989.
2. З.Бунятов. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, 1965
3. Х.Вердиева, Р.Гусейнзаде «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2004.
4. Л.Гумилев. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку, 1991.
5. Р.Гусейнов. Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. Баку, 1960.

6. Р.Гусейнов. Сельджуки и Закавказье. (автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук). Баку, 1969
7. С.Касумова. Азербайджан в III-VII вв. Баку, 1993.
8. В.Керимов, Б.Стурфиел. Киш. Баку, 2003.
9. А.Сумбатзаде. Азербайджанцы-этногенез и формирование народа. Баку, 1990.

H.NAĞIYEV, H.VERDİYEVA

AZƏRBAYCAN TARİXİ

(e.ə. IX-e.XII əsrləri)

DƏRS VƏSAİTİ

I hissə

Yığılmağa verilmişdir: 27.10.2007

Çapa imzalanmışdır: 27.11.2007

Tiraj 500; ş.ç.v. 11,5

«MBM» mətbəəsində

çap olunmuşdur